

Med
tvål,
vatten och flit

Hälsöfrämjande renlighet som
ideal och praktik ca 1870–1930

Johanna Annola,
Annelie Drakman &
Marie Ulväng (red.)

Nordic Academic Press

MED TVÅL, VATTEN OCH FLIT

Med tvål, vatten och flit

Hälsofrämjande renlighet som ideal
och praktik ca 1870–1930

Johanna Annola, Annelie Drakman
& Marie Ulväng (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS

© Nordic Academic Press och författarna 2021

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer. Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlägg
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Sättning: Anders Gutehall, Visuell Arkeologi
Omslag: Anette Rasmusson
Omslagsbild: Kvinnliga elever vid hushållsskola
Foto: Stockholms Stadsmuseum
Tryck: Livonia Print, Riga 2021
ISBN 978-91-88661-97-5 (tryck)
ISBN 978-91-88909-96-1 (epdf)
ISSN 2002-2131 Kriterium (online)
DOI 10.21525/kriterium.33

Innehåll

Inledning	7
<i>Annelie Drakman, Johanna Annola & Marie Ulväng</i>	
1. Den nordiska badfrågan och det svenska folkbadet 1880–1950	19
<i>Karolina Wiell</i>	
2. Utrökt eller avsköljd	43
Övergången från rök till vatten som rengörande substans bland svenska läkare under 1800-talets slut	
<i>Annelie Drakman</i>	
3. Kackerlackor i såsen?	69
Smuts och renlighet på en finsk fattiggård i början av 1900-talet	
<i>Johanna Annola</i>	
4. Bondhustrun blir husmoder och gör rent hus	91
Hem och huslighetsideal i Härjedalen ca 1850–1900	
<i>Marie Ulväng</i>	
5. I renhetens tjäneste	129
Kjøkkenkluter i Norge 1860 og 1940	
<i>Ingun Grimstad Klepp</i>	
6. ”Genom sitt sanna väsende göra ett hem treffligt”	157
Könsideal om husmoderlighet och kroppslig omsorg i kontaktannonser 1890–1960	
<i>Josefin Englund</i>	
7. Den hygieniska medborgaren	183
Hälsoupplýsningens kris i Finland i början av 1900-talet	
<i>Minna Harjula</i>	

8.	God bolighygiejne for alle – af hensyn til sundheden Borgerengagement, køn og hygiejne i Randers 1935 til 1965 <i>Inger Lyngdrup Nørgård</i>	209
9.	Rent kök Hemutställningar, materialitet och renlighet i en svensk stad i början av 1900-talet <i>Karin Carlsson</i>	235
10.	Plats, genus och renlighet Försäljning av livsmedel på torg i Finland under första delen av 1900-talet <i>Hanna Lindberg, Eija Stark & Ann-Catrin Östman</i>	259
	Om författarna	283

Inledning

Annelie Drakman, Johanna Annola & Marie Ulwäng

Den paragraf som bäst representerar det tidiga 2020-talet är förmodligen en variant på följande uppmaning om hälsobefrämjande renlighet, hämtad från den svenska Folkhälsomyndighetens hemsida:

Smittämnen fastnar lätt på händer. De kan spridas vidare när du till exempel tar någon i hand. Tvätta därför händerna ofta med tvål och varmt vatten, i minst 20 sekunder. Tvätta alltid händerna när du kommer hem eller när du kommer till ditt arbete samt efter att ha varit ute, före måltid, vid mathantering och efter ett toalettbesök.¹

Tvätta händerna ofta – för i början av 2020 skedde något som aldrig hänt tidigare: hela världen ställdes i krisberedskap i stort sett över en natt på grund av COVID-19. Under de följande månaderna förändrades de flestas liv radikalt. Miljarder människor försattes i karantän, tusentals företag gick under, oräkneligt många insjuknade och hittills, i augusti 2021, har fler än fyra miljoner personer dött.² På några månader slet ett mikroskopiskt virus – omöjligt att se, känna, smaka eller röra vid utan specialverktyg – sönder mycket av den medicinska trygghet som präglat västvärlden sedan 1950-talet. Vi behöver skydda oss själva och varandra, för ingen vet vem som hamnar på intensivvårdsavdelningen på grund av COVID-19 och vem som bara blir lite snuvig. Om vi misslyckas kan konsekvenserna bli katastrofala. Samtidigt är det vi måste avstå från så vardagligt att hotet är svårt att förstå: middagsgästen tvärsöver bordet, handslaget eller en hostattack på tunnelbanan.

Det är inte konstigt att 2020 har beskrivits som ”ångestens år”.³ Och hur har vi hanterat vår ångest? Vi har *tvättat händerna*. Det står som

helt oemotsagt att när vi vill skydda oss mot smitta så rengör vi oss, att den som är ren håller faran på avstånd. Men denna självklarhet – att renlighet skyddar mot smitta och sjukdom – är historiskt formad. Syftet med föreliggande antologi är att lyfta fram exempel på hur den processen gick till på praktisk nivå under åren 1870–1930 i de nordiska länderna.

Historiker har redan börjat kontextualisera corona-pandemin.⁴ I USA och Storbritannien har flera böcker publicerats om historisk epidemiologi, det vill säga hur pandemier uppstått och hanterats tidigare.⁵ I Norden har flera historiska översikter nyligen publicerats. Idéhistorikern Sverker Sörlin sätter exempelvis in COVID-19 i ett större sammanhang av andra samtida kriser i *Kris! Från Estonia till Corona*,⁶ och historikern Fredrik Charpentier Ljungqvist argumenterar i *Corona: Ett historiskt perspektiv på vår tids pandemi* för att nedstängningen av samhället varit överdriven i jämförelse med tidigare pandemier.⁷ I Finland har Miia Halme-Tuomisaari publicerat *Kaikki kotona*, en reflektion över hur COVID-19 påverkat våra vardagliga liv och ifrågasatt våra vanor. Lilly Korpiola och Petro Poutanens bok berör de bredare samhälleliga aspekterna av pandemin.⁸

Men ingen har ännu kopplat ihop renlighet som smittskydd – ett av de vanligaste sätten att skydda sig mot COVID-19-pandemins skadeverkningar – med dess historiska guldålder, vilket denna antologi gör. Att renlighet skyddar mot smitta är en idé som fick brett samhälleligt genomslag under sent 1800-tal. Under tidigt 1900-tal blev den så väl etablerad att den ofta framfördes som en fullständig självklarhet. Så här lät det exempelvis i specialtidningen *Hälsövänner* år 1916:

I hemmet kan man aldrig vara för noggrann med renligheten. Särskildt är att framhålla hur viktig renligheten är för hälsan. Rena rum, ren luft, rena kläder, en ren kropp och renlighet med maten – se där hvad som fordras. Renligheten bör för ingen del anses såsom en lyxartikel för de rika och välmående, utan är nödvändig för alla människor. Ingen kan säga att han icke har råd till renlighet. Ty därtill behöfs så litet: tvål, vatten samt flit.⁹

Vid den här tidpunkten var sammankopplingen mellan hälsa och renlighet etablerad bland läkare och samhällsreformatörer, men för

många andra människor var *Hälsövännens* råd varken självklara eller realiserbara.¹⁰ Hur processen gick till när renlighet och hälsa kopplades samman i ideal och praktik kommer att utforskas i denna bok, med hjälp av en rikedom av exempel hämtade från många skilda perioder, grupper och platser i Norden.

Det finns redan mycket skrivet om hur renlighet blev en sjukdomsförebyggande praktik. Forskningen om hygienismens uppkomst och etablering är omfattande, och har skrivits ur flera perspektiv. Det äldsta sättet att beskriva denna utveckling har varit att lyfta fram stora naturvetares banbrytande insikter. Ignaz Semmelweis förstod att förlossningsläkare på sina händer spred smitta mellan dissektionsrum och barnsäng på 1840-talet; Joseph Lister uppfann antiseptisk kirurgi på 1870-talet; Louis Pasteur, Robert Koch och deras efterföljares upptäckter motbevisade miasmateorin och etablerade bakteriologin cirka 1860–1900.¹¹

Men det är också viktigt att lyfta fram hur idéer blir till självklarheter inte bara genom spektakulära genombrott, utan även efter årtiondens gnetande av tusentals människor på många nivåer. Flera historiker har undersökt hygienismens och de sanitära rörelsernas uppkomst och etablering genom att fokusera på statliga insatser, som inrättandet av folkhälsa som en del av välfärdssamhället,¹² samt hur sanitära reformer av stadsmiljöer och utlärandet av renlighetspraktiker fungerade som ett slags praktisk modernisering.¹³ Inom detta perspektiv framställs renlighet ofta som ett disciplinerande sätt att stöpa om en nations befolkning från undersåtar till moderna medborgare.¹⁴

Renlighetens historiska variation har också undersökts utifrån kroppslighet och materialitet, ofta med etnologiska och antropologiska infallsvinklar.¹⁵ Historiker har exempelvis visat hur renlighet som koncept förändrades mellan åren 1600 och 1900 från att bära obefläckade kläder till att vara fri från kroppsutsöndringar.¹⁶ Inom detta perspektiv har renlighet ofta använts för att undersöka huslighet, bland annat som ett sätt att upprätta den privata sfären och de mest osynliggjorda sysslorna som legitima studieobjekt.¹⁷

Renlighet har vidare diskuterats som arbete utifrån ett rättviseperspektiv där man lyft fram hur borgerliga renlighetsnormer har krävt arbetarklassens svett i och med exempelvis hembiträdens, lokalvårdares

och au pairers slit för att tydliggöra hur städning genomsyras av makt-hierarkier.¹⁸ Man har också diskuterat genusaspekter på renlighet och exempelvis visat hur renlighet som budskap ofta förmedlats av män men tagits emot av kvinnor.¹⁹ Renlighetspraktiker har alltså undersökts som sätt att kontrollera underordnade, men även som självpåtagen strävan efter högre social status; renlighet som något vilket underordnar individens vilja under samhällets bästa, och samtidigt som ett medel för frigörelse.²⁰

Renlighet har därtill undersökts som ett metaforiskt tillstånd, där ”ren” som koncept använts för att utesluta eller införliva grupper i en samhällelig gemenskap.²¹ Filosofer och antropologer har också försökt definiera den gemensamma kärnan i variationer av renlighet som praktik.²² Sammantaget har renlighetens sammantvinnande med hälsa alltså använts som en lins varigenom större frågor kring välfärdsstatens framväxt, sjukdoms- och kroppsuppfattningars historicitet samt arbetsdelning mellan klasser och kön har hanterats.²³

Så varför behövs ännu en studie av hur renlighet förändrats historiskt? För det första är det angeläget med mer historisk forskning om renlighetens ideal och praktik i de nordiska länderna för att kompensera för fältets nuvarande anglosaxiska och till viss del franska slagsida.²⁴ Denna antologi ger bidrag från Sverige, Finland, Danmark och Norge. Syftet med den är att ge nya uppslag och presentera oväntad, ny empiri från underbeforskade platser och grupper, även om vi knappast gör anspråk på att ge en representativ bild av fyra länder under sextio år. Norden som koncept har dock löpande varit närvarande i våra diskussioner under bokens tillblivelseprocess, och format flera av bidragens analytiska ansatser.

Vår bok undersöker tre samhällsnivåer: för det första statliga och kommunala institutioner och myndigheter, för det andra frivilligorganisationer inom civilsamhället och för det tredje privata hem och personer. I praktiken rör det sig om bland annat husmodersföreningar, skolväsendet, utställningsverksamhet, privat företagsamhet och livsmedelsreglering. På alla dessa nivåer pågick arbete för att etablera idén om att det rena var det hälsosamma som ofrånkomligt sann.

För det andra, vilket är bokens huvudfokus, lägger vi oss på en mer praktikinära nivå än vad som vanligtvis är fallet. Här tar vi fasta på att

samhällsorienterade perspektiv på renlighet ibland framstår som alltför avlägsna från skurknän, nariga knogar och lukten av såpa. Antologin täcker in ett viktigt glapp i forskningen om hur renlighet och hälsa historiskt har kopplats samman på praktisknivå. Visserligen använder flera bidrag samma slags källmaterial av föreskrivande, förmanande texter (till exempel tidskriftsmaterial, läkarrapporter och populära handböcker) som brukar användas för att undersöka denna period. Men vi försöker närma oss dessa källor med nya ögon – med ett närfokus på vem som gör vad och varför. Vem städade och rengjorde, med vilka verktyg och med vilka slutmål? Vad behövde förändras rent konkret för att det skulle bli självklart att omfamna renlighet som ett skydd för hälsan? Härigenom vill vi bredda diskussionen kring samverkan mellan renlighet, arbete och kön.

Vi är särskilt intresserade av spänningarna mellan praktik och ideal då renlighet predikades och iscensattes: spännvidden mellan vad som föreskrevs och vad som genomfördes och hur historisk förändring har skett genom ständiga förhandlingar.²⁵ Vi undersöker budskapets avsändare och dess tilltänkta mottagare, och ger exempel både på lydighet och på motstånd. Framför allt har vi fokuserat på hur ideal har presenterats och omsatts i praktiken, hur de ifrågasatts, om de varit intressanta eller ointressanta för mottagarna samt hur de ibland använts för strävanden som avsändaren inte avsett eller ens kunnat förutse.

Detta fokus tar sig konkret uttryck i några specifika studieobjekt som flera av bidragen återkommer till, såsom mötet mellan stad och landsbygd samt mellan expertis och huslighet. Här kommer flera av de konflikter kring renlighet och hälsa som vi är intresserade av upp till ytan, exempelvis mellan badivrande provinsialläkare och skeptisk allmogee samt mellan fattiggårdsföreståndarinna och fattighjon. Antologin handlar alltså om hälsobefrämjande renlighet både som mål och handling – att uppnå smittfrihet, säkerhet och hälsa genom att exempelvis svepa upp brödsmulor i en kökstrasa, att som torgmånglerska förvägra borgardamer rätten att doppa lillfingernageln i smöret, eller att börja förespråka bad som en obligatorisk del av skoldagen.

För det tredje har vi försökt avstå från den vanliga underliggande utgångspunkten att ökad renlighet innebar en förändring från fördom

till förnuft. Istället börjar vi med att undersöka hur världen såg ut när det inte var självklart att smuts spred sjukdom, och vad som behövde förändras för att det skulle bli det. Vi vill alltså visa fram en mängd exempel på hur idén att renlighet förebygger sjukdom iscensattes inom en lång rad områden. Detta för att visa på motståndet, motsträvigheten, trögheten, skepticismen, men också på förändringsviljan och optimismen, kort sagt på vilket enormt arbete som låg bakom att det blev självklart att rena händer räddar liv.

I föreliggande antologi går därför idéhistoriker, historiker och etnologer från fyra nordiska länder samman för att besvara följande frågor: Hur kopplades renlighet och hälsa samman i de nordiska länderna mellan 1870 och 1930? Vilka ideal ställdes upp, vilka praktiker utfördes av vilka personer och med vilka syften?

Boken handlar alltså om arbetet med att göra renlighet till en sjukdomsförebyggande praktik ”för första gången”, det vill säga under åren 1870–1930. Denna period är vald för att börja strax innan idén om att hälsa och smittskydd kunde uppnås genom individuell och samhällelig renlighet slog igenom. Vi vill täcka in det sega motståndets långsamma, om än ej fullständiga, förångande.

En anledning till att renlighet blivit ett så fullkomligt självklart skydd mot sjukdom under 2020-talet är att rengöring som aktivitet har omfamnats av en lång rad aktörer på skilda nivåer för att nå många skilda mål. Vi har i denna antologi strävat efter att göra rättvisa åt denna egentligen oöverblickbara spretighet av renlighetsnormer och -praktiker.

Bokens upplägg

Bokens tre första bidrag handlar om rengöring av kroppen. I det första kapitlet inleder Karolina Wiell med en genomgång av renlighetsrörelsen ur ett nordiskt perspektiv och fokuserar därefter på framväxten av skolbad och det nyväckta intresset för bastubad kring sekelskiftet 1900. Hon gör också en närtstudie av den svenske balneologen (badförespråkaren) Carl Curman och hans arbete för att stärka folkhälsan genom att ge mindre bemedlade familjer tillgång till bastubad – det så kallade folkbadet.

I det andra kapitlet uppmanar Annelie Drakman oss att vara medvetna om att våra samtida renlighetsuppfattningar är historiskt situerade och därmed inte självklara. Genom en studie av hur svenska provinsialläkare på 1800-talet övergick från att rengöra genom att röka ut rum till att bli allt mer intresserade av tvättandet av kroppar med vatten visar hon hur renlighet och hälsa kan tvinnas samman på flera skilda sätt beroende på hur hudens genomsläpplighet, kroppens bräcklighet samt smittspridningsmekanismer uppfattas.

I det tredje kapitlet närstuderar Johanna Annola hur smuts och renlighet uppfattades på en finsk fattiggård år 1917. Hon finner att de vårdade själva kunde använda bristfällig hygien som en anklagelse för att få en impopulär föreståndarinna avskedad – renlighet var alltså inte bara något som tvingades på de vårdade ovanifrån, utan även något de kunde använda som en retorisk och politisk resurs.

I efterföljande tre bidrag står hushållet, hemmet och familjen i fokus. I kapitel fyra utgår Marie Ulväng från teorier om konsumtion och arbetsdelning för att undersöka hur uppfattningar om hem, huslighet och hushållsarbete förändrades i Sveriges inland under åren 1850 till 1910. Genom att bland annat analysera bouppteckningar efter självägande bönder i Härjedalen visar hon hur arbetsbördan i hemmet ökade i och med ett växande renlighetsintresse. Det ökade arbetet med att hålla hemmet rent och prydligt hängde både ihop med bondehushållens ekonomiska resurser och kulturella ambitioner att tillägna sig borgerliga varor och vanor och med strävan att motverka sjukdom.

I det femte kapitlet kartlägger Ingun Grimstad Klepp renlighetsuppfattningar i Norge genom att belysa kökstrasans kulturhistoria. Hennes analys av Eilert Sundts uppteckningar på 1860-talet och av *Husmor-bokens* 1900-talsupplagor visar bland annat att kökstrasan var kvinnans redskap och ansvar. Att den periodvis kunde användas för att rengöra allt från disk till ansikten ger exempel på föränderliga uppfattningar om städredskap och kontamination.

I det sjätte kapitlet undersöker Josefin Englund hur hem, kropp och kön beskrevs i kontaktannonser i den svenska borgerliga dagstidningen *Dagens Nyheter* 1890 till 1960. Synen på kvinnlighet kopplad till hemmet förändrades över tid. I annonserna manifesterar det sig

bland annat genom att kvinnor beskrev sig själva som husliga fram till 1930-talet. Kroppsliga egenskaper blev mer framträdande i annonserna från 1940-talet, även om personlig hygien sällan nämndes, vilket förvånar i ett samhälle med en så stark renlighetsdiskurs.

Boken avslutas med fyra bidrag om organisationer, föreningar och möten mellan olika grupper i samhället. I det sjunde kapitlet utforskar Minna Harjula relationen mellan individ och samhälle i början av 1900-talet genom att undersöka Finlands nationella hälsoförbund. Hon beskriver hälsoförbundet som ett misslyckat försök att skapa en förenande paraplyorganisation inom det hygieniska väckelsearbetet. Grundaren till förbundet, distriktsläkaren Konrad Reijo Waara, argumenterade för att individen hade en nationell skyldighet att anamma en renligare och hälsosammare livsstil. Kritiken mot hälsoförbundet öppnade för en ny vision, där sociala reformer och statens ansvar för hälsovårdstjänster blev högsta prioritet.

I det åttonde kapitlet studerar Inger Lyngdrup Nørgård hur tre lokala och borgerligt förankrade organisationer verkade för att förbättra människors hygien och hälsa i en dansk stad under 1900-talets första hälft. Av dessa hade husmodersföreningen en särställning då den både stöttades av andra föreningar och statliga institutioner. Föreningen verkade för bostäder av god materiell standard och för deras skötsel – vilket var hustruns ansvar.

I det nionde kapitlet diskuterar Karin Carlsson det ideala köket i Sverige på 1920- och 1930-talen. Med exempel hämtade från en mellan-svensk industristad visar hon hur bilder av det samtida och framtida idealt utformade köket fördes ut till allmänheten på det lokala planet. I centrum står två utställningskök vilka visades på hemutställningar som Gävles Husmodersförening arrangerade 1923 och 1931.

I det tionde kapitlet undersöker Hanna Lindberg, Eija Stark och Ann-Catrin Östman hur torghandeln i finska städer förändrades under tidigt 1900-tal på grund av nya uppfattningar om smuts och renlighet. Med ”bondsmöret” och andra varor som exempel visar de hur nya uppfattningar om renlighet och klass gjorde att torghandel började klassificeras som ett kvinnoyrke.

Under COVID-19-pandemin har sammankopplingen mellan renlighet och hälsa blivit en daglig, närmast stundlig, både oro och trygghet för miljoner människor. Att renlighet motverkar smittspridning och insjuknande är en övertygelse vars giltighet vi alla bekräftar så fort vi lyder olika folkhälsomyndigheters råd. Frekvent handtvätt under pandemin har också motståndslöst accepterats som en giltig strategi världen över, till skillnad från bärandet av ansiktsmasker, vilket blivit en infekterad stridsfråga. Att nytvättade händer är ett ovedersägligt smittskydd har dock varit självklart i mindre än 150 år, och vårt mål i denna antologi är att visa vilken enorm mängd arbete som krävdes för att något som vid första anblicken kan verka uppenbart – att renlighet skyddar mot sjukdom – skulle etableras som någonting obestridligt sant.

Tack

Idén till denna bok uppkom under sessionen ”Huslighet och hälsokonsumtion. När nya renlighetsideal reformerade hemmet och hushållsarbetet” på Nordiska historikermötet i Ålborg 2017. Sessionen var en del av projektet ”Huslighet och hälsokonsumtion. Nya varor, nya vanor och förändrade hushållsstrategier i Sverige 1880–1930”, finansierat av Vetenskapsrådet med Inger Jonsson som projektledare 2013–2016. Bokprojektet har drivits av Johanna Annola, Karin Carlsson, Annelie Drakman och Marie Ulväng, men boken är i mångt och mycket ett samarbete mellan skribenter, redaktörer och förlag.

Boken blev möjlig att genomföra tack vare finansiering från NOS-HS Workshop Grant 2019–2020. Stort tack! Ett tack riktas också till Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhetshistoria (HEX), som har bekostat översättningen av två artiklar. Vi är mycket tacksamma för den konstruktiva kritik som Inger Jonsson och Kriteriums två anonyma granskare bidragit med och särskilt Gro Hagemanns engagemang i rollen som vetenskapligt ansvarig. Sist men inte minst, ett mycket stort tack till Åsa Arping på Kriterium och Annika Olsson på Nordic Academic Press med medarbetare. Ni har gjort ett fantastiskt arbete!

Noter

- 1 <https://www.folkhalsomyndigheten.se/smittskydd-beredskap/utbrott/aktuella-utbrott/covid-19/skydda-dig-och-andra/> (hämtad den 9 februari 2021).
- 2 <https://coronavirus.jhu.edu/> (hämtad den 3 mars 2021).
- 3 Fuller, Ali, 2020: *The year of anxiety*, Kindle, 2020; <https://www.thinkadvisor.com/2020/08/05/how-advisors-can-cope-with-2020-the-year-of-anxiety/> (hämtad den 9 februari 2021).
- 4 Se t.ex. Rhodes, John, *How to make a vaccine: An essential guide for COVID-19 and beyond*, Chicago: University of Chicago Press, 2021. Många jämförelser har också gjorts med influensapandemin 1918–1919, spanska sjukan. Se Spreeuwenberg, Peter, Kroneman, Madelon & Paget, John, ”Reassessing the global mortality burden of the 1918 influenza pandemic”, *American Journal of Epidemiology*, vol. 187, nr 12, 2018, 2561–2567, doi: 10.1093/aje/kwy191 (hämtad den 9 februari 2021); Linnanmäki, Eila, *Espanjantauti Suomessa: Influenssapandemia 1918–1920*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet, 2005.
- 5 Se t.ex. Halliwell, Martin, *American health crisis: One hundred years of panic, planning, and politics*, Berkeley: University of California Press, 2021; Witt, John Fabian, *American contagions: Epidemics and the law from smallpox to COVID-19*, New Haven: Yale University Press, 2020.
- 6 Sörlin, Sverker, *Kris! Från Estonia till Corona*, Stockholm: Atlas, 2020.
- 7 Charpentier Ljungqvist, Fredrik, *Corona: Ett historiskt perspektiv på vår tids pandemi*, Stockholm: Dialogos förlag, 2021.
- 8 Halme-Tuomisaari, Miia, *Kaikki kotona: Kun korona mullisti maailmamme*, Helsingfors: Kirjapaja, 2020; Korpiola, Lilly & Poutanen, Petro, *Korona ja digitaalinen riskiyhteiskunta*, Helsingfors: Tammi, 2021, se även Kangas, Rami, Nenonen, Marko & Välimäki, Mari, *K niin kuin katastrofi*, Jyväskylä: Atena, 2021.
- 9 *Hälsövännen: Tidskrift för allmän och enskild hälsövård*, nr 16, 16 augusti 1916.
- 10 Och inte heller alltid efterföljda. Se t.ex. Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*, Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag, 1938.
- 11 Det finns otaliga exempel på denna sorts narrativ. Se exempelvis Porter, Roy, *The greatest benefit to mankind: A medical history of humanity*, Roermond: Fontana Press, 2017.
- 12 Johansson, Karin, ”Folkhälsa: Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget”, *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria*, vol. 55, nr 1, 1991, 139–195; Palmblad, Eva, *Medicinen som samhällslära*, Stockholm: Norstedts, 1989; Edvinsson, Sören & Rogers, John, ”Hälsa och hälsoreformer i svenska städer kring sekelskiftet 1900”, *Historisk tidskrift*, vol. 121, nr 4, 2001, 541–562; Niemi, Marjaana, *Public health and municipal policy making: Britain and Sweden, 1900–1940*, Aldershot: Ashgate, 2007. Se även Motzi Eklöfs samlade verk samt Moseng, Ole Georg, *Ansvar for undersättenes helse 1603–1850*, Oslo: Universitetsforlaget, 2003; Schiøtz, Aina, *Folkets helse – landets styrke 1850–2003*, Oslo: Universitetsforlaget, 2003.
- 13 Smith, Virginia, *Clean: A history of personal hygiene and purity*, Oxford: Oxford University Press, 2008; Harjula, Minna, *Tehdaskaupungin takapihat: Ympäristö ja terveys Tampereella 1880–1939*, Tammerfors: Tampereen Historiallinen Seura, 2003; Niemi 2007.

- 14 Harjula, Minna, *Hoitoonpääsyn hierarkiat: Terveyskansalaisuus ja terveyspalvelut Suomessa 1900-luvulla*, Tammerfors: Tampere University Press, 2015; Helén, Ilpo & Lehtonen, Turo-Kimmo (red.), *Kansalaisuus ja kansanterveys*, Helsingfors: Gaudeamus, 2003.
- 15 Lund, Kristina, *Badrummet: Från balja till spa*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2013; Lund, Kristina, *Tvättstugan: En svensk historia*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2009; Sjöstrand, Ylva, *Stadens sopor: Tillvaratagande, förbränning och tippning i Stockholm 1900–1975*, Lund: Nordic Academic Press, 2014.
- 16 Vigarello, Georges, *Concepts of cleanliness: Changing attitudes in France since the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- 17 Klepp, Ingun Grimstad, "Clothes and cleanliness: Why we still spend so much time on laundry", *Ethnologia Scandinavica*, vol. 33, 2003, 6–73; Kelley, Victoria, *Soap and water: Cleanliness, dirt and the working classes in Victorian and Edwardian Britain*, London: L.B. Tauris, 2003; Smith, Woodruff D., *Consumption and the making of respectability, 1600–1800*, New York: Routledge, 2002; Boydston, Jeanne, *Home and work: Housework, wages, and the ideology of labor in the early republic*, Oxford: Oxford University Press, 1990; Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Lund: Gleerups, 1979.
- 18 Ambjörnsson, Fanny, *Tid att städa: Om vardagsstädningens praktik och politik*, Stockholm: Ordfront, 2018; Ruonavaara, Hannu, "The home ideology and housing discourse in Finland 1900–1950", *Housing Studies*, vol. 11, nr 1, 1996, 89–104; Hagemann, Gro & Roll-Hansen, Hege (red.), *Twentieth-century housewives: Meanings and implications of unpaid work*, Oslo: Fagbokforlaget, 2004.
- 19 Jauho, Mikko & Lehtonen, Turo-Kimmo, "Paha bakteeri, hyvä äiti ja normaaliperhe vuosisadan vaihteen suomalaisessa terveystaloudessa", *Tiede & Edistys*, vol. 23, 1998, 11–25; Harjula 2003, 204; Harjula, Minna, *Terveyden jäljillä: Suomalainen terveyspolitiikka 1900-luvulla*, Tammerfors: Tampere University Press, 2007, 28f.; Saarikangas, Kirsi, "Suomalaisen kodin likaiset paikat: Hygienia ja modernin asunnon muotoutuminen", *Tiede & Edistys*, vol. 23, nr 3, 1998, 214–217.
- 20 Plymoth, Birgitta, *Fostrande försörjning: Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2002; Jordansson, Birgitta, *Den goda människan från Göteborg: Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Göteborg: Göteborgs universitets förlag, 1998; Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sägverkssamhälle 1880–1930*, Stockholm: Carlsson, 1988.
- 21 Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens-Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Köpenhamn: Akademisk forlag, 2004; Edvinsson, Sören & Rogers, John, "Hälsa och hälsoreformer i svenska städer kring sekelskiftet 1900", *Historisk Tidskrift*, vol. 121, nr 4, 2001, 541–562; Rämme, Ulf, "Hälsopolisen och livsmedelskontrollens framväxt i Stockholm 1878–1912", *Historisk Tidskrift*, vol. 121, nr 4, 2001, 571–598.
- 22 Douglas, Mary, *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*, London: Routledge Classics, 2002; Lagerspetz, Olli, *Smuts: En bok om världen, vårt hem*, Stockholm: Symposion, 2006.
- 23 Ekelöf, Maja, *Rapport från en skurbink*, Stockholm: Norstedts, 2010; Ambjörnsson, *Tid att städa*; Haawind, Malin, *Satans skit: En bok om smuts*, Stockholm: Atlas förlag, 2019; Magnusson, Margareta, *Döstädning: Ingen sorglig historia*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2017.

- 24 Anglosaxisk, t.ex. Smith, *Clean*; Tomes, Nancy, *The gospel of germs: Men, women and the microbe in American life*, Cambridge: Harvard University Press, 1998. Fransk, t.ex. Vigarello; Latour, Bruno, *The Pasteurization of France*, Cambridge: Harvard University Press, 1988.
- 25 Tomes; Latour.

Den nordiska badfrågan och det svenska folkbadet 1880–1950

Karolina Wiell

Inledning

Kring sekelskiftet 1900 rådde en allmän västeuropeisk strävan att förbättra hälsan och den personliga hygienien hos befolkningen. Det skedde som ett resultat av industrialisering, modernisering och upptäckten av sambandet mellan bakterier och smittspridning. Den danska folkhälsovetaren Signild Vallgård menar att det vid denna tid uppstod en nationell strävan om att vara ett modernt land och dessutom det bästa och modernaste landet vad gäller folkhälsa. Hon konstaterar att det var vanligt att länder som Danmark och Sverige jämförde sig med varandra och strävade efter att hitta den bästa nationella lösningen: ”Men man ville inte bara vara i nivå med andra länder, man skulle hellre vara bättre.”¹

Tidigare forskning har visat att synen på renlighet och kroppsvård, både på ett individuellt och samhälleligt plan, förändrades i slutet av 1800-talet.² Det var en förändring som ofta benämnts ”folkbad”, ”folkbadfrågan” eller ”badfrågan”. ”Folkbad” blev således till ett begrepp som användes i de flesta länder under den studerade perioden både för att definiera själva badet och lokalen badet skedde i, som till exempel *Volksbad* och *Volksbäder* i Tyskland och *people's bath* eller *public bath* i England och USA. Folkbadet kan sägas ha varit en ideologi som växte sig allt starkare under 1800-talets andra hälft. Visionen var att skapa en nation med friskare befolkning och högre medellivslängd genom att

Bild 1.1. Under 1900-talets första hälft byggdes folkbad i form av små badstugor på den svenska landsbygden. Badstugorna bestod oftast av ett omklädningsrum och en bastu. Fotot föreställer Röda korsets badstuga i Södra Ving vid vattnet i Tolkabro i Västergötland under 1950-talet. Källa: Södra Vings hembygdsförening/fotograf Erik Hultin.

erbjuda möjligheten att sköta den personliga hygien i badinrättningar såsom skolbad och bastubad.³

Mycket tyder på att detta skedde med hjälp av balneologin, läran som behandlar badens medicinska betydelse. Ämnet växte fram i England under 1600-talet och spreds därefter i Västeuropa till bland annat Sverige under 1700-talet. Som svensk balneolog innehade man oftast en doktors- eller licentiatexamen i medicin och var verksam som läkare vid ett kallbadhus eller brunnsbad. Balneologerna forskade på bad som medicin mot olika sjukdomar och hudåkommor. Mot slutet av 1800-talet blev balneologi även ett universitetsämne och det var möjligt att inneha titeln docent i balneologi vid exempelvis Karolinska Institutet.⁴

För att återknyta till Vallgårdas tankar om en hygienisk tävling mellan länderna är det övergripande syftet med detta kapitel att undersöka om, och i så fall hur, Sverige tog intryck av de nordiska grannländernas renlighetspraktiker som ett sätt att förbättra befolkningens allmänna hälsotillstånd kring sekelskiftet 1900. I vilken mån och hur förändrades renlighetspraktikerna på ett mer generellt plan? Vilka åtgärder vidtogs för att förbättra folkhälsan? Varifrån hämtades inspiration och förlagor till de åtgärder som infördes? Vilket budskap fick mottagarna ta del av?

Tiden som studeras är åren 1880–1950 med fokus på folkbadets genombrott kring sekelskiftet 1900. Kapitlet visar att Sverige, i likhet med sina nordiska grannar, genomförde en rad reformer kring sekelskiftet 1900 för att uppnå det man kallade för folkbad. Som Vallgård påpekat inspirerades länderna av varandra. Undersökningen visar bland annat att Sverige inrättade skolbad efter inspiration från Tyskland samtidigt som Danmark och Norge verkar ha haft stort utbyte av varandra. Undersökningen visar också att Finland bidrog med förlagor till inrättandet av badstugor, men att Finland också i viss mån kom att inspireras av Sverige.

Undersökningen är källpluralistisk och urvalet av källor har gjorts för att belysa samhällsinstitutionernas och civilsamhällets gemensamma strävan att erbjuda folkbad som ett led i det förebyggande hälsovårdsarbetet. Metoden har varit komparativ och processpårande och går ut på att återskapa händelseförlopp genom att identifiera händelser och dokument som av sin samtid ansågs ha varit centrala. Undersökningen utgår från en specifik händelse, i det här fallet byggnationen av svenska badstugor. Genom en kvalitativ analys identifieras händelser, personer, dokument, beslut och liknande som nämns i en text, vilka i sin tur spåras upp och undersöks. På så vis skapas en kedja bakåt i tiden bestående av moment som av sin samtid upplevts ha bidragit till utvecklingen. Texterna har därmed valts ut antingen för att de direkt omnämnts eller för att de behandlar en händelse som nämnts i någon annan text tidigare i undersökningen. Därmed blir källmaterialet pluralistiskt och inkluderar dagstidningar, samtida utredningar, föredrag, konferensrapporter, facktidskrifter, etnologiskt uppteckningsmaterial och skolböcker från Sverige, Norge, Danmark och Island.⁵ När de centrala

texterna identifierats har de analyserats utifrån sitt innehåll i form av budskap, avsändare och mottagare rörande hur den personliga hygienens ansågs behöva förbättras. Därmed identifieras åsikter, förutsättningar och aktörer som bidrog till händelseförloppet så som det upplevdes av sin samtid.

För att komplettera ovannämnda material och för att ännu tydligare urskilja budskapet som förmedlades till allmänheten har även dagstidningar använts. Här har en begränsning gjorts och den svenska dagstidningen *Dagens Nyheter* har använts. I framtida undersökningar bör detta kompletteras med andra nordiska dagstidningar. Urvalet av texter i dagstidningen har gjorts genom sökningar på begreppen ”bad”, ”badning”, ”badstuga”, ”bastu”, ”folkbad”, ”skolbad”, ”tvagning” och ”tvättning” via DN:s eget digitala arkiv.

Kapitlet inleds med en översikt över 1800-talets renlighetspraktiker i Sverige och övriga Norden. Genomgången utgör ett avstamp för vad som sedan blir en diskussion om den så kallade badfrågan, det vill säga samhällets strävan att erbjuda olika badformer för att förbättra människors personliga hygien och därmed folkhälsan. Därefter följer en genomgång av de två huvudlösningarna inom ramen för idén om folkbad: skolbad och badstugor.

Renlighet och renlighetspraktiker i Sverige och övriga Norden under 1800-talet

När balneologen och medicine doktor Carl Curman lade ut texten om svenskarnas hygien och badvanor 1871 hävdade han att normen var att ju mindre vatten som hade berört huden, desto bättre och desto mer väluppfostrad ansåg människan sig vara.⁶ Även provinsialläkarrapporter vittnar om landsbygdsbefolkningens bristande personliga hygien. Provinsialläkare Malm från Daga skrev följande i sin årsberättelse 1880: ”Bad användes stundom om somrarna i sjöar, men aldrig varma bad, hvarken för äldre, yngre eller späda barn.”⁷

Hudens renlighet tycks ha varit ungefär densamma på den norska landsbygden. År 1869 beskrev den norske sociologen Eilert Sundt att bondebefolkningen främst vaskade sig till helgdagen:

Hoved-regelen er, at man vasker sig, når man skal pynte sig. Der af følger, at arbejdsfolk, som gå på almindeligt grovt arbejde [...] de have for regel at vaske sig alene om lørdagen, da de pynte sig til søndagen; om mandagen tage de jo arbejdsklæderne på igjen [...]⁸

Sundt konstaterar också att kvinnorna tvättade sig oftare än männen, då händer och ansikte tvättades dagligen i samband med disk.⁹ Han rapporterade även att spädbarn tvättades oftare än äldre barn och vuxna: ”Spædbørn vaskes to gange om ugen over hele legemet, siden sjeldnere, større børn og voxne næsten aldrig.”¹⁰ Genom Sundts undersökningar kan vi konstatera att de norska och svenska badpraktikerna verkar ha varit snarlika under 1800-talet. Barn tvättades och bytte kläder oftare än vuxna, alldeles särskilt spädbarn. Man tvättade sig sällan och med lite vatten, det vill säga en enkel tvättning av framförallt ansikte och händer.

Renlighetspraktikerna tycks ha varit liknande på Island. Den isländska läkaren Steingrímur Matthíasson vittnar i en medicinsk tidskrift 1906 om ett mycket sparsamt tvättande av kroppen.¹¹ Hans uttalande stärks av historikern Sigurdur Gylfi Magnússon som menar att befolkningen på Island, trots tillgången på varmt källvatten, var mycket återhållsam med vatten då byk tvättades i urin och kroppen med ytterst lite vatten eller mjölk.¹² Matthíasson skriver vidare i tidskriften *Eimreiðin* att den personliga hygien var att betrakta som en sorglig regression sedan Snorre Sturlassons tid då befolkningen badat dagligen i offentliga badinrättningar. Matthíassons uttalanden liknar på så vis de svenska provinsialläkarnas och norrmannen Sundts beklaganden över befolkningens bristande personliga hygien. Matthíasson såg också ett samband mellan förbättrad folkhälsa och ekonomisk utveckling för såväl individen som näringsidkare och det isländska samhället i stort. Hans mål var därmed att genom förbättrade renlighetspraktiker förbättra Islands ekonomiska utveckling.¹³ Matthíasson påtalade också att den isländska befolkningen låg efter i den hygieniska utvecklingen i förhållande till övriga Europa, vilket tydligt anknyter till den moderniseringstävling som Vallgårdar menar fanns.¹⁴ Även i Danmark klagades det över befolkningens bristfälliga hygien. Från skolans håll förfasade

man sig över barnens orena kroppar, smutsiga öron, smutsiga händer, rinnande näsor och hår fulla med löss.¹⁵

Den finske läkaren Albert Palmberg vittnar 1891 om att även de fattigaste finnarna badade minst ett bastubad i veckan.¹⁶ En liknande bild ger den finske 1800-talsförfattaren Theodor Lindh när han skriver att befolkningen, och då främst bönderna, badade bastu varje dag.¹⁷ Även den finske professorn i medicin Yrjö Kajava lät meddela: ”Finnarna bada i regel en gång i veckan (på lördagen), på många orter två gånger, ja till och med under vissa tider, såsom höbärgnings- och trösketider, varje dag.”¹⁸ Både Sundt och den estniske etnologen Ilmar Talve fann att stora delar av befolkningen på den norska och svenska Finnskogen¹⁹ bibehöll den finska badtraditionen även under 1800-talet.²⁰

Men varför var användandet av badstugan inte mer spritt i övriga Norden om den var populär i Finland och på Finnskogen? Kajava menar att badstugan och bastubadande som renlighetspraktik försvann i de nordiska länderna, först i Danmark och därefter i Norge och Sverige, till att börja med i städerna och därefter på landsbygden.²¹ Curmans förklaring 1871 var att badstugans användning i Sverige hade försvunnit på grund av den mänskliga oförmågan att

i enlighet med en stigande civilisations fordringar söka utveckla sina gamla goda sedvanor, utan istället öfverge och förkasta dem såsom gammalmodiga och föråldrade [...] den tarfliga badstugan med sitt sunda, härdande fastän något råa bad blef för simpelt för den allt mer bildade medelklassen, som sökte ersätta dem med varma karbad [...] och allmogen följde som vanligt exemplet.²²

Curman påtalar att det moderna karbadet hade fått högre status än bastubaden hos de bättre bemedlade, och att allmänheten sedan försökte praktisera detta trots att de fysiska förutsättningarna med vattenledning- ar, avlopp och varmvattenberedare inte fanns. Specialisten på skogsfinsk kultur Birger Nesholen är inne på ett liknande spår när han förklarar att man inte hade för avsikt att bada mindre ofta. Däremot blev bastubadet en del av den socioekonomiska situation man med tidens gång ville distansera sig ifrån. Därför blev bad i badstugan alltmer sällsynt och sporadiskt till och med på Finnskogen.²³

Andra teorier till varför bastubadet fallit i glömska var enligt Curman 1871 att det funnits en konflikt mellan badare, läkare och kvacksalvare, men även att prästerskapet fördömt de offentliga badstugorna i Sverige som osedliga. Detta stärks av medicinhistorikern Bo S. Lindbergs forskning.²⁴ Ytterligare en förklaring ger Matthiasson 1906 när han påtalar att den förbakteriologiska tron på att läkare och kvacksalvare skulle skrämja bort de onda andar och demoner som orsakade sjukdomarna inverkat på badandet på Island.²⁵ Dessa olika förklaringar syftar till en och samma sak, att skapa förståelse för varför bastubad inte längre skedde lika frekvent i de nordiska länderna. Befolkningen ansåg att badformen var omodern och osedlig.

När det gäller Finland förklarar Palmberg att bastubadet aldrig kommit att förknippas med osedlighet och sjukdomar. Han anger det geografiska avståndet till Västeuropa som en möjlig förklaring.²⁶ Utifrån erfarenheten som gjorts på de norska och svenska Finnskogarna finns ytterligare en förklaring: de finska badstugorna var inte allmänna utan enskilda, till skillnad från de offentliga badstugor som framförallt funnits i byar och städer i övriga Norden.²⁷

I Finland påverkades byggandet av en nationell identitet av att landet tidigare varit svenskt och nu var ett storfurstendöme under Ryssland. Antropologen Lisa-Marlene Edelsward, som betonar betydelsen av det sena 1800-talets nationalistiska strömningar, skriver bland annat: ”Varje kultur har sin hemliga ingrediens, i den finländska kulturen är den bastubadet.”²⁸ Bastubadet blev med tiden en viktig och förenande symbol som alla kunde identifiera sig med.²⁹

Edelsward med flera menar att det finska bastubadet istället för att anses som omodernt kom att representera en myt om en uråldrig, bestående kultur för den finländska befolkningen. En konstant i ett samhälle som förändras, men där rutinerna än idag är slående lika ritualerna för tidiga badstugor.³⁰ Kroppen uppvärmdes till svettning av den varma luften i basturummet. Därefter kvastades kroppen med lövruskor, för att sedan tvättas med tvål och vatten, alternativt bad i sjö, vattendrag eller snö. Den största förändringen i dessa traditioner var införandet av badlakan.³¹ När landsbygdsbefolkningen flyttade till städerna och befolkningen lämnade den enskilda gårdsbastun ordnade fabriker

med så kallade arbetarbad. Edelsward menar att ett finskt företag som erbjöd sina anställda bastubad upplevdes modernt.³²

Den svenska badfrågan

För Sveriges del kom det aktiva arbetet med att förbättra befolkningens personliga hygien att påbörjas under 1880-talet. År 1881 grundades Svenska provinsialläkarföreningen, vars syfte var att stärka läkarkåren genom att bland annat skapa en samhörighet och ett forum för kunskapsutbyte.³³ Redan två år senare lyftes frågan om hur provinsialläkarna lättare skulle kunna påverka befolkningen i riktning mot ett hälsosammare liv genom bastubad. Trots det statliga tjänsteåläggandet och kommunaltjänstemännens bristande intresse önskade man större utrymme för hygienfrågor. Målet var att med ny medicinsk kunskap fokusera på förebyggande hälsovård, däribland personlig hygien, och på så sätt få en hälsosammare befolkning och därmed positivare samhällsutveckling.³⁴ Bad och personlig hygien blev på så vis ett av målen i den hygieniska moderniseringskampen. Detta framgår bland annat av provinsialläkare Anders Larsons föredrag inför Tekniska föreningen 1903, i vilket han påtalade: ”Badets betydelse för släktets hälsa och kraft har af den modärna vetenskapen blifvit till fullo erkänd och bevisad.”³⁵ Vidare förklarar han:

Den modärna bakteriologien har visat oss, att vår hälsas fiender, de sjukdomsalstrande bakterierna, trifvas i smuts, men ej endast i de stora massorna, som illa beröra vår lukt och vår syn, utan äfven i mer eller mindre mikroskopiska ansamlingar af orenlighet, som många människor samla på sig utan att vilja anses osnygga, i hudveck, slemhinnemyningar, under naglarne m.m.³⁶

Likt den isländske läkaren Matthiasson pekade han ut okunskap och kvarlevande praktiker från tiden före bakteriernas upptäckt som ett huvudproblem. Lösningen var tvätt med hjälp av vatten. Därefter redogjorde han för länder och orter som redan börjat bekämpa den bristande hygien genom byggnation av allmänna badinrättningar.³⁷

Med hjälp av utredningar och forskning samlades det in information om befolkningens hälsa och badvanor.³⁸ Först spreds budskapet inom läkarkåren under slutet av 1800-talet, därefter i tidningar, tidskrifter, flygskrifter, böcker och föredrag till allmänheten framförallt under 1900-talets första decennium. Många av såväl tidskrifterna som böckerna riktade sig till kvinnor. I sin roll som husmoder och samhällsuppfostrare ansågs kvinnan vara i behov av en bred utbildning genom skönlitteratur, tidskrifter samt skol- och husmorsutbildning. Här spreds bland annat ett normaliserande privathygieniskt budskap om att kvinnorna med hjälp av tvål, vatten och folkbad skulle uppfostra barnen till ett längre och friskare liv.³⁹ Syftet med folkbad var att göra det möjligt för alla och envar att regelbundet sköta sin personliga hygien. I Svenska Föreningen för Folkbads redogörelse över sin verksamhet framgår att föreningen verkade för ”minst ett bad i veckan för varje svensk man och kvinna, gosse och flicka för höjande av folkhälsan till fosterlandets gagn”.⁴⁰ Man frågade sig dock hur befolkningen skulle erbjudas möjlighet att sköta sin personliga hygien. Redan på 1870-talet hade Curman publicerat en artikel i tidskriften *Hygiea* som han inledde med att meddela att de turkiska baden återintroducerats i England under 1850-talet.⁴¹ Den antika badformen bestående av torrt varmluftsbad, frottering, tvättning i varmt och därefter kallt vatten hade funnits vara

den moderna medicinens läkemedel, som framförallt inom den allmänna hygien, der den blifvit för den stora mängden ett billigt men kraftigt medel till så väl kroppens snygghet, som dess vederqvickande och härdande i ett rått och fukt kallt klimat.⁴²

Därefter flyttar han fokus och påtalar att det finska bastubadet vore ett snarlikt och bättre sätt att skapa offentliga bad, eftersom den vedeldade ugnen lämpade sig för svenska förhållanden.⁴³ Curman såg bastubadet som lösningen på många hälso- och samhällsproblem, bland annat alkoholism, och han föreslog att ”[m]ången trött arbetare skulle, om tillfälle gäfvdes, heldre söka vederqvickelse i en badstuga, än på krogen”.⁴⁴ Texten gjorde anspråk på att modernisera Sverige. Curman menade att problemet var att befolkningen i sin strävan att vara modern hade slutat bada bastu och lösningen var att börja igen, helst genom bastu som folkbad.⁴⁵

Curman fick stöd för badstugan och 1886 föreslog stadsläkare August Edvard Goldkuhl under Svenska provinsialläkarföreningens årsmöte att ritningar skulle tas fram på finska badstugor för den svenska landsbygden. Förslaget fick stöd hos mötesdeltagarna.⁴⁶ Argumenten för badstugan som folkbad fanns alltså redan under 1880-talet. Palmberg framhöll gång efter annan den finska badstugan som den bästa tekniska lösningen eftersom ”[d]et finska badstugubadet är det billigaste af alla bad [...] som erfordrar minsta vattenmängd”.⁴⁷

Att bastubad skulle vara den bästa och billigaste lösningen för en förbättrad folkhälsa skulle kunna tyckas vara en märklig ståndpunkt då den finska historikern Minna Harjula visat att befolkningen kring sekelskiftet 1900 hade en högre mortalitet i tuberkulos i Finland än i de andra nordiska länderna.⁴⁸ Samtidigt syftade folkbadet som metod inte till att göra sjuka människor friska utan till att minska insjuknandet i dylika sjukdomar genom förbättrad förebyggande hälsovård.⁴⁹ Istället för att diskutera den höga andelen tuberkulossjuka i Finland inom den svenska provinsialläkarkåren under 1800-talet fortsatte provinsialläkarna att marknadsföra badstugan som lösning på folkbadsfrågan. Snarare synes Finland ha sökt inspiration från Sverige under 1910-talet för att använda badstugan och bastubadet i kampen mot tuberkulos.⁵⁰

Men utvecklingen av folkbad gick långsamt, från 1867 till 1891 hade 34 offentliga bad med totalt 470 badkar anlagts i städer och större orter.⁵¹ Enligt provinsialläkare Nils Englund, som uttalade sig under det åttonde svenska allmänna läkaremötet 1897, var möjligheterna till bad mycket bristfälliga:

1,4 bad om året för hvarje person kan väl ej gerna kallas någon rationel hudvård! Vi måste taga steget fullt ut på en gång och begära minst ett bad i veckan för hvarje svensk, för såväl man som för kvinna och barn, för landtallmogen så väl som för stadsbon.⁵²

Även i Norge gick utvecklingen långsamt. En av folkbadens stora förespråkare var distriktsläkaren Christian Rømcke. Kring sekelskiftet 1900 gjorde han en sex veckor lång studieresa till Sverige och Finland för att studera enkla badinrättningar på landsbygden. Vid sin död 1917 testamenterade han pengar till en fond ”för bygging av folkebad på

landsbygda”, men ytterst få visade intresse att söka pengar ur fonden. Orsaken till det bristande intresset för offentliga badstugor tror den norske lokalhistorikern Thorbjørn Formo var att kommunerna ansåg att de var för dyra.⁵³

Skolbad

Parallellt med läkarnas arbete att etablera badstugan som svar på badfrågan i Sverige och Norge inrättade man på kontinenten så kallade skolbad. Tidigare forskning och samtida svenska källor har gjort gällande att det första skolbadet skedde i Göttingen i Tyskland 1888 under ledning av Karl Flügge, professor i hygien.⁵⁴ Genom bad av skolans elever ville man förhindra att smutsig hud och smutsiga kläder förstörde luftkvaliteten i skolan.⁵⁵ Avsikten med skolbad var dessutom att praktiskt lära barnen att tvätta sig och på så vis stärka de teoretiska kunskaper om personlig hygien som barnen fick i skolan.⁵⁶

Enligt protokollet från den första internationella skolhygieniska kongressen 1904 inrättades skolbad i norska Kristiania (nuvarande Oslo) redan 1885.⁵⁷ Detta innebär att skolbad introducerades tidigare i Norge än i Tyskland. De norska skolbaden var främst i form av så kallade duschbad, och varje barn erbjöds cirka åtta bad om året.⁵⁸ Baden var därmed troligtvis så kallade lassarska duschbad:⁵⁹

Från en öfver badgästens hufvud uppsatt behållare, som inrymmer en bestämd vattenquantitet af 20 à 40 liter, uppvärmd till 35 grader C., utgår ett rör, slutande i en regnduschapparat. Sjelfva duschmynningen är placerad något snedt, så att vattnet kan öfverspola den badandes hela kroppsyta. Den badande kan efter behag afbryta duschningen och å nyo sätta den i gång, tills han uttömt den åt honom utmätta vattenquantiteten.⁶⁰

Det kan dessutom bekräftas att skolbad skedde i Kristiania i slutet av 1880-talet. Även i Danmark inrättades skolbad under 1880-talet. Detta gjordes 1889 i Köpenhamn i form av duschbad sedan man tagit del av positiva erfarenheter från Norge.⁶¹ Enligt Børge Weidemann var Axel Hertels skolhygieniska undersökning *Om Sundhedsforholdene i de højere*

Dreng- og Pigeskoler i København från 1881 en bakomliggande orsak till läkarnas och lärarnas ökade intresse och engagemang för barnens hälsa och hygien.⁶² De finska barnen behövde däremot enligt Kajava inte lära sig bada i skolan då de lärde sig rutinerna av sina föräldrar i badstugan.⁶³ Vid en kortare sökning i finska nationalbibliotekets digitala samlingar framkommer att skolbad förekom även i Finland, men först under 1910-talet i Åbo. Införande i en lite större skala diskuterades också, då främst i trakterna kring Vasa. I till exempel Österbotten upplevdes tillgången och användandet av badstugor däremot som fullgott.⁶⁴ En sökning på finska termer hade eventuellt kunnat ge fler träffar.

Det finns relativt få studier om det svenska skolbadets framväxt och betydelse för folkhälsan. Skolbaden har främst berörts i samband med studier av skolbyggnaders och folkskolans historiska utveckling.⁶⁵ I Sverige introducerades skolbadet först under 1890-talet. Idén presenterades under ett sammanträde på Hälsovårdsföreningen i Stockholm den 21 maj 1890. Medicine doktorn och balneologen Alfred Levertin inledde sammanträdet genom att hålla ett föredrag om hudens uppbyggnad där han framhöll ”hudens betydelse ’såsom den animala maskinens säkerhetsventil’ och vigten af att genom bad icke blott hålla den frisk och ren utan äfven härda den.”⁶⁶

Det är intressant att notera att Levertin mitt under industrialiseringen jämför kroppen, och då främst huden, med en maskin som behöver skötas. Problemet som avses i föredraget var smutsig hud, lösningen var folkbad, framförallt skolbad, och visionen var en förbättrad folkhälsa.

Vidare poängterade Levertin att det i Sverige vore bäst med bastubad för att hålla kostnaden nere och möjliggöra folkbad. Han avslutade föredraget med att påtala hur sällan kvinnor, män och barn badade framförallt under vinterhalvåret. Därefter berättade han att kostnads-effektiva skolbad inrättats i Tyskland med duschar i skolbyggnadernas källarvåningar.⁶⁷ Däremot nämner han inte att skolbad redan förekom i Danmark och Norge.

Därefter tog Carl Curman vid och även han framhöll bastubadets fördelar. Curman avslutade sitt föredrag med önskemålet om att ett försöksskolbad skulle inrättas.⁶⁸ Inte heller han nämnde att skolbad förekommer i de nordiska grannländerna. Sammanträdet avslutades med

att ordförande, medicine professor Ernst Ödmansson bad deltagarna att ”verka för allmännare badning bland ungdomen genom införande af skolbad”.⁶⁹ Målet med föredraget var att skapa folkbad genom bastubad och för att genast komma igång började man införa skolbad. Skolbad blir således ett led i att skapa folkbad. Därmed framkommer sambandet mellan folkbad och skolbad.

Varför ansåg man att skolan hade en betydande roll i folkbadet? Utbildningshistorikern Lena Hammarberg har förklarat att möjligheten att sköta hygien i de fattigas bostäder ansågs vara liten. Dessutom var man osäker på föräldrarnas attityd till renlighet. Istället var målet att införliva barnen i den nya renlighetsnormen genom skolan och därigenom påverka föräldrarna.⁷⁰

Redan året därpå infördes det första skolbadet i Nikolai folkskola i Stockholm under ledning av överläraren Sven Nilsson.⁷¹ Barnen badade sittande i en liten tvättbalja (så kallat halvbad) med ljumt vatten. Därefter hjälpte de varandra att tvätta sig, slutligen duschade barnen i 15–30-gradigt vatten.⁷² Badet var således inte det förespråkade bastubadet utan hade influerats av duschbaden.

Baden var frivilliga och barnen erbjöds bad var tredje vecka.⁷³ Man badade cirka 100 barn på tre timmar. Kostnaden per bad beräknades bli cirka 37 öre år 1899.⁷⁴ Hammarberg har noterat att kostnaden för baden och antalet bad var mycket centralt när man beskrev skolbadsverksamhet.⁷⁵ En förklaring skulle kunna vara den betydande skattekostnad som den allmänna folkskolan medförde och att det därför ansågs viktigt att ge befolkningen en upplevelse av samhällsvinst.⁷⁶ Även i kvinnotidskrifter som *Idun* behandlades vikten av skolbad och hälsovårdsundervisning i skolorna återkommande.⁷⁷

Från Nikolai folkskola spred sig skolbadet snabbt till andra skolor.⁷⁸ Lärarna förutsattes ha en betydande roll i det förebyggande hygienarbetet, eller som den norska historikern Ingvild Bjelland uttrycker det: ”läreren skulle kommunisere god hygiene til barna gjennom undervisningen og ved sin egen person”.⁷⁹ Personalen på folkskolorna likställdes nämligen med barnens målsmän under skoldagen.⁸⁰ Men även om det var läraren som ansvarade för skolbaden var det framförallt

baderskorna som förrättade baden och såg till att barnen använde tvål och vatten på rätt sätt.⁸¹

De samtida texterna berättar inte enbart om de renlighetspraktiker som lärdes ut under skolbadet utan bar oftast även ett normativt budskap då barnen beskrevs som sjuka innan skolbadet introducerats, därefter beskrevs tillvägagångssättet och den låga kostnaden, för att slutligen förmedla bilden om friskare barn. Exempelvis målades följande bild upp av barnen på Nikolai folkskola: ”Barnen gjorde intrycket av att vara från välmående, borgerliga hem, friska till färgen, nätt klädda, skinande rena och fina, som de var. I själva verket var de dock från mycket fattiga hem [...]”⁸²

Hammarberg förklarar att genom att ge de fattiga barnen, likväl som övriga barn, möjligheten att bada skolbad gav man dem chansen att lämna stämpeln som fattig och oren bakom sig. Istället inkluderades barnen i normen ”ren” som synonym till ”ordentlig”.⁸³

Under perioden 1891–1925 inrättades cirka 190 svenska skolbad. Många var större och fanns i städerna, men många var små badstugor belägna på landsbygden.⁸⁴ Enbart i Stockholm genomfördes 136 skolbad 1902.⁸⁵ Men trenden synes ha varit ännu större i Norge då man under samma år genomförde 221 skolbad i Kristiania.⁸⁶ Det vill säga cirka fem respektive åtta bad per elev och skolår i Stockholm och Kristiania.

Trots att skolbadet bedöms ha varit så pass viktiga för hälsoutvecklingen i Sverige, Norge och Danmark drog det statliga ansvarstagandet ut på tiden. De flesta skolbad kom istället till genom lokala initiativ med hjälp av pengar från kyrkorådet⁸⁷, genom bidrag från enskilda församlingsbor⁸⁸, genom folkskoleöverstyrelsen⁸⁹ eller genom banklån⁹⁰. I Norge önskade man också inrätta skolbad i alla skolor men här kom kommunens ekonomi att styra över vilka kommuner och därmed byar, städer och stadsdelar som fick ett sådant.⁹¹

Det första egentliga politiska engagemanget för de svenska skolbadet väcktes 1913 då man för första gången motionerade om skolbad i riksdagen, en motion som tilläts falla.⁹² Året efter utkom den så kallade skolhygieniska utredningen. Utredningen hade tillsatts 1909 av Svenska provinsialläkarföreningen och delvis finansierats av statliga medel, men

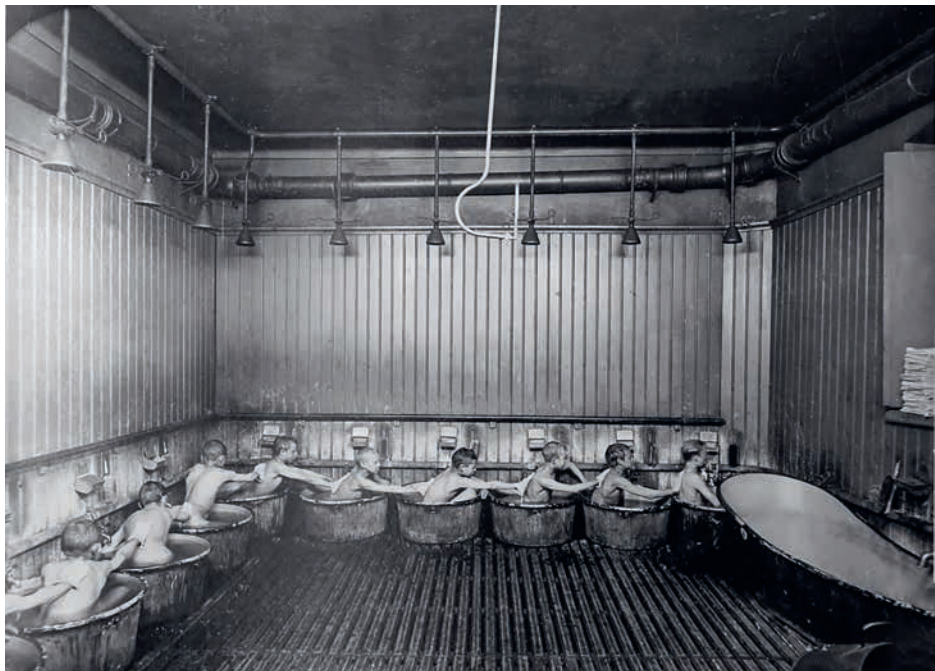

Bild 1.2. Skolbad på Storkyrkoskolan i Stockholm 1903. Badet som utförs är ett så kallat halvbad där barnen sitter i tvättbaljor. De sitter i en halvcirkel för att lära sig hur man tvättar sig själv och andra. I taket syns duscharna som användes för avspolning av hela kroppen. Källa: Stockholms Stadsarkiv/foto Rydins Atelier.

inte heller denna utredning resulterade i statligt finansierade skolbad. Istället anhöll riksdagen hos regeringen om att ta under övervägande vilka åtgärder som staten kunde vidta för att främja skolbad i landsbygds skolor, en utredning som inte verkar ha färdigställts.⁹³

Men kampen för skolbad var långtifrån över. År 1922 skrev Sveriges allmänna folkskollärareförening till Skolöverstyrelsen och påpekade behovet av allmänna skolbad med statligt ekonomiskt stöd då många kommuner inte hade råd att inrätta skolbad. Detta bekräftas också av att skolbad endast fanns i 6 procent av landsbygdsdistrikten men i 87 procent av städerna under läsåret 1930/31.⁹⁴

Badstugor

I Sverige ansågs alltså allmänna badstugor vara den optimala lösningen på folkbadsfrågan redan under slutet av 1800-talet. Ändå skedde ytterst lite på badstugufronten i Sverige liksom i Norge under folkbadsfrågans första 30 år. Detta påtalades också av den norske läkaren och politikern Cato Aall under den första nationella svenska badkongressen 1925. Han förespråkade att ett nordiskt badförbund skulle skapas och att länderna på så vis skulle stötta varandra och samverka för ett mera allmänt badande.⁹⁵ Fram till 1920-talet hade fokus främst legat på skolbaden. I Sverige flyttades intresset från skolbad till folkbad först genom ett riksdagsbeslut 1918.⁹⁶ Varför dröjde det så länge, när badstugan pekats ut som lösning på folkbadsfrågan redan under 1880-talet? Förmodligen berodde det, vilket provinsialläkarna ständigt påpekade, på att tillägnandet av ny kunskap och nya praktiker tar tid och att normer är trögörliga. Kanske behövde en generation barn som badat skolbad växa upp? Kanske hade man hoppats på att utbyggnaden av kommunalt vatten och avlopp skulle gå fortare? Kanske hade man behövt ett politiskt ansvarstagande för att det skulle ha gått fortare?

År 1918 kom således det politiska beslut som anses vara startskottet för den svenska badstugubyggnationen och folkbadet.⁹⁷ På 30 år kom cirka 10 000 badstugor inspirerade av den finska bastun att byggas på den svenska landsbygden. De badstugor som byggdes var ofta offentliga och drevs av en organisation som Röda korset eller ett byalag. Badstugorna byggdes i alla delar av Sverige, men framförallt i inlandet och i Norrland.⁹⁸ Dessa badstugor som folkbad skilde sig från de offentliga duschbad som byggdes i Danmark, Norge och Tyskland.⁹⁹

År 1921 bildades Svenska Föreningen för Folkbad. Föreningens verksamhet inriktade sig på kunskapsförmedling men även på att främja tillkomsten av billiga folkbad. Man tog fram typritningar på badstugor och var behjälpliga med att skapa finansiering för dessa. Bland annat förmedlade man pengar från Kungliga pensionsfonden, Folkbadsfonden, Röda korset, Penninglotteriets lotterimedel och husmodersföreningar. Man bistod också med expertis och byggnadskontrollanter för att på så vis garantera att badstugorna blev byggda med god kvalitet.¹⁰⁰

Bild 1.3. Bildkollage från Blidö Badhusförenings badstuga som är byggd efter Föreningen för Folkbads typritning Småland II. Badstugan byggdes 1945 och är ännu i bruk. Fotona är tagna i samband med renovering av basturummet i september 2020. Källa: Privat ägo/fotograf Karolina Wiell.

Även i Norge kom det att byggas badstugor i liten skala. Året efter bildandet av den Svenska Föreningen för Folkbad bildades Norges Badeforbund. Förbundet bildades genom att flera olika organisationer gick samman och huvuduppgiften var att samla in badstatistik samt verka för ökat folkbad. Föreningen samordnade ekonomiska och tekniska frågor och bistod med expertis och tekniska lösningar. Förbundets verksamhet finansierades från 1925 och framåt genom penninglotteriets lotterimedel ”for folkebad på landsbygda”. År 1927 beviljades det första norska statsbidraget för folkbad.¹⁰¹

Därmed kan vi konstatera att Norge och Sverige hade en snarlik utveckling under 1920-talet och framåt. Båda länderna hade varsin organisation som främjade folkbad och byggnationen av badstugor. Ändå efterfrågade Cato Aall en nordisk organisation som gemensamt kunde verka för folkbad.¹⁰² Detta berodde sannolikt på att utvecklingen i Norge upplevdes som långsam trots ett stort engagemang från de

olika ideella organisationerna. Norske Kvinners Sanitetsforening (NKS) engagerade sig i både planeringen och driften av små och stora bad. Även Nationalforeningen mot Tuberkulosen byggde badstugor vilka drevs av deras lokalföreningar. Föreningarna upplevde att människorna på landsbygden inte var vana vid att bada ofta och att de inte var särskilt benägna att ändra sig. Därför kom skolbaden att bli mer centrala för folkbadsfrågans lösning i Norge än i Sverige, och man hoppades att barnen skulle ”opdras til å betrakte bad som en livsfor nødnet”.¹⁰³

I Sverige var det inte enbart etablerade organisationer som möjliggjorde byggnationen av badstugor. En av de mest kända bastuförespråkarna var gymnastikdirektör Jan Ottosson.¹⁰⁴ Han menade att viljan att bygga en badstuga måste komma från befolkningen. Därför åkte han runt på propagandaturneéer och motiverade befolkningen att bygga billiga och ändamålsenliga badstugor. Han verkade för att varje by han besökte skulle skapa en egen bastukommitté. I kommittén skulle det finnas människor med föreningsvana, bygdens ledande män och kvinnor, byggnadskunniga men också människor som kunde bidra med material och dagsverken. Hans engagemang (som efter ett par år kom att införlivas i Svenska Gymnastikförbundet) resulterade i byggnationen av 635 badstugor.¹⁰⁵ Även i Øst-Modum i Norge var utvecklingen snarlik. Här bildades det lokala badstuguföreningar som samlade in ett startkapital. Mark uppläts för att placera badstugan på, de lokala bönderna bidrog med timmer, de lokala kvinno­föreningarna bidrog med pengar, liksom kommunen. Därutöver sökte man finansiering från till exempel Norsk Folkehjelp, Modum trygdekasse, Modum Sparebank, Foreningen til skiidrettens fremme, Norsk idrettsforbund och Norges badeforbund. Men det som skiljer Øst-Modums badstugurörelse från Ottossons är att det aldrig blev byggt några badstugor. Lokalhistorikern Aase Hanna Fure menar att oförmågan att effektivt driva byggnationen och att man hann få badrum i den egna bostaden innan badstugorna färdigställdes var orsaken till misslyckandet.¹⁰⁶

I Föreningen för Folkbads undersökning från 1952 konstaterades att det i Sverige fanns cirka 10 000 badstugor och att 9 700 av dessa tillkommit efter 1925. Dessförinnan förekom ingen organiserad byggnation av badstugor utan dessa byggdes oftast i form av skolbad på enskilda

initiativ.¹⁰⁷ Även om 10 000 badstugor låter mycket var det endast en bråkdel av de 500 000 badstugor som man konstaterade fanns i grannlandet Finland 1936, vilket innebar att de flesta finländare hade tillgång till en. Samtidigt har den norska medicinhistorikern Aina Schiøtz visat att det endast fanns cirka 300 badstugor i Norge, där dessutom nästan ingen hade eget badrum eller badmöjlighet hemmavid.¹⁰⁸

Sammanfattning

Generellt badade man, med undantag för Finland och på Finnskogen, sällan och med lite vatten under 1800-talet i Danmark, Norge, Sverige och på Island. I Finland och på Finnskogen verkar man däremot ha badat en gång i veckan. I övriga Norden hade badstuguanvändandet successivt försvunnit och befolkningen badade allt mer sällan. En förklaring till detta var att det traditionella bastubadet ansågs vara omodernt.

I samband med upptäckten av bakterier och hygienismens genombrutt började ländernas renlighetspraktiker att förändras. Den danska folkhälsovetaren Signild Vallgård menar att det vid denna tid uppstod en nationell strävan och tävling länderna emellan om att vara det modernaste landet vad gäller folkhälsa. Syftet med detta kapitel har varit att undersöka om, och i så fall hur, Sverige tog intryck av arbetet för att förbättra folkhälsan i övriga Norden.

Vilka åtgärder var det då som vidtogs för att förbättra folkhälsan? I Sverige ville man redan under 1880-talet återintroducera den finska badstugan som lösning på folkbadsfrågan. Detta utgick främst från provinsialläkarnas och balneologen Carl Curmans övertygelse om att bad är hälsosamt och sjukdomsförebyggande. Arbetet gick inte så enkelt som man önskat och istället kom man under 1890-talet att inrätta skolbad. Inspiration hämtades från Tyskland, som enligt vissa källor var först med att inrätta skolbad. Denna undersökning har däremot funnit att Norge var först med att introducera skolbad 1885. Undersökningen har också visat hur skolbaden spreds från Norge till Danmark under sent 1880-tal. Skolbaden skapades för att barnen skulle lära sig att sköta sin personliga hygien. Man tvivlade på att föräldrarna hade kunskap om och möjligheter att sköta barnens hygien på ett tillfredsställande sätt.

Istället skulle lärarna ta hand om uppfostran och införandet av de nya renlighetspraktikerna. I Finland, där barnen bastade med sina föräldrar, ansågs inte barnen behöva lära sig att sköta den personliga hygienien via skolan, även om skolbad inrättades i bland annat Åbo men då betydligt senare än i de andra nordiska länderna.

Å ena sidan har det i denna undersökning därmed framkommit att Norge och Danmark var först i Norden, till och med före Tyskland, när det gäller att skapa skolbad. Å andra sidan har det framkommit att man i Norge och Sverige försökte nå en ännu större andel av befolkningen genom att skapa folkbad i form av badstugor. Detta kom aldrig att slå särskilt väl i Norge, medan man i Sverige kom att bygga ett stort antal badstugor framförallt på landsbygden, med Finland som förebild. Mellan åren 1920 och 1950 byggdes närapå 10 000 badstugor. Många av dessa var offentliga badstugor i byar. Detta är betydligt fler än de cirka 300 som byggdes i Norge, men samtidigt långt ifrån de 500 000 badstugor som fanns i Finland. I Norge kom däremot de offentliga duschbaden att bli förhållandevis populära, precis som i Danmark. I Sverige hämtades således inspiration från Finland, medan man i Danmark och Norge främst inspirerades av Tyskland och deras duschbad vad gäller folkbadsfrågan. Det är värt att notera att Finland trots den spridda och kontinuerliga bastutraditionen vände sig till Sverige för inspiration under 1910-talet för att använda bastubadet förebyggande mot tuberkulos.

I undersökningen har det därmed framkommit att de nordiska länderna ibland hämtade inspiration från sina grannländer och ibland inte, och att detta varierade över tid. Undersökningen har visat att det i de nordiska länderna (främst Danmark, Norge och Sverige) kom att inrättas både skolbad och folkbad i form av duschbad och bastubad. Det har också framkommit att skolbaden kom att föregå folkbaden då ett ny och renligare generation behövde lära sig de nya renlighetspraktikerna innan behovet av folkbad fick gehör och genomslag. Målet och budskapet som spreds till befolkningen, genom exempelvis skolbad, var att en ökad personlig hygien var bra för individens hälsa och samhällets utveckling. Den nordiska badfrågan löstes slutligen genom att allt fler fick tillgång till egna badrum från 1950-talet och framåt.

Noter

- 1 Vallgård, Signild, *Folkesundhed som politik: Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*, Århus: Aarhus University Press, 2003, 62.
- 2 Se t.ex. Björck, Henrik, *Folkhemsbyggare*, Stockholm: Atlantis, 2008; Palmblad, Eva, *Medicinen som samhällslära*, Stockholm: Norstedts akademiska förlag, 2005; Qvarsell, Roger, ”Samhället: medicinen och det publika”, *Medicinen blir till vetenskap: Karolinska institutet under två århundraden*, Johannisson, Karin, Nilsson, Ingemar & Qvarsell, Roger (red.), Stockholm: Karolinska Institutet University Press, 2010; Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Köpenhamn: Akademisk forlag, 1986; Smith, Virginia, *Clean: A history of personal hygiene and purity*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- 3 Palmblad, 164; Hammargren, Bo-Göran, *Bastu och folkbad 1868–1954*, påbyggnadsuppsats, Stockholm: Stockholms universitet, 2001, 22.
- 4 Lind, Helena, *Kallbadhus*, Stockholm: Byggförlaget, 2004, 15; Wiell, Karolina, *Bad mot lort och sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949*, Uppsala: Uppsala universitet, 2018, 128.
- 5 Ford, J. Kevin et al., ”Process tracing methods: Contributions, problems, and neglected research questions”, *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, vol. 43, nr 1, 1989, 76; Wiell, 119–122.
- 6 Curman, Carl, *Om romerska bad och finska badstugor*, Stockholm: Norstedts, 1871, 35.
- 7 Årsrapport från provinsialläkare, Malm Daga 1880. Denna samt följande referenser till provinsialläkarrapporter kan lokaliseras i Medicinhistorisk databas via sökningar på år, ort och efternamn.
- 8 Sundt, Eilert, *Om renligheds-stellet i Norge*, Christiania: J. Chr. Abelsted, 1869, 290.
- 9 Ibid., 29, 300f.
- 10 Ibid., 307.
- 11 Matthíasson, Steingrímur, ”Umþrifað og óþrifað”, *Eimreiðin*, årg. 12, nr 3, 1906, 172f.
- 12 Magnússon, Sigurður G., *Wasteland with Words: A Social History of Iceland*, London: Reaktion, 2010, 55.
- 13 Matthíasson, 162–166, 168, 172f.
- 14 Ibid.; Vallgård, 62.
- 15 Weidemann, B., ”Krop og skole”, *Dansk skolehistorie: Da skolen blev sat i system 1850–1920*, Gjerløff, Anne Katrine & Jacobsen, Anette Faye (red.), Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2014, 327, 331.
- 16 Palmberg, Albert, ”Yttrande till Carl Curmans föredrag om bad som en social-hygienisk angelägenhet”, *Förhandlingar vid femte allmänna läkaremötet år 1891 i Stockholm*, Wawrinsky, Richard August (red.), Stockholm, 1891, 74.
- 17 Lindh, Theodor, ”Sauna-Maja”, *Det modernes gennembrud i Norden*, Ettrup, Lise et al. (red.), Oslo: Cappelen, 1993, 46.
- 18 Kajava, Yrjö, ”Om de finska badstugorna och badandet i Finland”, *Bad och folkhälsa: Förhandlingarna vid badkongressen år 1925 i Stockholm*, Stockholm, 1926, 145.
- 19 Användningen av uttrycket ”på Finnskogen” baseras på projektet *Finnskogen: Vägen till världsarvs* definition av Finnskogen och Finnmarkerna. Projektet arbetar sedan 2018 för att införliva Finnskogen på UNESCO:s lista över världsarv.

- 20 Broberg, Carl, ”Badfrågans allmänna läge i Sverige”, *Folkbad: Förhandlingarna vid andra badkongressen i Stockholm år 1930*, Fröman, Nils (red.), Stockholm: Norstedts förlag, 1931, 49; Sundt, 313; Talve, Ilmar, *Bastu och torkhus i Nordeuropa*, Stockholm: Stockholms högskola, 1960, passim.
- 21 Kajava, 134–136.
- 22 Curman, 35.
- 23 Nesholen, Birger, ”Byggeskikk”, *Det skogsfinska kulturarvet*, Bladh, Gabriel & Wedin, Maud (red.), Falun: FINNSAM, 2001, 124f.
- 24 Curman, 35; Lindberg, Bo S., *Kirurgernas historia: Om badare, barberare och fältskärer*, Uppsala: Uppsala universitet, 2017, passim.
- 25 Matthiasson, 166.
- 26 Palmberg, 75.
- 27 Talve, 10–12, 15–17, 36; Kajava, 145, 151.
- 28 Edelsward, Lisa-Marlene, *Sauna as symbol: Society and culture in Finland*, New York: Lang, 1991, 6f. (Min översättning.)
- 29 Ibid., 8, 186f.
- 30 Ibid., 7, 180; Curman, 1871, passim.
- 31 Kajava, 146–148.
- 32 Edelsward, 185.
- 33 Eklöf, Motzi, *Läkarens ethos: Studier i den svenska läkarkårens identiteter, intressen och ideal 1890–1960*, Linköping: Linköpings universitet, 2000, 200; Wiell, 122–130.
- 34 Bergvall, Johan Edvard, ”Huru bör prov.läkaren i enlighet med den moderna hälsovårdens fodringar af staten på tjenligaste sätt användas”, *Eira*, vol. 7, nr 18, 1883, 563–569.
- 35 ”Om Bad och Badanstalter”, *Norrlandsposten* 14/3 1903, 3.
- 36 Ibid.
- 37 Ibid., 14.
- 38 ”Läkaresällskapets utlåtande om simöfningar för den qvinliga ungdomen”, *Tidskrift för hemmet*, vol. 22, nr 1, 1880, 3–6; Curman, Carl, ”Om bad som en social-hygienisk angelägenhet”, *Förhandlingar vid femte allmänna läkaremötet år 1891 i Stockholm*, Wawrinsky, Richard August (red.), Stockholm, 1891, 50–75 samt bilaga; Englund, Nils, ”Om skol- och folkbad”, *Förhandlingar vid åttonde allmänna svenska läkaremötet i Stockholm den 5–7 augusti 1897*, Stockholm, 1897, 153.
- 39 Wiell, 114–118.
- 40 Föreningen för Folkbad (Fff), *Redogörelse för Föreningens för folkbad uppgifter, organisation och verksamhet*, juni 1928.
- 41 Curman, 1f.
- 42 Ibid., 2.
- 43 Ibid., 2–3.
- 44 Ibid., 63.
- 45 Ibid., 34f., 64.
- 46 Goldkuhl, August Edvard, ”Finska badstugor”, *Eira*, vol. 10, nr 17, 1886, passim.
- 47 Palmberg, 75.
- 48 Harjula, Minna, *Terveysden jäljillä: Suomalainen terveyspolitiikka 1900-luvulla*, Tammerfors: Tampere University Press, 2007, 22.
- 49 Wiell, 56–61, 68, 127–129.
- 50 ”Mot tuberkulosen – Badstugan, ett vapen i kampen”, *Wasabladet* 30 juli 1913.

- 51 Curman, 55f.
- 52 Englund, 154.
- 53 Formo, Thorbjørn, "Badesaken og badstua på Snarum", *Gamle Modum: årsskrift för Modum historielag*, vol. 25, 2010, 56.
- 54 Se t.ex. "Allmänna badning", *Dagens Nyheter* 22 maj 1890, 2; Wallin, Harald, "Om skolbad", *Bad och Folkhälsa – Förhandlingarna vid badkongressen år 1925 i Stockholm*, Stockholm, 1926, 102; *Nordisk familjebok*, vol. 2, XXV, 1098f.
- 55 Wallis, Curt, *Skolhygien för lärare och föräldrar*, Stockholm: Beijer, 1899, 225.
- 56 Curman, 69.
- 57 Johannessen, Axel, "Ober die entwicklung und den stand der schulhygiene in Norwegen", *Bericht über den 1 internationalen Kongress für Schul-hygiene, Nürnberg 4–9 April 1904*, Dr. Schubert (red.), 1904, 155.
- 58 Ibid.
- 59 Uppkallade efter den tyske badläkaren Oskar Lassar.
- 60 "Bad är helsa – Arbetarbad och skolbad", *Dagens Nyheter* 28 oktober 1897.
- 61 "Danmark – Skolbad i Köpenhamn", *Aftonbladet* 30 november 1889, 2.
- 62 Weidemann, 327, 332.
- 63 Kajava, 146, 151.
- 64 "Tjugofemårs-jubileum", *Västra Finland* 9 september 1911; "Mot tuberkulosen – Badstugan, ett vapen i kampen", 1913; "Från bygderna", *Västra Finland* 25 mars 1915.
- 65 Se t.ex. Backlund, Åsa, "Elevvård i grundskolan – Resurser, organisering och praktik", *Rapport socialt arbete*, nr 121, 2007; Hammarberg, Lena, *En sund själ i en sund kropp: Hälsopolitik i Stockholms folkskolor 1880–1930*, Stockholm: HLS förlag, 2001; Wennberg, Nina, *Hygienismen, hälsan och skolhygien: En studie av hur hygienismen påverkade svenska skolor vid sekelskiftet 1900*, C-uppsats i historia, Umeå: Umeå universitet, 2017; Westberg, Johannes, *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och framväxt 1840–1900*, Lund: Nordic Academic Press, 2014.
- 66 "Allmänna badning", 2.
- 67 Ibid.
- 68 Ibid.; Wallis, 226.
- 69 "Allmänna badning", 2.
- 70 Hammarberg, 69. Se även Broberg, 53; Bjelland, Ingvild, *Ren i skinn er ren i sinn – skolefolk og medisineres ordskifte om norske skolebarns helse 1920–1957*, masteruppsats, Bergen: Universitetet i Bergen, 2007, 31f.; Weidemann, 325.
- 71 Wallis, 227.
- 72 Ibid.; "Folkbad", *Dagens Nyheter* 26 februari 1898, 1.
- 73 "Skolbad och skolkök", *Dagens Nyheter* 16 mars 1893, 2; Wallis, 229.
- 74 Wallis, 228.
- 75 Hammarberg, 69.
- 76 Wallis, Curt, "Läkarekonstens ställning till skolhygien", *Förhandlingar vid sjunde Allmänna svenska läkaremötet i Lysekil den 2–4 september 1895*, Sederholm, E. (red.), Stockholm, 1895, 130.
- 77 Wiell, 182–186.
- 78 "Bad åt folkskolebarnen", *Dagens Nyheter* 30 juni 1891, 2; "Skolbad", *Dagens Nyheter* 19 mars 1892, 2; "Nikolai skolbad och skolkök", *Dagens Nyheter* 10 oktober 1893, 2; "Portugisiskt arbete om våra folkskolor", *Dagens Nyheter* 24 november 1896, 2; "Norsk

- skolman å studiebesök”, *Dagens Nyheter* 1 mars 1901, 2; ”Engelskt kommittébesök i Sverige”, *Dagens Nyheter* 8 maj 1907, 2; Wallis, 231.
- 79 Bjelland, 28.
- 80 Wallis, 128f.
- 81 Hammarberg, 70.
- 82 Bergmark, Matts, *Bad och bot: Om vatten som läkemedel och njutningsmedel*, Stockholm: Prisma, 1991, 328.
- 83 Hammarberg, 68f.
- 84 Wiell, 90f.
- 85 Nilsson, Sven, ”Om skolbad och folkbad”, *Svensk Läraretidning*, vol. 21, nr 49, 1902, 935.
- 86 Johannessen, 155.
- 87 ”Bad åt folkskolebarnen”, 2. Att man fick pengar genom kyrkorådet var inte så konstigt då alla folkskolor sedan 1862 års kommunalreform drevs av kyrkorådet. Först 1930 skildes kyrkan och skolan åt, och kommunerna och staten tog över driften av skolorna.
- 88 ”Nytt skolbad i Stockholm”, *Dagens Nyheter* 5 februari 1898, 1; ”Djursholms nya folkskolehus”, *Dagens Nyheter* 10 december 1897, 2; Hammarberg, 56f.
- 89 ”Bad åt folkskolan”, *Dagens Nyheter* 28 november 1905, 2.
- 90 ”Folkskolefrågor i Katarina”, *Dagens Nyheter* 23 maj 1902, 1; ”Nytt skolbad i Katarina”, *Dagens Nyheter* 27 maj 1902, 2.
- 91 Bjelland, 28.
- 92 RD, *Register öfver Riksdagens protokoll med bibang vid lagtima riksmötet år 1913*, 1913b, 107.
- 93 Ibid., 227; RD, *AK motion 228*, 1913, 4–6; Wiell, 140–150.
- 94 Hammarberg, 71.
- 95 Aall, Cato, ”Nordisk samverkan i badfrågan”, *Bad och Folkhälsa – Förhandlingarna vid badkongressen år 1925 i Stockholm*, Stockholm, 1926, 157.
- 96 Wiell, 103.
- 97 Hammargren, 22 m.fl.
- 98 Wiell, 91–94, 215–218.
- 99 ”Bad är helsa – Arbetarbad och skolbad”. Dessa duschbad, oftast kallade lassarska folkbad eller lassarska duschbad, testades även i Sverige men de blev aldrig särskilt populära.
- 100 Wiell, 148–150, 191–202.
- 101 Schiøtz, Aina, ”De frivillige organisasjonene og helsebyggeriet i Norge”, *Rom for helse: Hovedtrekk i spesialisthelsetjenestens bygningshistorie*, Hammer, Erlend (red.), Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet, 2012, 105f.; Formo, 56.
- 102 Aall, 157.
- 103 Schiøtz, 106.
- 104 Frykman, Jonas, ”I hetluften”, *Tio tvättar sig*, Westergren, Christina (red.), Stockholm: Nordiska museets förlag, 2004, 93.
- 105 Wiell, 203–213.
- 106 Fure, Aase Hanna, ”Øst-Modum Badstuklubb”, *Gamle Modum: årsskrift för Modum historielag*, vol. 25, 2010, 60f.
- 107 Fff, *Folkbad – meddelande från Svenska föreningen för folkbad*, vol. 22, nr 1, januari–mars 1952; Wiell, 90.
- 108 Schiøtz, 105.

Utrökt eller avsköljd

Övergången från rök till vatten som rengörande substans bland svenska läkare under 1800-talets slut

Annelie Drakman

Om vi på riktigt vill förstå hur sammankopplingen mellan renlighet och hälsa har förändrats bör vi försöka sätta våra egna uppfattningar om detta inom parentes.¹ Undersökningen bör fokusera på hur frågorna: Vad är renlighet? och: Hur påverkar renlighet hälsan? har besvarats på främmande sätt under andra tider. Forskare bör vara särskilt uppmärksamma på skillnaderna mellan sina egna perspektiv och de historiska aktörernas. Vi bör avstå från att värdera praktiker på förhand, akta oss för att ta våra egna renlighetspraktiker för givna, och undvika antagandet att deras införande innebar att historiska aktörer äntligen kom till insikt. På så sätt kan vi förhoppningsvis undgå att förbise eller missförstå renlighetspraktiker som är annorlunda än våra egna.

I detta kapitel försöker jag följa dessa uppmaningar. Jag kommer att undersöka två skilda rengöringspraktiker symmetriskt, för att klargöra deras likheter och skillnader. För det första skildrar jag användningen och avskaffandet av utrökning av rum, en hälsofrämjande rengöringspraktik som övergavs under 1800-talets slut. För det andra skildrar jag etablerandet av den hälsofrämjande rengöringspraktik som förmodligen är allra vanligast idag: rengöring via vatten, särskilt genom handtvätt. Min ambition är att presentera dem så värdeneutralt jag kan, utan att ta ett framgångstänkande – där rökning av rum är ineffektivt och bör överges – som utgångspunkt.

Som källor använder jag till viss del artiklar publicerade av läkare i de svenska medicinska tidskrifterna *Hygiea* och *Eira*, men i huvudsak de cirka 5 000 rapporter som skrevs av svenska provinsialläkare mellan åren 1850 och 1900 och som har digitaliserats i Medicinhistoriska databasen, driven av Linköpings universitet.² Provinsialläkare var statligt avlönade läkare som skickades ut i Sveriges alla provinser för att överse vaccinatörer och barnmorskor, inspektera apotek, förhindra och begränsa epidemier, bedriva egen läkarpraktik samt årligen inskicka en rapport till sin överordnade Sundhetskollegium i Stockholm.³ Systemet etablerades 1688, kom under fullständig statlig kontroll år 1773 och existerade fram till 1973, då de sista provinsialläkarna blev lokalt avlönade distriktsläkare. Under 1800-talet mångdubblades antalet provinsialläkardistrikt då äldre distrikt avstycades. År 1820 fanns cirka 40 provinsialläkare i Sverige, år 1900 cirka 250 stycken. Provinsialläkarnas agerande styrdes genom en provinsialläkarinstruktion, som särskilt betonade deras rapportskyldighet. Utformningen av rapporten var helt fri fram till 1850-talet, då ett system med rubriker klargjorde vilken information som efterfrågades. Rapporterna är mellan en och tio sidor långa och består generellt av beskrivningar av ort och befolkning, vanliga sjukdomar, klimatförutsättningar samt läkarens egna åtgärder.⁴

Provinsialläkarrapporterna är goda källor för att studera renlighet eftersom de återkommande beskriver smittoförebyggande, sjukdomshalterande praktiker, vilket ofta innefattar rengöring. Eftersom läkarna redogjorde för redan utförda handlingar för sina överordnade är det rimligt att anta att läkarna förstod dem som otvetydigt sanktionerade och ej uppseendeväckande: rapporterna ger därmed tillgång till normalpraktiker på ett sätt som mer uppfordrande och didaktiska texter, exempelvis artiklar, inte nödvändigtvis gör.

Mitt studieobjekt är hur det jag kallar för ”sjukdomsframkallande smuts” identifierades och åtgärdades. Min forskningsfråga är: Vad ansåg svenska provinsialläkare vara verksamma metoder för att finna och rengöra smutsiga, sjukdomsframkallande omgivningar under åren 1850–1900? Äldre rengöringspraktiker ignoreras ofta i historiska översikter, vilket är beklagligt då de ger direkt insikt i uppfattningar om kroppar, smitta, sjukdom och renlighet.⁵ Förändringen i vilka rengöringsprak-

tiker som användes och för vilka syften visar hur radikalt annorlunda dessa begrepp förstods på 1800-talet jämfört med under senare perioder.

För att undersöka hur renlighet har förändrats historiskt kommer jag som sagt att närstudera två rengörande praktiker. Under mitten av 1800-talet rengjorde läkare sjukrum med hjälp av rökningar för att rena luften, en vana som övergavs på 1870-talet. Då började rengöring vid sjukdom istället att utföras med andra medel, särskilt tvättningar med vatten av kroppar.

För att förstå 1800-talsläkarnas metodbyte kommer jag att undersöka vad som brändes för att skapa hälsobefrämjande rök, hur vatten förstods påverka kroppen, under vilka omständigheter metoderna användes samt vilka effekter de förväntades få. Därtill kommer jag att sätta rengöringsmetoderna i samband med 1800-talets medicinska uppfattningar om hudens genomtränglighet, smittspridning och sjukdomsöverföring.

Rengörande medelst rök

Det är tydligt att renlighet i sjukrum inte företrädesvis uppnåddes med hjälp av vatten under mitten av 1800-talet. När kolerasjukhuset i Uppsala år 1857 utrustades för 50 patienter rekvirerades 10,5 liter tjära för rökning men endast 425 gram tvål, vilket förväntades räcka under samma tidsperiod.⁶ Provinsiälläkare beskrev också ofta hur de använde rök för att rengöra sjukrum. Läkaren i Hjo menade 1854 att luften i sjukrum hölls ”frisk” genom att ”flere gånger om dagen rökas med enris eller Ättika, som slås på en varm skyffel”.⁷ Läkaren i Eksjö skrev år 1852 vid en epidemi att han genast förordnat att ”rummen flere gånger om dagen skulle försigtigt rökas med enris”.⁸ Även provinsiälläkaren i Kalmar menade 1840 att det bästa sättet att motverka smittspridning i sjukrum var att rena luften med hjälp av rök:

Widare förbättras luften [...] med omwexlande af något af nedanstående:

1:o/ På ett glödgadt jern lägges en portion groftmalna caffebönor, som kringbäres i rummet.

2:o/ Enris påtändes, hvarefter röken utsläppes genom dörr eller fönster.

3:o/ Ättika slås på ett glödgadt jern. Desse rökningar kunna göras 3 till 4 gånger om dagen.⁹

Varför ansågs rök rena luften i sjukrum? Under första halvan av 1800-talet var det särskilt starkt luktande ämnen som brändes: kaffeböner, enris och ättika. Röken som uppstod ansågs skydda på två sätt: genom att dölja skadlig lukt och genom att förstöra smittämnen.

För det första ansågs rök vara nyttig för att den dolde lukten av förruttelse. Läkarna försökte motverka ett ämne som var centralt inom västerländska smittspridningsteorier från antiken fram till ungefär 1880-talet: miasma.¹⁰ Ruttande organiskt material, som växtrester i träsk – men även ruttande människokött vid sjukdomar som kallbrand – ansågs utsöndra en stank som kunde sprida förruttelseprocessen vidare till allt den kom i kontakt med. Stanken kallades miasmatiske, och var en nedsmutsande, förorenande och sjukdomsframkallande substans: lukten av förruttelse var både ett tecken på sjukdom inuti den sjuke och sjukdomsalstrande materia i sig.¹¹ Genom miasmabegreppet förklarade läkare hur skämd lukt förgiftade luften och gjorde den hälsovådlig. En tyfusepidemi i Sundsvall år 1824 sades exempelvis ha spridits då varma rum fylldes med ”ruttna uttömningars utdunstning”.¹² Vissa sjukdomar, däribland malaria, antogs alltid orsakas av miasmatiske ångor och dimmor från träsk, men miasmateorin användes för att förklara uppkomsten av epidemier av de flesta sjukdomar i de fall många personer insjuknat samtidigt och ingen smittspridningskedja från person till person var uppenbar. Att identifiera, motverka och åtgärda förgiftad luft var därför en vanlig sjukdomsförebyggande och sjukdomsbehandlande praktik i provinsialläkarrapporter fram till ungefär 1880-talet.

Hur kunde lukt anses orsaka sjukdom? Miasmateorin uppstod under antiken. Lukthistorikern Richard Palmer har undersökt vad som skrivits om det miasmatiske sjukdomsinflytandet och om luktsinnet i flera verk av den antika medicinens mest inflytelserike läkare, Galenos. Enligt denne var näsan inte luktsinnets organ utan bara en passage där lukt färdades till det luktande organet – hjärnan. Luktsinnet var enligt Galenos det enda sinne som inte behövde något organ för att förmedla intrycken. Lukt verkade omedelbart på själva hjärnan.¹³

Under medeltiden framställde flera filosofer lukter som materiella sinnesintryck. Juan Bravo skrev exempelvis 1583 att ljus- och färgintryck var immateriella – när ett objekt avlägsnades kunde det inte längre ses.

Men avlägsna en ros och dess doft dröjer kvar: lukten kunde existera separat från objektet som givit upphov till den.¹⁴ Eftersom dofter ansågs vara fysiska substanser med direkt påverkan på hjärnan menades de vara särskilt benägna att både orsaka sjukdomar och bota dem, eftersom de förmedlade kvaliteter från de skadliga eller hälsosamma substanser ur vilka de uppstått.¹⁵

Fram till 1800-talets mitt antog läkare att människokroppen var öppen, sårbar och känslig för yttre påverkan.¹⁶ Dessa uppfattningar förstärktes från och med mitten av 1700-talet i och med uppsvinget för det vetenskapliga intresset för pneumatisk kemi, där man studerade olika gaser, företrädesvis luft. Ett svenskt exempel på en pneumatisk kemist är för övrigt Carl Wilhelm Scheele (1742–1786), som upptäckte syret under 1770-talet. Flera pneumatiska kemister gjorde direkta kopplingar till medicin eftersom luft antogs tränga in i levande organismers själva kärna, exempelvis Stephen Hale, som var en av grundarna av studiet av gaser under tidigt 1700-tal.¹⁷ Luft penetrerade levande kroppar genom att forcera hudens porer, andas in och sväljas. Efter inträngandet fick luften kroppsvätskorna att svälla eller krympa, samt fibrers spänning att öka eller minska. Luft fungerade också som bärare och förmedlare av hälsovådliga ämnen, och lyftes därför fram som orsak till just epidemier.¹⁸

Teorin om sjukdomsframkallande stank och smitta förmedlad via luft ledde därmed till att stora rykande bål tändes i europeiska och amerikanska städer under epidemier från medeltiden och framåt, fram tills under koleraepidemierna på 1850-talet. Rök, med sin skarpa, genomträngande doft, ansågs skydda eftersom den minskade förmågan att förnimma andra lukter. Flera andra sätt varigenom sjukrum rengjordes, exempelvis ”bestro golfwet med friskt hackadt granris och bestänka det med ättika”,¹⁹ handlade om att dölja lukt snarare än att avlägsna materia som uppfattades som smutsig. De dräkter läkare bar under epidemier var också utformade för att förhindra att bäraren kände hälsovådlig stank. På bilden av en pestläkare nedan används en rykande stav för att omge läkaren med ett moln av skyddande rök. Den distinkta näbben innehåller också välluktande örter för att förhindra att miasmastanken trängde in i läkarens näsa.

Bild 2.1. Illustration i akvarell av en läkare som bär pestdräkt från 1600-talet, inklusive en näbb fylld med välluktande örter samt en rykande stav för att skydda sig mot pesten. Källa: Wellcome Image Collection/konstnär okänd.

Vädning var ett annat sätt att motverka stank, och därför betonade läkaren i Gävle 1866 att det var viktigt att ”använda rökning med tjära” just ”på ställen, der icke tillräcklig luftwexling kan åstadkommas, såsom i små, trånga, smutsiga gränder, gårdar och förstugor, fattigbaracker, m.m.”²⁰

Rök var också ett speciellt sätt att förändra objekt på: det kunde omvandla tings egenskaper på djupet, och verkade inte som andra medel enbart på deras yta. Exempelvis torkades och konserverades fläsk och annat kött med rök eftersom rökt kött inte ruttnade på samma sätt som färskt.

Röken antogs alltså tränga ut och dölja skadlig förruttnelsestank. I vissa fall kunde den även förstöra själva det skadliga ämnet. I en artikel i *Tidskrift för läkare och pharmaceuter* menade en läkare att skadliga

luftburna utsöndringar oskadliggjordes snarare än doldes av rök. Han skrev att ”ången af kaffebönor, som rostas, eger förmågan att icke allenast göra animaliska och vegetabiliska effluvier okännbara för lukten, utan äfven att alldeles förstöra dem”.²¹

Även att röka tobak kunde uppfattas som hälsosamt under första halvan av 1800-talet. Tobak kunde ibland användas medicinskt av läkare under tidigt 1800-tal vid lavemang, då tobaksrök retade ändtarmen.²² Att andas in tobaksrök var också en metod svensk allmoge kunde använda för att försöka bota sjukdom.²³ Exempelvis skrev provinsialläkaren i Ström år 1881 att de lokala kvinnorna rökte tobak ”såsom botemedel mot magsmärtor”.²⁴

Tobaksrök kunde också förstås som ett skydd, ett sätt att föra med sig ett rökhölje in i omgivningar där individen annars riskerade att angripas av skadlig smitta. När målaren Carl Aspelin i början av 1900-talet skapade målningen *Läkarbesöket* (förmodligen baserad på hans far, Gustaf Aspelin, provinsialläkare i Brösarp på 1850-talet) skildrades läkaren med en tänd cigarr i sin vänstra hand.²⁵

Fram till 1880-talet beskrev provinsialläkare sällan rökning som ett medicinskt problem, förutom då allmogen rökte för att döva sin hunger. Vid de få tillfällen rökning ifrågasattes problematiserades bara att den rökande individen försökte skydda enbart sig själv. Rökning kunde framställas som en akt som var självisk snarare än skadlig för den rökande personen och dess omgivning. Provinsialläkaren i Naum år 1879 förebrådde exempelvis en frisk kvinna vars familj drabbats av epidemi för att hon rökte istället för att städa: ”I stället för att företaga en grundlig rensning af huset, förekom en af husets döttrar rökande cigarr för att bevara sig för smitta.”²⁶

Från 1860-talet och framåt blev det ämne som brändes för att skapa röken allt viktigare. Tidigare hade olika starkt luktande ämnen, som enris och kaffebönor, kunnat ersätta varandra, men nu blev den kemiska sammansättningen av ämnet som röktes betydelsefull. Främst framhävde provinsialläkarna det nyttiga i att genomföra rökningar av svavel.

Svavel används för att framställa tändstickor, krut och fyrverkeripjäser och är frätande och irriterande för huden.²⁷ Svavelrökningar användes medicinskt under hela 1800-talet, bland annat som behandling mot

Bild 2.2. *Läkarbesöket*. Oljemålning föreställande en provinsialläkare (konstnären Carl Aspelins far) som skriver ut ett recept till en sjuk patient, tidigt 1900-tal. Källa: Nationalmuseum/konstnär Carl Aspelin.

veneriska sjukdomar.²⁸ Läkaren i Jönköping försökte år 1844 exempelvis åstadkomma utslag på en patients rygg med hjälp av svavel för att avlägsna skadliga ämnen från kroppens djup.²⁹ Svavel var ofta även det verksamma ämnet i kurbads och hälsobrunnars mineralhaltiga vatten.³⁰ Enligt etnologen Ebbe Schön användes svavel även inom svensk folktro för att skydda mot trolldom genom att bäras i kläderna eller brännas inomhus för att förhindra sjukdomar och olyckor. Svavlet ansågs verksamt just på grund av sin påträngande och tydliga lukt.³¹

Från ungefär 1870-talet och framåt omnämndes svavel i provinsialläkarrapporter nästan enbart för att beskriva hur läkare desinficerat sjukrum med hjälp av svavelrökningar.³² När människor vårdades för dysenteri på Akademiska sjukhuset i Uppsala år 1883 beskrevs i sjukhusets årsrapport att man motverkat vidare smittspridning med hjälp av ”svavelrökningar”, både av tomma salar och i salar där patienter befann sig. Detta gjordes för att ”desinficera”.³³ Även allmogen sades

lita på svavlets förmåga att förebygga smittspridning. Läkaren i Umeå skrev år 1881 att ”både Karbolsyran, tack vare dess ’friska’ lukt och svafvelrökningen åtnjuta stort förtroende”.³⁴

Detta var en sedan länge etablerad praktik: i Svenska Akademiens ordbok nämns att svavelrök har en desinficerande verkan och man citerar *Vetenskaps-handlingar för läkare och fältskärer* från 1798, där det upplyses om att: ”De medel Chemien föreslaget till Smittors qväfvande äro: At afbränna Svafvel och kol. At afbränna Svafvel och Arsenik (osv).”³⁵ Den medicinska användningen av svavel var alltså väl etablerad under hela seklet även om ordet svavel/swavel/svafvel/swafvel blev vanligare i provinsialläkarrapporter mot 1800-talets slut: ordet förekommer 48 gånger mellan 1850 och 1875 men mer än dubbelt så ofta, 125 gånger, mellan åren 1875 och 1899.³⁶

Men även om svavelrökningar diskuterades allt oftare mot slutet av 1800-talet började läkarna beskriva alla andra slags terapeutiska och preventiva rökningar som ineffektiva. Redan 1857 finns ett exempel på hur en provinsialläkare menade att rökningar förvärrade snarare än förbättrade luftens sammansättning. Läkaren i Lidköping skrev om ett sjukrum att ”den instängda luften var förpestad af den odrägligaste lysentiva stank, som genom välmenta rökningar med enris blifvit ännu vidrigare”.³⁷ I detta fall sades rökningar alltså inte längre förstöra eller dölja det nedsmutsande och skadliga ämnet, utan istället bidra till nedsmutsningen.

Under 1900-talet började rökning alltmer uppfattas vara en hälsovådlig praktik, som människor ägnade sig åt för njutning och förströelse snarare än för att skydda sig mot sjukdom.³⁸ Rök hade förlorat förmågan att desinficera och blev ett hälsohot i sig själv. Den började beskrivas som en giftig substans som skadade snarare än skyddade kroppen, och ansågs smutsa ner snarare än rengöra omgivningen.³⁹

Processen där rök gick från renande till nedsmutsande påbörjades under slutet av 1800-talet. Då började också rök kallas hälsovådligt i provinsialläkarrapporter. Visserligen menade en provinsialläkare redan 1866 att den rök som användes för att röka ihjäl råttor även skadade människor,⁴⁰ men i övrigt framställdes sällan rök som skadlig i provinsialläkarrapporter förrän kring 1880-talet, då en läkare menade att

”Nicotinismus chronicus” var en vanlig förgiftningssjukdom,⁴¹ och en annan menade att allmogen rökte ”en svart giftig tobak”.⁴² Läkaren i Tanum menade 1897 att ”tobaksrök, matångor och rök från eldstäderna” förorenade luften i allmogens hem och gjorde dem smutsiga och sjuka.⁴³ Läkaren i Höganäs skrev 1895 angående fabriker i hans distrikt att de orsakade ”olägenheter” för den lokala hälsan, ”såsom luftens förorenande af koldam och rök”.⁴⁴ Rök hade blivit smutsigt och farligt.

Från och med mitten av 1880-talet blev det också vanligare att betona att rökningar av sjukrum var verkninglösa. Rökningar framställdes som bekväma och lättvindiga sätt att skydda sig mot smitta i motsats till verkligt effektiva metoder. Läkaren i Motala skrev år 1885 att epidemier var vanliga i hans distrikt delvis på grund av att desinfektion av sjukrum aldrig förekom, utan bara ”möjligen rökning med enris”.⁴⁵ På samma sätt skrev läkaren i Tingsås år 1898 att allmogen i hans distrikt

vill nog hafva hjälp och skydd mot smittan, men man vill hafva den på något bekvämt och lättvindligt sätt som t.ex. genom att [...] röka med enris [men] att underkasta sig några förändringar i sitt dagliga lif [...], det kommer aldrig eller nästan aldrig i fråga.⁴⁶

Vad menade han med ”förändringar i sitt dagliga lif”? Att sjukdom och smitta nu inte borde motverkas genom rökning efter att sjukdom inträffat, utan snarare borde förebyggas genom daglig rengöring av kroppar med vatten.

Övergång till tvättande av kroppar med vatten

Fortfarande under tidigt 1880-tal kunde rengöring under och efter epidemier sägas göras enbart genom tvättning av kläder, rökning av rum och skurning av golv, utan att rengörandet av kroppar alls diskuterades.⁴⁷ Men en förändring var på gång: allt oftare började tvättning av kroppar med vatten beskrivas som en rengörande och sjukdomsförebyggande praktik.

När provinsialläkaren i Kristianstad 1882 utfärdade ”råd och anvisningar rörande åtgärder mot rödsot” var just tvättandet av kroppar med tvål och vatten den centrala praktiken för att motverka smitta. Han menade att alla som vårdat sjuka ”böra efter hvarje beröring

twätta sina händer med karbolsyre-twål”, precis som ”de som biträda wid swepningen af liket, böra, till undwikande af smitta, efteråt wäl twätta sig med karbolsyre-twål”.⁴⁸ När samma läkare ställde upp en lista med 17 punkter över praktiker för att motverka smitta nämndes inte rökning alls.⁴⁹

Hur uppfattningar om vattnets terapeutiska och preventiva verknings-sätt förändrades under 1800-talets lopp har inte studerats tillräckligt utförligt. Med få undantag har historiker skildrat vattnets rengörande egenskaper som självklara snarare än som konstituerade i en historisk process.⁵⁰ Därmed har människors ökande intresse för vattenrenlighet från mitten av 1800-talet och framåt genomgående framställts som ett tecken på att okunskap övergått i insikt. Exempelvis skriver historikern Virginia Smith i boken *Clean*, en historisk översikt över rengöringspraktiker, att ”från och med 1840-talet vände den populära sanitära reformrörelsen sin uppmärksamhet mot två medel för att motverka smutsighet som båda alltför länge ignorerats: tillgången till rent vatten och offentliga badanläggningar”.⁵¹ Smith beskriver alltså att användandet av vatten ”alltför länge ignorerats”. Därmed döljer hon det mödosamma och alls inte självklara arbetet med att förändra uppfattningar om vatten till att vara en substans som verkade ovanpå huden snarare än trängde in i kroppen, och som sköljde bort smuts snarare än påverkade kroppens inre flöden. För ämnet vatten har inte alltid uppfattats som det görs idag. Den franske historikern Georges Vigarello har påpekat att ”mycket mödosamt arbete över lång tid behövdes för att vatten skulle uppnå den genomskinlighet och oskyldighet det förstås ha inom nutida hygien-tänkande. Det finns andra sätt att uppfatta vatten på än vårt eget”.⁵² Att vatten associerades med renlighet var konsekvensen av en övergripande och djupgående förändring i uppfattningarna om vad renlighet innebar, samt uppfattningar om hur vatten och kroppar interagerar.

Att läkarnas hygieniska ideal och praktiker förändrades radikalt under den sista tredjedelen av 1800-talet hänger naturligtvis samman med att vetenskaplig medicin slog igenom under dessa årtionden.⁵³ Provinsialläkare år 1850 besatt helt andra kunskaper och eftersträvade helt andra mål jämfört med sina efterföljare år 1900. Det huvudsakliga medlet varigenom nya insikter och förändrade metoder förmedlades till

läkare var de medicinska tidskrifterna. När Svenska provinsialläkarföreningen började ge ut sin egen tidskrift *Eira* 1877 blev en stor andel provinsialläkare prenumeranter redan från början. Att flertalet även läste *Hygiea, tidskrift för svensk läkekonst*, den dominerande svenska medicinska tidskriften som grundats redan 1822 av Svenska Läkarsällskapet, demonstreras av att uppmaningar till provinsialläkare återkommande publicerades i *Hygiea* istället för att cirkuleras brevlades.⁵⁴ I dessa tidskrifter förekom förutom inhemskt författade artiklar många översatta referat ur de viktigaste franska, tyska och brittiska läkartidskrifterna. Receptionen av internationell medicin gick generellt snabbt och nya tekniker och terapier togs ofta i bruk bara efter något år – till exempel utfördes den första svenska vaccinationen i Lund 1800, mindre än två år efter Edward Jenners artikel om denna nya metod i juni 1798.⁵⁵ Denna snabba kunskapsöverföring var genomgående under 1800-talet: ett ytterligare exempel är att flera svenska provinsialläkare ivrigt diskuterade bakteriologiska praktiker under 1880-talet.⁵⁶

I både *Hygiea* och *Eira* diskuterades också nya renlighetspraktiker återkommande under 1870-talet. För svenska 1800-talsläkare hade förmodligen den brittiske kirurgen Joseph Listers nya metoder störst praktiskt inflytande. På 1870-talet revolutionerade Lister kirurgisk praktik och minskade dödligheten dramatiskt genom sin nya metod för att skapa antiseptiska zoner kring öppna sår med hjälp av bland annat karbolsyresprayer och flitig handtvätt.⁵⁷ Svenska läkare publicerade många artiklar om Listers metoder. I *Eiras* första nummer från 1877 redogjorde exempelvis provinsialläkare Söderbaum för ”Listers antiseptiska behandling af abscesser”, då han använt metoden under sju månader på sitt lasarett i Eskilstuna. Han kände inte till att någon annan svensk klinik använde metoden. Av avgörande betydelse, menade Söderbaum, var att allt som berörde abscessen rengjordes både med vatten och med en blandning av 97,5 procent vatten och 2,5 procent karbolsyra. Innan abscessen vidrördes var det viktigt att ”operatören tvättar sina händer först i vanligt vatten, sedan i den svaga lösningen”.⁵⁸ Söderbaum skrev för övrigt sin akademiska avhandling om just Listers antiseptiska metod, och tillät dess huvudpoänger återtryckas som en följetong i *Eira*.⁵⁹ Just handtvättandet lyfts av Söderbaum och flera andra fram som cen-

tralt, även för läkare. Detta kan sättas i relation till hur handtvättande beskrivs i den mest inflytelserika brittiska medicinska tidskriften under 1870-talet, *British Medical Journal*, där handtvättande såvitt jag kunnat finna enbart diskuteras i relation till underordnade medicinska utövare, som barnmorskor.⁶⁰ I svenska medicinska tidskrifter tycks det alltså oproblemiskt att uppmana även läkare att tvätta händerna.

I *Eira* förekom under 1870-talet också återkommande förmaningar om de hälsofaror som hotar vid huslig orenlighet. Exempelvis skrev en doktor Ribbing en lång artikel om linnetvätt där han beklagade att trots att ”välförsedda linneskåp är en svensk husmoders stolthet” så tvättade man i många hem bara två gånger om året, vilket skadade ”det husmoderliga ordningssinnets sträfvanden”.⁶¹ Därtill blev man tvungen att spara smutstvätt som under tiden ofta användes av tjänare vilka kunde smitta ner kläderna med tyfus, kolera och så vidare. Därför menade Ribbing att kommuner borde uppföra fler tvätthus, till exempel täckta klappbryggor, så att tvätt kunde anordnas oftare. Att det blev dyrare att tvätta kläder oftare medgav han, men menade att detta är en nödvändig kostnad då tvätthanteringen var en ”viktig helsovårdsfråga”.⁶² Huslig renlighet ansågs alltså vara en fråga av betydande medicinskt intresse – liknande artiklar är ytterst sällsynta före 1870-talet.

Under 1800-talets sista tredjedel började alltså svenska läkare att på flera olika sätt uttala sig om hur renlighet medelst vatten kunde förebygga sjukdom och hälsa. Svenska provinsialläkarföreningen – som företrädesvis drev frågor om statliga läkares lön och yrkesförmåner – använde sig också av dessa nya hygieniska idéer och praktiker, samt landsbygdsbefolkningens motsträvighet mot dem, som ett argument för läkaryrkets viktiga samhällsfunktion.⁶³

Allt detta ledde till ett dramatiskt uppsving för vatten som huvudsakligt medel för att uppnå renlighet och därmed hälsa bland läkare från 1870-talet och framåt. Men för att vatten skulle bli ett självklart renlighetsbefrämjande medel behövde flera uppfattningar om interaktionen mellan kropp och vatten förändras på ett grundläggande sätt. Att vatten användes för att rengöra var alls ingen självklarhet, utan resultatet av en mödosam historisk process.

För samtidigt som läkare började lyfta fram vatten som rengörande medel stegrades balneologins inflytande. Balneologin är en medicinsk gren, numera övergiven, som lär ut att badande är hälsosamt på grund av vattnets temperaturreglerande och inträngande egenskaper. Den var som mest inflytelserik under 1800-talet, men härrör från många hundra år av badande i mineralrika källor.

Många texter som förespråkar balneologiska behandlingsmetoder förekommer också exempelvis i *Eira* under denna tidsperiod. År 1877 skrev flera läkare artiklar som förklarade hur bad kunde bota lungсот. I artikeln ”Om bad mot lungсот” förklarade dr Doyertie att bad stärkte kroppen eftersom de orsakade en ”förändrad respirationstyp”, baden retade nerverna vilket ledde till ökad förbränning och förbättrad syresättning. Därför kallades baden ”toniserande”, det vill säga stärkande.⁶⁴

Innan 1860-talet använde även provinsialläkare vatten främst utifrån dess inträngande egenskaper. Att bada, låta vatten skölja över huden eller att badda med våta trasor antogs under första halvan av 1800-talet och tidigare främst påverka kroppens insida. Huden framställdes som en sluss snarare än som en fast yta, och badande innebar att låta vatten öppna upp och strömma in i porerna för att påverka kroppens hela konstitution. Det märks på två sätt: dels genom att bad antogs förändra kroppens inre vätskeflöden och organ, dels genom att läkare och allmoge fokuserade på vattnets temperaturreglerande egenskaper.

Fram till ungefär 1860-talet antog provinsialläkare att bad verkade främst på kroppens insida. Bad som terapeutiskt ingrepp beskrevs exempelvis som ”invärtes” medel när läkaren i Uppsala 1823 räknade upp sina terapeutiska verktyg.⁶⁵ När läkaren i Ljungby 1836 låtit utföra en kemisk analys på en lokal hälsobrunns vatten fann han att ”vattnet innehåller flere ämnen, som gifva dess verkan en bestämd riktning, som göra den mera genomträngande och ingripande i sjelfva vegetations-processen”.⁶⁶ Han menade alltså att hälsobrunns vatten var ovanligt potent då det kunde tränga särskilt djupt in i levande organismer för att påverka deras tillväxt- och förändringsprocesser. Kurbad användes för att bota åkommor långt in i människors kroppar, dit läkarens övriga ingripanden (mediciner undantagna) inte kunde nå, eftersom detta var före tiden då människor kunde genomgå bukoperationer och överleva. Badkurer

sades bota gikt, avsaknad av menstruation, slaganfall,⁶⁷ reumatism och ”svag mage”.⁶⁸ I Luleå 1823 behandlades en lam flicka med bad,⁶⁹ i Strömstad 1852 användes badvattnet för att motverka förstoppning,⁷⁰ i Hofors 1867 använde läkaren varma bad för att motverka njursjukdomar och lungemfysem.⁷¹ I Eksjö nådde läkaren stora framgångar med sina kurbadsbehandlingar vid Lannaskede hälsobrunn. Så här beskrev han vad som hände med patienter efter att de genomgått kurbad:

De voro besvärade af törst, uppstötningar, ömhet under bröstet, och förstoppning – bland consensuella symtomer anmärktes hjertklappning och smärta gående åt armarne – af mineralvattnet blefvo alla återställda.⁷²

Poängen med kurbad var alltså att vattnet trängde in i människors kroppar och förändrade dem på djupet för att bota dem. Renlighet var inte viktigt. Patienter badade ofta i ”smutsigt” vatten, det vill säga vatten som innehöll mineraler och därför kunde vara grumligt, brunt och lukta starkt av ruttna ägg om det innehöll svavel. Gyttjebad var också vanliga. Läkaren i Ljungby 1836 menade att ”uti granskapet finnes en göttja, som, i förening med förruttnade vegetabilier, innehåller betydligt jern och luktar starkt svafvelbundet väte, och tros derföre med fördel kunna användas vid bad”.⁷³ Att gyttjan ansågs vara särskilt nyttig inte bara trots utan just för att den innehöll ruttande växtdelar visar hur oviktig renlighet var i samband med kurbadsbehandlingar.

Samma tendens att finna vattnets påverkan på renlighet oväsentlig märks i hur läkarna under tidigt 1800-tal återkommande diskuterade vattnets temperaturförmedlande egenskaper som mest centralt. Att låta kroppar komma i kontakt med kallt vatten kunde ibland vara hälsosamt, som när läkaren i Vingåker rapporterade att menstruationsrubbnings och anemi avhjälpes enbart med behandlingar med kallt vatten,⁷⁴ men kalla tvättningar kunde också orsaka sjukdom. Läkaren i Eksjö beskrev 1840 exempelvis en kvinna som ”genom kalla tvättningar hämmat blodflödet, hvarefter en långvarig sjukdom uppstod, som slutades med döfhet, hvilken fortfor hela lifvet igenom”.⁷⁵ Vattnets temperatur sattes alltså i direkt kausal relation till kvinnans förlorade hörsel.

Från 1860-talet och framåt började dock badande allt oftare sägas vara en rengörande praktik. Provinsialläkarnas beskrivningar av vatten som ett inträngande medium upphörde, och istället framställdes bad som en händelse där vatten sköljde över en kropps utsida snarare än påverkade dess inre. Det märks exempelvis genom att läkarna började diskutera huden som en plats vilken förtjänade medicinskt intresse i sig själv snarare än att uppfattas som enbart en sluss mot kroppens inre. År 1897 skrev läkaren i Järvsö att det var tydligt att människorna i hans distrikt sällan badade eftersom de var så smutsiga. ”Högst få hudytor”, skrev läkaren, ”befunna i detta afseende oklanderliga.”⁷⁶ Läkaren beskrev alltså huden som en yta snarare än som en väg in i kroppen. På samma sätt föreskrev läkaren i Molkom 1898 att patienter efter sjukdomar skulle ”tvättas öfver hela kroppen först med formalinlösning [...] sedan med såpa och varmt vatten”, precis som föremål av metall, glas och porslin skulle ”aftvättas med formalinlösning”.⁷⁷ Läkaren menade alltså att kroppen hade en utsida precis som porslinsföremål, och därmed kunde avtorkas och tvättas utan att vätskans inträngande i kroppen behövde diskuteras. Vattnet verkade utanpå kroppen snarare än på kroppens inre.

Provinsialläkarna slutade alltså i hög grad att framställa vatten som ett i kroppen inträngande medium, och beskrev det istället som något som trängde in enbart mellan kroppen och den vardagssmutsiga hinnan av kroppsutsöndringar på huden. Vatten blev ett medel för att skilja kroppen från de skadliga kroppsutsöndringar som huden ständigt genererade, och avsaknaden av bad började nu sägas resultera i smutsighet. Läkaren i Sigtuna 1888 klagade över att eftersom ”bad eller tvättning af kroppen” användes mycket sällan av arbetarklassen, fann han vid undersökningar återkommande ”fötter och ben beklädda af mer eller mindre tjocka lager af smuts”.⁷⁸ Läkaren i Undersåker skrev 1868 om lokalbefolkningen:

Sjelfva bostaden hålles i allmänhet snygg genom skurning, hvitmening och granrisning, men till kropparnes rengöring användes vanligen mindre vatten, än som vore önskvärdt. [För att rengöra kroppar] åtgå under årets lopp ej många kannor vatten. [...] på de äldres kroppar får smutsen ofta samla sig från årtionde till årtionde.⁷⁹

Läkaren i Söderåkra 1878 beskrev också utförligt de rysliga effekterna av att vara ointresserad av vatten och tvål:

[D]en stora massan af den lägre befolkningen synes ej hafva något behof af att uppfylla ens de allra enklaste villkoren för kroppens vård genom vatten och såpa. Att bonden under sitt arbete uppträder med vildt vexande skägg, hoptofvadt hår, smutsigt ansigte och svärtade händer, må kanhända anses ursäktligt; men qvinnan i hemmet, som, naturligtvis med undantag af skägget, uppenbarar sig under samma skepnad, blir mera än obehaglig att skåda. Barnen, som ofta tulta omkring i blotta linnet, äro öfverhöljda af smuts. Stolar, bord och bänkar äro nerspillda, otvättade och betäckta med slumpvis kringkastade klädesplagg och trasor. Begäres en stol att sitta på, föser husmodern vanligen först undan ett par barnungar och stryker sedan ett drag med förklädet eller kjolen öfver stolsitsen, för att som hastigast få bort den lösa smutsen. Golfvet är så öfverdraget med spillda och fasttrampade ämnen, att foten understundom klibbar fast, när man går derpå.⁸⁰

Vatten framställdes här som ett medel för att avlägsna smuts, vilket är en stor skillnad från att bad påverkade inre organ, sinnestillstånd och flöden av kroppsutsöndringar ut ur kroppen som under åren före 1860-talet. Under sent 1800-tal började läkarna föreskriva tvättningar med vatten som preventiva och terapeutiska rengörande praktiker.⁸¹ Användandet av vatten hade för läkarna under sent 1800-tal blivit en hälsofrämjande praktik genom sin koppling till renlighet, snarare än att badet hade terapeutisk inverkan på kroppen själv. Kroppen hade börjat uppfattas vara så pass slutet att strömmar av vatten inte längre antogs tränga in i den och förändra den i grunden.⁸²

Tvättande blev därför långt mycket viktigare under sent 1800-tal än tidigare. Detta skedde i samband med att kroppsutsöndringar i allt högre utsträckning började anses vara den materia varigenom sjukdom förmedlades. Att avlägsna kroppsutsöndringar från huden medelst tvättning innebar för sena 1800-talsläkare att avlägsna själva grogrunden för sjukdom.⁸³

Därför började vatten under 1800-talets tredje del att diskuteras utifrån dess sköljande egenskaper, och tvättningar och bad beskrevs som

hälsofrämjande praktiker eftersom de avlägsnade smuts från människors hud och hår.

Vattnets förmåga att avlägsna smuts hängde dock samman med om det användes tillsammans med tvål eller såpa. Under tidigt 1800-tal tillverkades tvål ofta lokalt, genom att vegetabiliskt eller animaliskt fett kokades tillsammans med asklut, men mot seklets slut började tvål bli alltmer tillgängligt kommersiellt. Den industriella tillverkningen ökade och priset sjönk.⁸⁴ I Storbritannien ökade tvåltillverkningen stadigt från 1830-talet och framåt, och mängden tillverkad tvål ökade särskilt brant efter 1852, då en tvålskatt avskaffades,⁸⁵ men i Sverige tycks det ökande intresset för tvål ha skett något senare. Visserligen grundades den första svenska tvålfabriken, Göta Lejon i Örgryte i Göteborg, av köpmannen John Benecke redan 1812. År 1823 tillkom en fabrik i Stockholm, och i Sverige grundades ytterligare fyra före 1850.⁸⁶ Men det stora uppsvinget kom under 1800-talets andra hälft: 19 tvålfabriker tillkom i riket mellan 1851 och 1900.⁸⁷

I provinsialläkarrapporterna tog intresset fart från 1880-talet och framåt. I de 8 807 digitaliserade provinsialläkarrapporterna i Medicin-historisk databas nämns ordet ”tvål/tvål” sammanlagt sju gånger mellan åren 1820 och 1879, åtta gånger på 1880-talet och fjorton gånger på 1890-talet.⁸⁸ Ordet ”såpa” nämns nio gånger mellan 1820 och 1879, fyra gånger på 1880-talet och tjugonio gånger på 1890-talet.⁸⁹ Innan 1880 omtalades inte heller såpa nödvändigtvis i samband med rengöring av kroppar och ting. Såpa kunde under denna period i vissa sammanhang användas som medicin, som när en provinsialläkare provade att använda såpa som motgift mot arsenik,⁹⁰ eller när en kvacksalvare använde såpa som ingrediens i en medicin som skulle till hälften drickas, till hälften smörjas på huden.⁹¹ Första gången såpa omtalas som något vilket används för rengöring är 1861, då grön såpa och varmt vatten används av en läkare för att tvätta huden för att få bort hudutslag.⁹² På samma sätt använde provinsialläkaren i Skellefteå 1867 såpa: vaccinationen försvårades av att allmogen hade så mycket skabb, vilket läkaren försökte motverka genom ”bad 2 gånger i veckan”.⁹³ Såpan och vattnet användes här för hudåkommor, och ansågs alltså verka utanpå kroppen snarare än tränga in i den.

Läkarnas omtolkning av vattnets påverkan på kroppen ledde till konflikter med allmogen. Att lokalbefolkningen vägrade bada var ett vanligt klagomål i provinsialläkarrapporter under seklets sista tredjedel. Skilda åsikter kring huruvida vatten verkade på kroppens inre eller yttre organ är, menar jag, en central orsak till detta: allmogen uppfattade fortfarande vatten som en inträngande substans.

Läkarna slutade uppmärksamma vattnets temperaturreglerande effekter från 1860-talet och framåt, men för deras patienter var sådan inverkan relevant för hälsan under hela 1800-talets gång. Läkaren i Slite 1890 förklarade exempelvis att ”allmogen i allmänhet är mycket rädd för vatten” och att den genomsnittlige bonden därför luktade som om han ”icke haft vatten på sig, sedan han döptes”.⁹⁴ Läkarna hade svårt att övertyga sina patienter om nyttan av användandet av vatten. Exempelvis sade flera läkare att sjuka brukade få ligga i smutsiga kläder. En läkare beskrev den vanligaste sjukbeklädningen som

ofta ett linne, som väl från början varit hvitt, men på hvilket färgen numera icke kan urskiljas till följe af smuts. Husmodern urskuldar sig då ofta med att hon icke vågat eller vågar ömsa linne på den säng liggande, derföre att han är sjuk.⁹⁵

Varför vågade husmodern inte byta linne på den sjuke? För att tvättande kylde ner.

Det var just frågan om huruvida den nedkylning tvättandet medförde var skadlig eller ej som orsakade konflikter. Läkaren i Lidköping skrev 1885 exempelvis att i hans distrikt ”torde en tvättning eller rengöring af hela kroppen höra till stora sällsyntheter”, eftersom:

Förkylningsfruktan är måhända den mest spridda och djupast inrotade af alla våra endemiska sjukdomar. Denna sjukdom har utan tvifvel kostat många människor, stora och små, både helsa och lif. Man riskerar gerna bådadera, – om än ofrivilligt eller omedvetet –, genom en kronisk förgiftning eller en akut septisk eller infektorisk sådan, blott man tror sig kunna undvika en snufva.⁹⁶

Läkaren menade alltså att patienterna, när de undvek nedkylning, istället riskerade att förgiftas av egna kroppsutsöndringar. För att vat-

tenbaserade renlighetspraktiker skulle börja ses som nyttiga behövde läkarna etablera för det första att orenlighet skadade hälsan och för det andra att vatten inte gjorde det. För att tvättning skulle uppfattas som hälsofrämjande behövde det både förstås vara ofarligt att klä av sig kläderna och att tvätta bort den hinna av smuts som allmogen ibland uppfattade som ett skyddande lager.

Flera som skrivit om svensk allmoges renlighetsnivå under 1800-talet nämner ”fällan”, det smutslager som av allmogen ansågs skyddande och värmeållande.⁹⁷ Karin Johannisson påpekar att det inte är ologiskt att smutsen betraktades som ett försvar vilket precis som huden stängde främmande partiklar ute.⁹⁸ Smutsen var nyttig. Tvättade man sig inte så ofta frös man heller inte lika lätt. Provinsialläkaren i Vrigstad skrev 1850:

Oaktat pålysningar om renlighet, infinna sig Bewäringsynglingar till den grad smutsiga, likasom de voro uppdragne ur dy, att jag ibland med ett lätt instrument måste skrapa, synnerligast nedre extremiteterne, för att kunna urskilja, om lemmanne äro friska. På fråga, hvarföre de ej tvätta sig, blifo svaret: ”för att kunna bibehålla värmen”.⁹⁹

Fällan fungerade som ett extra skydd mellan kroppen och en farlig omvärld.

Under början av 1800-talet framställde även provinsialläkare kläder som barriärer mot kall eller fuktig luft samt skadlig, sjukdomsframkallande, giftig luft: nakenhet framställdes återkommande som riskfyllt. Men under sent 1800-tal hade kroppens gränser börjat uppfattas som så fasta att läkarna antog det vara säkert och nyttigt att klä av sig naken, det vill säga att avlägsna kläderna, en av de barriärer som under tidigt 1800-tal varit en så viktig del i preventiv medicin.

Eftersom läkarna börjat uppfatta det som hälsosamt att låta vatten skölja över nakna kroppar blev de kring sekelskiftet 1900 alltmer inblandade i utbyggnaden av badhus. Flera läkare diskuterade sådana badinrättningar som hälsosamma på ett sätt som hade varit omöjligt under tidigt 1800-tal. Till exempel beskrev provinsialläkaren i Sandviken 1897 den lokala fabriksinrättningens nyinrättade badhus, med uppgift ”att genom renlighet befördra helsa och trefnad”, på följande sätt:

Från afklädningshytten i bassinrummet går [den badande] 1 tr. upp till varmluftsrummet med fuktig värme. Der tappar han ljust vatten i sin balja från en af de många kranarne i ena långväggen, och gör sig ren med tvål och borste, som hållas honom till handa. Från en stor cementvask midt i rummet med permanent tillförsel af kallt vatten förser han sig med afsköljningsvatten. Ligger en stund på lafven der och sedan i rummet bredvid med torr värme. Då han kommit i svettning går han derifrån ned i bassinrummet, der han får sin tempererade dusch. Badet avslutas med några simtag i [den 18 °C varma] bassinen. Under de 2 dagar i veckan badstubadet serverats hafva 400 personer om dagen begagnat det. 70 à 80 personer hafva badat samtidigt utan att någon trängsel försports.¹⁰⁰

För en provinsialläkare under tidigt 1800-tal hade sådana rengörande praktiker varit direkt skadliga snarare än hälsosamma. Att klä av sig hade inneburit att blotta en ömtålig, bräcklig kropp för skadliga inflytanden, särskilt som det skedde i samvaro med upp till 80 potentiellt smittspridande främlingar. Som jämförelse kan tas en beskrivning av Mariestads badhus år 1816, då läkaren var mest utförlig angående de dörrar som skilde rummen åt där olika personer badade. Dörrarna var av central betydelse, menade han, för att de badande skulle ”undgå vatten ånger eller dunster” från andra personers bad, vilka annars ”besvärar andedräkten till den grad at han utgår i luften i den starkaste svettning, och med det samma risquerar förkylning”.¹⁰¹ Det var år 1816 helt centralt för badets nyttighet att badet skedde i enskildhet. Uppfattningarna om hur öppen människokroppen var mot utifrån kommande påverkan förändrades alltså dramatiskt från tidigt till sent 1800-tal.

Slutsatser

För att vattenrenlighet skulle kunna bli en utbredd, hälsofrämjande, ofarlig praktik behövde kroppens gränser mot omvärlden från och med mitten av 1800-talet förstås vara betydligt fastare än tidigare. Att vattenrenlighet blev centralt för den hygieniska rörelsen kring sekelskiftet 1900 visar att läkare och sundhetsreformatörer hanterade en ny, mer sluten kropp i vilken vare sig vatten eller luft riskerade att tränga in genom huden. Den

nya kropp som rengjordes i allmänna badhus var motståndskraftig mot omgivande luft oavsett dess temperatur och luftfuktighet. Det var denna förändring – att den slutna kroppen tagit över som läkarnas medicinska objekt – som möjliggjorde vattenrenlighet som central praktik för de hygienistiska rörelserna från 1800-talets slut och framåt.

Vad kan vi lära oss av att läkare under mitten av 1800-talet rengjorde sjukrum medelst rök, för att under slutet av seklet istället lyfta fram vatten och tvål som det huvudsakliga medlet för att uppnå renlighet? Rökningens minskade betydelse hänger rimligtvis samman med försvinnandet av miasma som sjukdomsförklaring, vilket i sin tur hänger samman med att läkare under 1800-talet börjar uppfatta människors kroppar som mer slutna och avgränsade från omgivningen än tidigare.

Därtill kan vi anta att smuts och smitta under 1800-talets sista tredjedel i allt högre utsträckning började uppfattas vara en materia som klubbade fast vid kroppar och ting (och vilken därmed kunde motverkas med hjälp av tvål och vatten) snarare än en luftburen substans (vilken kunde motverkas via vädring och rök). Läkare blev mer uppmärksamma på kroppsutsöndringar och mindre uppmärksamma på förruttelseångor från miasmatiska träsk. Renlighet föreskrevs därtill som en påbjuden vana, eftersom vattenrenlighet borde upprepas dagligen eller varje vecka, medan rökningar främst utfördes efter att sjukdom eller förruttelse identifierats. Vattenrenlighet förebyggde snarare än åtgärdade ett medicinskt problem.

Som den finländske filosofen Olli Lagerspetz påpekat hör våra begrepp om smuts och renhet ihop med hur vi lever i världen: när ett fönster är smutsigt beror på hur ett bra fönster definieras, och hur ett bra fönster definieras beror på hur människor lever med det, hur det används. Att identifiera någonting som smutsigt är att ta på sig (eller avkräva någon annan) ett slags förvaltarens ansvar för objektet, att notera en brist som behöver åtgärdas.¹⁰² Huruvida smuts påverkar människors hälsa beror på vad smutsen förstås göra med kroppen, samt hur påverkbar själva kroppen är, hur öppen den är mot utifrån kommande inflytanden. Allt detta – hur en kropp, dess omgivning, sjukdom och risk förstås – beror på kulturella faktorer som förändras över tid. Att undersöka hur människor under en viss tidsperiod förstod renlighet och hur de hanterade smuts ger oss en direkt inblick i hur de förstod komplicerade och abstrakta frågor kring

ansvarstagande, kroppslighet och trivsel. Vad som uppfattas som rent respektive smutsigt hjälper oss att förstå hur världen under andra tider har delats upp, hanterats och förstått.

Noter

- 1 Delar av denna text utvecklar tankegångar först uttryckta i Drakman, Annelie, *När kroppen slöt sig och blev fast: Varför åderlätning, miasmatorin och klimatmedicin övergavs under 1800-talets mitt*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2018.
- 2 Databasen finns fritt tillgänglig på internet på webbadressen <http://www.ep.liu.se/databas/medhist.sv.asp> (hämtad 2 februari 2021).
- 3 År 1877 blev Sundhetskollegium till Medicinalstyrelsen; båda är föregångare till dagens Socialstyrelsen.
- 4 Drakman, 39–49.
- 5 Exempelvis diskuterar inte Virginia Smith rökning i sin översikt över historiska rengöringspraktiker. Smith, Virginia, *Clean: A history of personal hygiene and purity*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 278.
- 6 1857 Uppsala Schultz. Måtten som användes var fyra kannor respektive ett skålpund. Denna samt följande referenser till provinsialläkarrapporter kan lokaliseras i Medicin-historisk databas via sökningar på år, ort och efternamn.
- 7 1854 Hjo Tengstrand.
- 8 1852 Eksjö Bråkenhielm. Se även exempelvis 1836 Wimmerby Hanström.
- 9 1840 Kalmar Ekman.
- 10 Barnes, David, *The great stink of Paris and the nineteenth-century struggle against filth and germs*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006. Andra studier om miasmatorin under 1800-talet inkluderar Brown, Michael, "From foetid air to filth: The cultural transformation of British epidemiological thought, ca. 1780–1848", *Bulletin of the History of Medicine*, vol. 82, nr 3, 2008, 515–544. Det viktigaste verket är dock fortfarande Corbin, Alain, *The foul and the fragrant: Odor and the French social imagination*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986. Se även Pelling, Margaret, *Cholera, fever and English medicine, 1825–1865*, Oxford: Oxford University Press, 1978; Kiechle, Melanie, *Smell detectives: An olfactory history of nineteenth-century urban America*, Washington: Weyerhaeuser Environmental Books, 2017.
- 11 William Cullen, 1700-talsläkaren vars sjukdomsteorier många provinsialläkare undervisats inom, kallade sjukdomar relaterade till förruttelse, exempelvis difteri, barnsängsfeber, scharlakansfeber och kallbrand, för septiska, och menade att de var astheniska sjukdomar som borde behandlas med stärkande medel istället för åderlätning. Porter, Roy, *The greatest benefit to mankind: A medical history of humanity*, New York: W.W. Norton & Company, 1997, 261.
- 12 1824 Sundsvall Platzman. Detta är både förruttnelsesmuts, smuts som skadar genom förruttelse, och smittosmuts, smuts som skadar genom att ha utsöndrats av en sjuk person, samtidigt.
- 13 Palmer, Richard, "In bad odour: Smell and its significance in medicine from Antiquity to the seventeenth century", *Medicine and the five senses*, Bynum, W. F. & Porter, Roy (red.), Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 61.

- 14 Ibid., 62.
- 15 Ibid., 65. Se även Temkin, Owsei, *The double face of Janus and other essays in the history of medicine*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006, 462: ”Nuförtiden skiljer vi mellan att desinficera och att dölja lukt. Men så länge luftens förorening var det orienterande konceptet, vilket hängde på att nedsmutsning var märkbar för sinnen eller på grund av dess upplevda följder, var en sådan tudelning närmast omöjlig att göra.” (Min översättning.)
- 16 Drakman.
- 17 Corbin, 11.
- 18 Ibid., 13.
- 19 1866 Gävle von Sydow.
- 20 1866 Gävle von Sydow.
- 21 ”Läkarenotis”, *Tidskrift för läkare och pharmaceuter*, vol. 58, nr 1, juli 1832, 32–34.
- 22 Bamji, Alexandra, ”Blowing smoke up your arse: Drowning, resuscitation, and public health in eighteenth-century Venice”, *Bulletin of the History of Medicine* vol. 94, nr 1, 2020, 29–63.
- 23 Se exempelvis 1845 Motala Ekström.
- 24 1881 Ström Smitt. Se även 1856 Arvika Gullstrand; 1858 Uddeholm Olander.
- 25 För Aspelin den äldres yrkesutövning, se exempelvis 1859 Brösarp Aspelin.
- 26 1879 Naum Grenander.
- 27 SAOB, uppslagsord ”svavel”, <http://www.saob.se/artikel/?seek=svavel> (hämtad den 2 februari 2021).
- 28 1820 Uppsala Schultz.
- 29 1844 Jönköping Sköldberg.
- 30 Se exempelvis 1851 Uppsala Schultz.
- 31 Schön, Ebbe, *Folktrons ABC*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2004, 260.
- 32 1879 Hofva Eckerbom; 1883 Lima Ekelund.
- 33 Hschen, S. E., *Årsberättelser från länslasarett m.m.* 1879–1914, Uppsala: Akademiska, 1883. Se även 1881 Tierp Egerström; 1881 Umeå Bergenholtz; 1882 Linköping Nordenström.
- 34 1881 Umeå Bergenholtz.
- 35 SAOB, uppslagsord ”svavel”, <http://www.saob.se/artikel/?seek=svavel> (hämtad den 2 februari 2021).
- 36 I de digitaliserade provinsialläkarrapporterna i Medicinhistoriska databasen förekommer ordet ”svavel/swavel/svafvel/swafvel” följande antal gånger: 1820-tal 4, 1830-tal 3, 1840-tal 8, 1850-tal 20, 1860-tal 5, 1870-tal 8, 1880-tal 56, 1890-tal 69.
- 37 1857 Lidköping Graewe.
- 38 Gately, Iain, *Tobacco: The story of how tobacco seduced the world*, New York: Grove Press, 2001.
- 39 Torell, Ulrika, *Den rökande människan: Bilden av tobaksbruk i Sverige mellan 1950-tal och 1990-tal*, Linköping: Carlssons bokförlag, 2002. Men år 1930 kunde 20 679 amerikanska läkare fortfarande övertygas om att offentligt bekräfta att just Lucky Strike-cigarett var ”hälsosamma”. Gately, 245.
- 40 1866 Gävle von Sydow.
- 41 1883 Delsbo Bergman.
- 42 1887 Vänersborg Friman.
- 43 1897 Tanum Willén.

- 44 1895 Höganäs Nyman.
- 45 1885 Motala Västra Bohnsack.
- 46 1898 Tingsås Brorström.
- 47 1878 Falun Küsel.
- 48 1882 Kristianstad Cimmerdahl.
- 49 Ibid.
- 50 De främsta undantagen från denna trend är Vigarello, Georges, *The concepts of cleanliness: Changing attitudes in France since the middle ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988; Corbin.
- 51 Smith, 278.
- 52 Vigarello, 27.
- 53 Bynum, W. H., *Science and the practice of medicine in the nineteenth century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- 54 Se till exempel Cederskjöld, P. G., "Till Herrar Provincial-Läkare", *Hygiea*, vol. 7, nr 12, 1845, 379, där Carl Cederskjöld, professor i obstretrik i Stockholm, vänder sig till "herrar provinsialläkare" för att instruera hur de bör granska uppgifter lämnade från barnmorskor.
- 55 Broberg, Gunnar, "Liten svensk medicinhistoria", *Til at studera läkedom: Tio studier i svensk medicinhistoria*, Gunnar Broberg (red.), Lund: Sekel, 2009, 31.
- 56 Se exempelvis 1886 Eskilstuna Pallin; 1888 Ronneby Neyber; 1899 Borås Geete. Se även *Eira* och *Hygiea* från 1880-talet, där flera provinsialläkare diskuterade bakteriologiska praktiker.
- 57 Truax, Rhoda, *Joseph Lister: Father of modern surgery*, London: George G. Harrap, 1947.
- 58 Söderbaum, P., "Listers antiseptiska behandling af abscesser af Dr. P. Söderbaum i Eskilstuna", *Eira: Tidskrift för Helso- och Sjukvård*, vol. 1, 1877, 52. Se även t.ex. Wiborgh, Aug., "Om antiseptisk sårbehandling vid mindre sjukvårdsanstalter", *Eira: Tidskrift för Helso- och Sjukvård*, vol. 1, nr 7, 1877, 201–211.
- 59 T.ex. i *Eira: Tidskrift för Helso- och Sjukvård*, vol. 1, nr 19, 1877, 591–600.
- 60 Sökningar i *British Medical Journals* online-arkiv för 1870-talet ger enbart träffar för sökord som "hand-washing", "washing hands" och "clean hands" i relation till barnmorskors händer, inte läkares. Se t.ex. "Remarks on antiseptic midwifery", *British Medical Journal*, vol. 1, 1879, 264.
- 61 Ribbing, Seved, "Om linnetvätt. Också en helsovårdsfråga. Af Dr. Seved Ribbing", *Eira: Tidskrift för Helso- och Sjukvård*, vol. 1, nr 3, 1877, 55.
- 62 Ibid., 59.
- 63 "Prif Handlingar 1880–1932"; "Provinsialläkarföreningens handlingar 1882", *Svenska provinsialläkarföreningens arkiv*, förvaltat av Svenska Läkarförbundet i Stockholm. Se även Dahlborg, Carl, *Svenska provinsialläkarföreningens historia 1881–1905*, Stockholm, 1905.
- 64 Dovertie, L. G., "Om bad mot lungrot", *Eira: Tidskrift för Helso- och Sjukvård*, vol. 1, nr 3, 1877, 73–79; Möller, Fingal, "Några ord om Vattenbehandlingen i enskild praktik", *Eira: Tidskrift för Helso- och Sjukvård*, vol. 1, nr 19, 1877, 586.
- 65 1823 Uppsala Schultz.
- 66 1836 Ljungby Billengren.
- 67 1848 Rättvik Wettergren.
- 68 1857 Vänersborg Kjellberg.

- 69 1823 Luleå Waldenström.
 70 1852 Strömstads Hälsobrunn Winberg.
 71 1867 Hofors Hesselgren.
 72 1852 Eksjö Miltopée.
 73 1836 Ljungby Billengren.
 74 1850 Vingåker Aurell.
 75 1840 Eksjö Ljungberg.
 76 1897 Järvsö Hamne.
 77 1898 Molkom Lindblom.
 78 1888 Sigtuna Drake.
 79 1868 Undersåker Bergwall.
 80 1878 Söderåkra Dahlberg.
 81 1898 Hova Kolm.
 82 Se Drakman, 120–157, 189–195.
 83 Det kan tyckas som att alla kroppsutsöndringar blev till smuts i och med den vattenbaserade renligheten, men jag vill testa tanken att det snarare var kroppsutsöndringar som enkelt kan sköljas bort som definierades som smuts. Läkarna lyfte inte upp avföring som smutsig inuti tarmen, och karies eller tandsten ansågs ej vara smuts.
 84 Heimbürger, Hjalmar, "Den svenska tvättmedelsindustrin, med särskild hänsyn till förhållandena före världskriget", *Statens offentliga utredningar: Tull- och traktatkommitténs utredningar och betänkanden XXXI*, Stockholm, 1925, 8.
 85 Smith, 29of.
 86 Heimbürger, 8.
 87 Ibid.
 88 Antal träffar för sökordet "tvål/twål" i Medicinhistorisk databas, <https://ep.liu.se/databases/medhist/>: 1820-tal 1; 1830-tal 1; 1840-tal 1; 1850-tal 3; 1860-tal 0; 1870-tal 1; 1880-tal 8; 1890-tal 14.
 89 Antal träffar för sökordet "såpa": 1820-tal 0; 1830-tal 0; 1840-tal 1; 1850-tal 4; 1860-tal 2; 1870-tal 3; 1880-tal 6; 1890-tal 29.
 90 1840 Lidköping Fant.
 91 1858 Ramnäs Häggmark.
 92 1861 Haparanda Wretholm.
 93 1867 Skellefteå Lindström.
 94 1890 Slite Holmén.
 95 Ibid.
 96 Ibid.
 97 Lagerspetz, Olli, *Smuts: En bok om världen, vårt hem*, Höör: Symposion, 2007, 57; Johannisson, Karin, *Kroppens tunna skal: Sex essäer om kropp, historia och kultur*, Stockholm: Norstedts, 2013, 197; Johannisson, Karin, *Tecknen: Läkaren och konsten att läsa kroppar*, Stockholm: Norstedts, 2004, 101; Waldetoft, Dan, "När Rya-Rya badade", *Tio tvättar sig*, Westergren, Christina (red.), Stockholm: Norstedts, 2004, 68.
 98 Johannisson, *Kroppens tunna skal*, 197.
 99 1850 Vrigstad Backström.
 100 1897 Sandviken Melin.
 101 1816 Mariestads badhus Vestman.
 102 Lagerspetz, 253.

Kackerlackor i såsen?

Smuts och renlighet på en finsk fattiggård i början av 1900-talet

Johanna Annola

Inledning

När det gäller renlighet är också den mycket undermålig. Underkläder och sängkläder byts var fjortonde dag. Bastubad sker var fjortonde dag, ibland mer sällan än så. [...] Varken föreståndarinna eller någon annan [har vidtagit] några som helst åtgärder för att göra institutionen fri från ohyra.¹

Så här beskrev en av de intagna Kotka glasbruks fattiggård i en polisutredning angående bristande renlighet våren 1917. Med utgångspunkt i Kotkafallet, det vill säga konflikten mellan å ena sidan fattiggårdens föreståndarinna och å andra sidan några av de intagna, kommer jag att diskutera sätten på vilka smuts och renlighet upplevdes i storfurstendömet Finland i början av 1900-talet,² och hur renlighet kunde användas som distinktion och vapen i kampen mot samhällets överhet. Studien visar bland annat att de fattiga inte var en homogen och maktlös massa i frågor som gällde deras omgivning.

Precis som nästan alla kommunala fattigvårdsinstitutioner i Finland var Kotka glasbruks fattiggård ett resultat av 1879 års fattigvårdsförordning. Liknande lagar hade antagits i Danmark och Sverige under 1860- och 1870-talen, och i England och Wales så tidigt som 1834. Lagstiftningsreformerna syftade till att minska kostnaderna för fattigvården

för skattebetalarna genom att utesluta arbetsföra (”ovärdiga”) fattiga från rätten till avgiftsfri fattigvård. De arbetsföra fattiga utplacerades på fattiggårdar eller arbetshus, där de arbetade för sitt uppehälle och lärde sig hur de skulle leva ett anständigt liv. Institutionerna inhyste även arbetsoförmögna (”värdiga”) fattiga, såsom föräldralösa barn, gamla, sjuka, vanföra och mentalt sjuka.³

I Finland blev den unge järnvägsingenjören Gustaf Adolf Helsingius den ivrigaste förespråkaren för inrättandet av fattiggårdar. År 1886 utnämnde den finska senaten honom till fattigvårdskonsulent med uppdrag att resa runt i Nordeuropa och samla uppgifter om olika sätt att ordna fattigvård. Resorna övertygade Helsingius om att det mest effektiva och mest moderna sättet att organisera kommunal fattigvård även i Finland var att bilda ett nätverk av fattiggårdar.⁴ Hans utredning kan tolkas som ett försök att visa att Finland inte var efterblivet – vilket hävdades av finländska intellektuella – när det gällde samhällliga frågor och att storfurstendömet ville vända sig mot västvärlden i stället för att följa utvecklingen i moderlandet Ryssland.⁵ I Finland varade fattiggårdens era från 1880-talet till antagandet av fattigvårdslagen 1922. Därefter placerades de olika kategorierna av intagna i separata institutioner samtidigt som de gamla fattiggårdarna gradvis gjordes om till ålderdomshem.⁶

De finska fattiggårdarna omfattades av det kommunala självstyret, finansierades med kommunala medel och drevs antingen av en kommunalnämnd eller av en särskilt utsedd fattigvårdsstyrelse. Medlemmarna i dessa nämnder och styrelser utsågs bland lokala skattebetalare, som huvudsakligen bestod av självägande bönder. Samtidigt var fattiggårdarna också föremål för statlig kontroll i form av Fattigvårdsinspektionen, som etablerades 1888. Inspektionen bestod av en fattigvårdsinspektör och tre fattigvårdsinstruktörer, vilka inspekterade fattiggårdarna regelbundet. Den första fattigvårdsinspektören var den ovannämnde Helsingius, som således fick ett arvode för att ha introducerat fattiggårdar i Finland.⁷ Dessa statstjänstemän – inspektören och instruktörerna – rapporterade de allvarligaste tillkortakommandena till länets guvernör, som sedan fattade beslut om nödvändiga åtgärder, såsom att begära en polisutredning. Utöver detta öppnade etableringen av fattigvårdsinspektionen upp

möjligheter för en centraliserad och toppstyrd distribution av information om skötseln av fattiggårdar i form av vägledande brev, broschyrer, tidskriftsartiklar och handböcker. Syftet med dessa dokument var att upplysa beslutsfattare på lokal nivå om vad som förväntades av en fungerande fattiggård.⁸

En välorganiserad fattiggård skulle erbjuda både disciplinär samhällsutbildning för arbetsföra och rudimentär vård för arbetsoförmögna fattiga. Fattiggårdar skulle främja renlighet genom att göra de intagna bekanta med regelbundna rutiner för rengöring och tvättning. Det verkar som om hjälpsökande individer ofta ansågs vara inte bara fattiga, utan även smutsiga. Uppfattningen speglades i de praktiska rutiner som genomfördes vid en individs ankomst till en fattiggård: enligt handböcker, författade av fattigvårdsinspektören, skulle nykomlingen badas noggrant och i vissa fall skulle hans eller hennes hår snaggas. Därefter skulle den intagna informeras om de dagliga rutinerna och reglerna vid institutionen samt om de arbetsuppgifter som han eller hon förväntades utföra i fattiggården.⁹ För arbetsföra män omfattade detta vanligen arbete på fälten och i skogarna. Arbetsföra kvinnor tog hand om hushållsuppgifter, såsom enkel vård av unga, gamla och sjuka, boskapsskötsel, matlagning, städning och tvätt i enlighet med instruktionerna som gavs till dem.¹⁰ Arbetsfördelningen på fattiggårdarna liknade således den genuskodade arbetsfördelningen på finska lantgårdar i allmänhet: män ansvarade för jordbruksarbete och kvinnor för kreatursskötsel och hushållsarbete.¹¹

I detta avseende spelade fattiggårdsföreståndaren eller -föreståndarinnan en avgörande roll: han eller hon hade till uppgift att förmedla statstjänstemännens uppfattning om ett anständigt liv – flit, ordning och renlighet – till de intagna. Statstjänstemännen stipulerade tidigt att den dagliga hanteringen av små till medelstora fattiggårdar skulle anförtros ”en viss grad bildad”¹² kvinna med tillräckliga omsorgs- och hushållskunskaper. Hon skulle sköta bokföringen, ta hand om livsmedelsförråden, övervaka vården av klena intagna, samordna de arbetsförs arbete och sköta ordningen och renligheten på institutionen. Statstjänstemännen föredrog föreståndarinnor framför föreståndare, eftersom de ansåg att endast en kvinna med sin moderliga läggning kunde göra

institutionen till ett hem, där de intagna verkligen skulle internalisera ordning och renlighet. Denna inställning baserades på (och reproducerade) medelklassens samtida uppfattning om kvinnor som naturliga vårdare och fostrare både i privata hem och i samhället.¹³

Genom att fokusera på konflikten vid Kotka glasbruks fattiggård avser jag i detta kapitel söka svar på följande fråga: Hur uppfattades smuts av personerna på och kring en fattigvårdsanstalt? Kapitlet inleds med en sammanfattning av händelserna vid Kotka glasbruks fattiggård. Den andra delen diskuterar de olika aktörernas uppfattningar om tillkortakommandena på institutionen – med andra ord smuts så som den uppfattades av de inblandade. Individernas erfarenheter av förhållandena på fattiggården återfinns i samtida dokument, såsom protokoll över inspektioner av fattiggården samt tidningsartiklar som publicerades i lokala tidningar. Det bör noteras att vi inte hör föreståndarinnans och de intagnas egna röster, eftersom de inte själva skrev dokumenten. Något annat material har inte bevarats, och även om källmaterialet är på det ovannämnda sättet bristfälligt kastar det ljus över de saker som dessa aktörer upplevde som viktiga. I den tredje delen av kapitlet sätts Kotkafallet in i ett vidare perspektiv genom en inblick i fattigvårdsinspektionens egen vägledande litteratur och artiklar publicerade i *Köyhäinhoitolehti* ("Fattigvårdsbladet"), som var en facktidsskrift för olika aktörer inom fattigvården.

Konflikten på Kotka glasbruks fattiggård

Hamnstaderna Kotka är belägen vid inloppet till Kymmene älv på Finlands sydöstra kust. Kring sekelskiftet 1900 karakteriserades Kotka av en snabb tillväxt inom sågverksindustrin och en stabil befolkningsökning.¹⁴ En fattiggård för 60 intagna etablerades 1892,¹⁵ men den blev snabbt överfull. År 1912 öppnades ett annex för cirka 15 intagna i ett före detta glasbruks lokaler – därav det halvofficiella namnet Glasbrukets fattiggård. Då utbyggnaden av huvudinstitutionen försenades blev annexet en mer permanent lösning och även det överfullt.¹⁶

Glasbrukets lokaler omfattade sju bostadsbyggnader av timmer, de nödvändiga uthusen och en bastu, varav samtliga hade byggts för fabriks-

Bild 3.1. Kotka hamnområde 1904–1906. Glasbruket, som stängdes ner ett par år senare, ligger längst till vänster i bild. Källa: Kymmenedalens museum/fotograf Fanny Hjelm.

arbetarna och deras familjer på 1870-talet. Lokalerna köptes av Kotka stad i början av 1900-talet för att inhysa olika kommunala socialvårdsinstitutioner. Ett av husen gjordes om till ett sjukhus för smittsamma sjukdomar medan ett annat tjänade som klinik för tuberkulospatienter.¹⁷ Fattiggårdsannexet etablerades i en byggnad som bestod av fem rum och ett kök. Tre rum reserverades för de intagna, ett för föreståndarinnan och ett användes som matsal. Det fanns inga badrum, tvättrum eller förrådsutrymmen.¹⁸ År 1917 drevs annexet av 38-åriga Maria Niiranen.¹⁹

Tumultet kring Kotka glasbruks fattiggård började i januari 1917, när den socialistiska tidningen *Eteenpäin* ("Framåt") publicerade en redogörelse för det "beklagliga skicket" på glasbrukets fattiggård. Enligt en anonym källa var både maten och renligheten på institutionen av undermålig kvalitet, eftersom fattiggården hade "lämnats åt sitt öde" av

medlemmar av den lokala fattigvårdsstyrelsen och andra myndigheter.²⁰ Oroade över anklagelserna gjorde styrelsen genast en inspektion. Representanter för såväl *Eteenpäin* som dess högerrival *Etelä-Suomi* ("Södra Finland") närvarade vid inspektionen. Ett par dagar senare publicerade tidningarna motstridiga redogörelser för händelsen. Medan *Eteenpäin* beskrev inspektionen som ytlig rapporterade *Etelä-Suomi* att anklagelserna befunnits grundlösa.²¹ Den senare ståndpunkten upprepades även i fattigvårdsstyrelsens redogörelse för händelsen, som skickades till fattigvårdsinspektionen i februari 1917: allt var i sin ordning.²²

Tidningsdebatten återspeglar ett bredare fenomen: sedan tidigt 1900-tal hade fattigvårdssystemet i allt större utsträckning kritiserats av en växande politisk kraft, nämligen socialisterna. Det huvudsakliga problemet var att även om Finland hade introducerat allmän rösträtt i nationella val 1906, utgick de kommunala valen fortfarande från egenskapskriterier. Således kunde individer med begränsade ekonomiska tillgångar inte ingå i fattigvårdsstyrelser eller ha något att säga till om gällande fattigvården. Socialisterna försökte öka allmänhetens medvetenhet om ojämlikheten i beslutsfattandet genom att publicera tidningsartiklar om de undermåliga levnadsvillkoren och den dåliga behandlingen på fattiggårdarna. Antalet sådana avslöjanden ökade lavinartat i samband med revolutionerna i Ryssland 1917, som fick finska socialister att hoppas på möjligheter till storskaliga samhällsreformer också i Finland.²³ Så här beskrevs tillståndet i den socialistiska tidningen *Työmies* ("Arbetaren") sommaren 1917:

Om kapitalister inte längre kan tjäna på arbetarnas arbetsinsats, försöker de ändå klämma ut varje droppe styrka ur arbetarna genom att tvinga dem att slita på en fattiggård – trots det faktum att dessa institutioner ska vara ålderdomshem för åldringar. Så fort en äldre människa är för klen för att arbeta, minskar de hans ransoner och plågar honom genom att [sätta ut honom] i kylan, som om de ville påskynda hans död. Detta, om något, bevisar att nya kommunala lagar behövs.²⁴

Det verkar dock som om saker och ting inte förändrades på Kotka glasbruks fattiggård trots inspektionen i januari. Då beslutade sig den 44-åriga arbetaren Juho Varpasalo, en före detta intagen på fattiggården,

för att ta saken i egna händer och kontakta guvernören i Viborgs län. Det förefaller som om han kände till att just guvernören kunde beordra en polisutredning på fattiggården, oberoende av fattigvårdsstyrelsens inställning till saken.

Juho Varpasalo hade förmodligen mer erfarenhet än andra intagna av att sätta igång aktioner. Han valdes 1908 till ordförande för styrelsen för Kotka arbetares kooperativa restaurang, men avskedades sex månader senare för att ”han helt och hållet misslyckats med sina uppgifter”.²⁵ Enligt enstaka omnämmanden i lokala tidningar hade Varpasalo 1910 även startat egen verksamhet inom betongentreprenad.²⁶ Det verkar som om han sedan insjuknade: enligt ett omnämmande i *Etelä-Suomi* hade Varpasalo ”ställt till med bråk på sjukhuset” innan han i oktober 1916 togs in på glasbrukets fattiggård.²⁷ Senare överfördes han till ”en annan institution”.²⁸

I sitt brev till guvernören uppgav Varpasalo att han själv hade varit den visselblåsare som ursprungligen hade informerat *Eteenpäin* om tillkortakommandena i annexet. Han misstänkte även att detta var anledningen till att han flyttades till en annan institution kort efter förfarandet i januari. Varpasalo ville trots detta fortsätta sin kamp för dem som ännu bodde i annexet. Han fortsatte med att anklaga föreståndarinnan Maria Niiranen för att inte hålla annexet tillräckligt rent. Varpasalo hävdade även att inspektionen i januari hade varit otillräcklig, eftersom styrelsen endast hade intervjuat 9 av de 26 intagna som bodde på institutionen. Utöver detta hade de intagna inte informerats om resultaten av inspektionen och förhållandena hade inte förbättrats nämnvärt. Dessutom fortsatte fattigvårdsstyrelsen att ignorera de intagnas återkommande klagomål.²⁹

Varpasalos brev gick inte obemärkt förbi: guvernören beordrade en polisutredning, som vidtogs på glasbrukets fattiggård i april 1917. Juho Varpasalo, föreståndarinnan Maria Niiranen och samtliga intagna förhöordes av polisen.³⁰ Utredningen följdes och rapporterades av de två lokala tidningarna i början av maj. Medan högertidningen *Etelä-Suomi* höll sig till ett kronologiskt rapportering av anklagelserna och händelserna,³¹ deklarerade den socialistiska *Eteenpäin* triumferande:

Den officiella utredningen har visat att de intagnas klagomål, som tidigare publicerats i vår tidning, var berättigade och att vi varken hade förvrängt historierna om glasbrukets fattiggård eller publicerat dem av illvilja – så som först hävdades av de berörda parterna och de lokala borgerliga tidningarna.

Det antydde även i *Eteenpäin* att både fattigvårdsstyrelsen och föreståndarinnan borde ha förstånd att avgå.³²

I maj 1917 lämnade chefen för Kotka polismyndighet in sin slutliga redogörelse till guvernören, som vidarebefordrade den till fattigvårdsinspektionen. Enligt redogörelsen var de undermåliga förhållandena på annexet ett resultat av dels dålig planering, dels dålig ledning. Lokalerna var långt ifrån idealiska och fattigvårdsstyrelsen hade upprepade gånger, med hänvisning till annexets temporära karaktär, avslagit föreståndarinnans anhållan om förbättringar. Föreståndarinnan hade dock själv gjort sig skyldig till dålig behandling av de intagna och dessutom sålt ransoner som tilldelats de intagna. Med anledning av detta skulle hon antingen sägas upp eller förflyttas till huvudinstitutionen för att arbeta under ledning av den mer erfarna föreståndarinnan där.³³

Enligt lokala tidningar sade man faktiskt upp Maria Niiranen eller tvingade henne att lämna in sin avskedsansökan, och tjänsten utlystes på nytt i maj 1917.³⁴ Det finns inga uppgifter om hennes senare förhållanden. Juho Varpasalo verkar å sin sida ha fortsatt med sina socialistiska aktiviteter under den senare delen av 1917, men han hamnade i konflikt med en av sina kamrater och dömdes sedermera till fyra månader i fängelse för ärekränkning.³⁵ Vissa mindre förbättringar gjordes gällande förhållandena på fattiggården i Kotka. Fattigvårdsstyrelsen vände sig till stadsfullmäktige strax efter polisutredningen och föreslog att en ny fattiggård skulle byggas så snart som möjligt alternativt att en tredje byggnad skulle hyras.³⁶ Stadsfullmäktige bedömde att det skulle bli för dyrt att uppföra en ny byggnad och beslutade istället att hyra ytterligare en gammal bostadsbyggnad belägen i glasbruksområdet.³⁷

Erfarenheter av smuts

I kärnan av krisen på Kotka glasbruks fattiggård låg frågan om rengöringsrutiner på institutionen. Enligt de riktlinjer som specificerades 1899 och 1917 av fattigvårdsinspektionen skulle de intagna på fattiggården bada och byta underkläder minst en gång i veckan. Deras sängkläder skulle bytas varannan vecka. Utöver detta nämndes det i 1917 års version att alla sängar och sängkläder skulle rengöras och dammas av utomhus varje lördag.³⁸ Dessa riktlinjer ingick i en modellordningsstadga för fattiggårdar, vilket tyder på att grunden till de föreslagna åtgärderna var just ordning och snygghet. Det fanns alltså inga som helst hänvisningar till hälsa. Med hänsyn till att dessa åtgärder i praktiken skapade förutsättningar för bättre hälsa, kan man emellertid konstatera att den dåtida uppfattningen om ordning innefattade även tankar om god hygien och hälsa.

Huruvida de uttalade reglerna för Kotka glasbruks fattiggård överensstämde med de ovanstående riktlinjerna finns det inga uppgifter om. I vilket fall som helst avvek verksamheten uppenbarligen från fattigvårdsinspektionens rekommendationer. Föreståndarinnan Maria Niiranen förklarade i polisutredningen att bastubad företogs varannan vecka. Underkläder och sängkläder byttes en gång i veckan på sommaren och varannan vecka på vintern.³⁹

Konflikten visar att det förekom olika uppfattningar om smuts och därmed även om renlighet. Det verkar som om majoriteten av de intagna – såväl manliga som kvinnliga, unga som gamla – faktiskt var nöjda med renlighetsrutinerna vid glasbrukets fattiggård vid både fattigvårdsstyrelsens inspektion och polisutredningen.⁴⁰ Detta kan betyda att de hade haft liknande vanor innan de togs in på fattiggården, eller att de ansåg livet på fattiggården som en välkommen förbättring vad gäller renlighet. En annan möjlighet är att de intagna hade skrämts till tystnad av föreståndarinnan eller ledamöter i fattigvårdsstyrelsen. Oavsett vilket så var det utöver Juho Varpasalo endast två intagna som uttryckte missnöje med rengörings- och bytesrutinerna på institutionen. En 60-årig manlig intagen nämnde att han skulle ha föredragit att byta sina underkläder oftare, eftersom han led av en hudåkomma och

Bild 3.2. Fattiggårdsannexet fanns sannolikt i ett av de mindre husen som står bakom den långa byggnaden i den här bilden från 1910-talet. Källa: Kymmene-dalens museum/fotograf okänd.

hade varande sår på benen. En 70-årig kvinna, som inte avslöjade några vidare detaljer om sitt hälsotillstånd, uttryckte en liknande önskan.⁴¹

Således fanns det en diskrepans mellan anklagelserna som framfördes av Varpasalo i *Eteenpäin* och uttalandena av majoriteten av de intagna. Det är omöjligt att veta huruvida Varpasalo överdrev kraftigt eller om de intagna i själva verket hade tystats. Varpasalos anklagelser avslöjar emellertid vilka förekomster av smuts som ansågs tillräckligt allvarliga för att uppmärksamma allmänheten på den dåliga behandlingen av intagna på fattiggården. Till exempel verkar det som om en smutsig säng och smutsiga underkläder ansågs motbjudande. Varpasalo rapporterade att de intagnas sängkläder aldrig byttes ordentligt, utan att de i stället cirkulerades så att överlakanet användes som underlakan innan det tvättades. Således användes varje lakan i fyra till sex veckor.⁴² Enligt Varpasalo använde de intagna ibland samma underkläder i hela

fyra veckor, deras strumpor tvättades inte och de hade inte fått nya strumpor på mer än sex månader.⁴³

Varpasalos anklagelser visar även vilken typ av utrustning som ansågs vara nödvändig för att avlägsna smuts. Utöver att tillhandahålla rena lakan och underkläder till de intagna, skulle smuts avlägsnas genom att tvätta kroppen antingen i bastun eller i ett badkar. Bastun var emellertid otillräckligt utrustad. Enligt Varpasalo fanns det endast ”ett par läckande tvättbaljor” i bastun,⁴⁴ vilket i praktiken innebar att de intagna inte hade tillräckligt med vatten för att tvätta sina kroppar. Dessutom fanns det inte några bastukvistar,⁴⁵ som vanligen användes för att piska ut smutsen ur den svettiga kroppen innan den tvättades. Juho Varpasalos beskrivning målar således upp en bild av en bastu som inte uppfyller sitt syfte som en plats för avlägsnande av smuts.

Vattnets centrala roll som ett medel med vilket man avlägsnar smuts betonades även av föreståndarinnan Maria Niiranen. Även om Niiranen kategoriskt avvisade Varpasalos anklagelser i polisutredningen anmärkte även hon på vattenbristen. För henne var de läckande tvättbaljorna i bastun inte det främsta problemet – i stället var det bastuns placering. Det var svårt för äldre intagna att bära vatten från brunnen till bastun, eftersom dessa låg långt från varandra. Enligt Niiranen bidrog svårigheterna att hämta vatten också till det faktum att sängliggande intagna inte kunde bada i kar så ofta som det hade varit nödvändigt. Hon förklarade att hon hade försökt informera såväl ordförande för fattigvårdsstyrelsen som stadsarkitekten om dessa brister, men att inga som helst förbättringar hade gjorts.⁴⁶

Enigheten mellan Juho Varpasalo och Maria Niiranen gällande vikten av vatten visar att man inte bör fästa uppmärksamhet endast vid olika uppfattningar om smuts, utan även ta fasta på likheterna mellan de olika inblandades erfarenheter. Utöver vattenrenlighet fanns det två andra områden där de berörda parternas uppfattningar om smuts sammanföll. Dessa områden tyder på att tolkningen av smuts och därigenom renlighetsnormerna i vissa fall överskred gränserna mellan de sociala klasserna. Å andra sidan kan likstämmigheten tyda på att Varpasalo och socialister i allmänhet ville ifrågasätta överheten genom att använda sig av dess egna renlighetsbegrepp som vapen.

Det första problemet, som nämndes av Niiranen, Varpasalo, andra intagna liksom även av polisen, var att de intagnas tvätt tvättades och torkades inomhus. Detta ansågs vålla obehag, eftersom en del intagna var sängliggande och sölade ner sängarna dagligen, och det var uppenbarligen svårt att rengöra deras lakan och underkläder ordentligt. Den dåligt rengjorda tvätten, som hängdes på tork runt ugnen i de manliga intagnas rum, upplevdes obehaglig och väckte känslor av avsmak. Föreståndarinnan försökte försvara sig med att det inte var hennes önskan att kläderna skulle tvättas inomhus, och att en del intagna ändå hade gjort det vintertid var en konsekvens av det olyckliga faktum att det inte fanns något separat tvättrum eller torkloft på institutionen.⁴⁷

Det andra problemet var ohyra. Det fanns vägglöss i sängarna och i kläder, och ett par av de intagna hävdade till och med att de hade hittat kackerlackor på bordet och i såsen. Det bör emellertid noteras att inte alla intagna stördes av förekomsten av ohyra – och att de intagnas avsmak för ohyra inte nödvändigtvis hängde ihop med moderna renlighetsbegrepp. I finsk folktradition framträder ohyra för det mesta som ett negativt fenomen, som troddes ha en koppling till andevärlden. Till exempel kunde en plötslig förekomst av löss i stora mängder tolkas som ett tecken på en annalkande olycka eller döden.⁴⁸ Ohyra bekämpades inte med rengöring utan med svavel, starkt luktande örter och magi.⁴⁹ Både förekomsten och utrotandet av ohyra var ofta knutna till vissa tider under året: exempelvis brukade man på Laurentii- eller Tomasdagen sätta ett spån över tröskeln och sedan uppmana vägglöss och kackerlackor att lämna huset via denna ”bro”.⁵⁰

Det verkar emellertid som om en del av de intagna vid Kotka glasbrus fattiggård trodde att det fanns en koppling mellan ohyra och smuts: de förklarade att de, för att bli av med ohyra, hade tagit kläder till bastun för värmebehandling och en träsäng hade burits ut för rengöring. Detta bekräftades av föreståndarinnan, som framhöll att alla möjliga åtgärder hade vidtagits för att utrota de ovälkomna gästerna.⁵¹ Juho Varpasalo kunde för sin del inte avgöra huruvida några åtgärder hade vidtagits för att bli av med ohyran. Även om han hävdade att föreståndarinnan helt hade negligerat de intagnas misär, inkluderade hans redogörelse likväl beskrivningar av rengöringsrutiner:

En intagen [...] var täckt av ohyra, så att hans hud nästan var rå, men varken föreståndarinnan eller någon annan vidtog några åtgärder för att utrota ohyran. [...] En gång *badades han* och gavs sedan samma underkläder som han hade haft före badet, men eftersom också de var angripna av ohyra, fick han vara utan underkläder över natten. Det rummet var så fullt av ohyra att det vid *rengöring av golvet* blev en stor hög av dem och en del ohyra kröp också runt på bordet. [...] En femtonårig pojke [...] sover i en träsäng och när *sängen bars ut för rengöring*, fanns det så mycket vägglöss i sängen att marken nästan blev svart.⁵²

Att de två problemen, den äckliga tvätten och ohyra, de facto var sammankopplade blir uppenbart i den redogörelse som chefen för Kotka polismyndighet lämnade till guvernören:

Jag fick intrycket att orsaken till att det fanns ohyra på institutionen och till att det var så svårt att bli av med den var att det fanns fem sjuka, sängliggande manliga intagna i ett litet, lågt rum och att sängarna stod sida vid sida, så att de intagnas kläder kom i kontakt med varandra. Rummet är överfullt och luften påverkad av de intagnas hudåkommor och avföring, så att det är skadligt för folk och främjar uppkomsten av ohyra. Vad mer är, eftersom [...] de sjuka badas och deras smutsiga kläder tvättas och torkas i rummet intill, är det uppenbart att utrotning av ohyran har visat sig vara omöjlig.⁵³

I polisutredningsprotokollet anmärktes även att antalet intagna var för stort ”ur hälsosynpunkt” i relation till utrymmet.⁵⁴ I övrigt finns det inte några hänvisningar till hälsa i de dokument som hör till Kotka-fallet, men mellan raderna kan man även här läsa in en koppling mellan smuts och sjukdomar – och renlighet och hälsa.

Ideal och praktik

Kotka glasbruks fattiggård var inte på något sätt den enda institutionen med problem under tidigt 1900-tal. Rapporter om bristfällig renlighet på fattiggårdar publicerades regelbundet i facktidskriften *Köyhäinhöitolehti* för att tjäna som varnande exempel för andra.⁵⁵ Redogörelser

för misslyckanden återfinns även bland de inspektionsrapporter som upprättades av fattigvårdsinspektionen. Ett av de värsta fallen av detta slag var Tuusniemi fattiggård, som låg cirka 150 kilometer norr om Kotka. År 1908 bestod Tuusniemi fattiggård av ett murket ruckel och ett nyare annex:

Den gamla stugan har byggts på en grund i direktkontakt med marken, varför den är vinglig och delvis förrutnad. Golvet är ojämnt och hopsjunket i mitten. [...] I ett litet rum i den bakre delen av stugan finns två dörar som är harmlösa, men äckligt smutsiga. Dessa förpestar luften i huvudrummet och det fanns en stark lukt av exkrement i skafferiet, som separeras från huvudrummet med en tunn vägg.⁵⁶

Å ena sidan berodde bristerna i fattiggårdarna på föreståndarinnorna. Eftersom det inte uttryckligen hade angivits hur och var en blivande föreståndarinna skulle skaffa sig de hushållskunskaper som stod på listan över kompetenskrav, ledde det till att de hade mycket varierande kunskaper. Medan en del föreståndarinnor endast hade ”hjälp till hemma”, hade andra kanske gått i husmodersskola med en omfattande läroplan.⁵⁷ Till exempel är det inte känt huruvida Maria Niiranen hade fått någon utbildning inför sin tjänst som föreståndarinna för Kotka glasbruks fattiggård.

Fattigvårdsinspektionen tillhandahöll inte heller särskilda instruktioner för hur föreståndarinnorna skulle bekämpa smutsen på institutionen – bortsett från rekommendationen gällande intervallerna för bad och byte av underkläder. Dessa problem diskuterades inte heller i någon större utsträckning i *Köyhäinhoitolehti*. Till exempel nämndes det inga rengöringsmetoder, utrustning eller särskilda medel – med undantag för ett speciellt spackel som man kunde använda för att täppa igen springorna i väggarna för att bekämpa ohyra samt ett par annonser om bekämpningsmedel.⁵⁸ Bristen på praktiska riktlinjer från statsmyndigheterna kan spegla den samtida uppfattningen om en könsrelaterad uppdelning av arbetet: det verkar som om fattigvårdsinspektionen och andra som bidrog till *Köyhäinhoitolehti* ansåg att rengöring var både en självklarhet och en färdighet som varje kvinna förväntades ha.

Det var inte förän i samband med utbildningskursen 1921, som anordnades av den nyinrättade Socialstyrelsen, som de blivande föreståndarinnorna var tvungna att bekanta sig med en nyutkommen handbok i hushållning, Elina Kanervios *Kodinhoito- ja ruokatavaraoppi vasta-alkajille* ("Hushållnings- och matvarulära för nybörjare"), med extremt detaljerade instruktioner för rengöring och matlagning på ett hygieniskt sätt. De framtida föreståndarinnorna gjordes uppmärksamma på förekomsten av hälsorisker, såsom bakterier – men också på nya rengörings- och bekämpningsmedel.⁵⁹ I det här skedet ansågs hushållskunskaper vara någonting som man behövde lära sig genom en skraddarsydd utbildning. Utbildningen 1921 var den första i en lång rad av kurser, som så småningom blev ett inträdeskrav för yrket. Således spelade de nya idéerna om renlighet och hushållning en viktig roll i professionaliseringen av föreståndarinnebefattningen.

Å andra sidan berodde bristerna i fattiggårdarna ofta på fattigvårdsstyrelserna, som hade en tendens att ignorera riktlinjerna som tillhandahölls av fattigvårdsinspektionen. Det rädde verkligen ingen brist på information om hur man skulle skapa fungerande lokaler för fattiggårdar eller inreda och utrusta institutionen på nödvändigt sätt. I en handbok publicerad av fattigvårdsinspektionen 1899 föreslogs att en fattiggård aldrig borde inrättas i en befintlig byggnad, eftersom dessa var både opraktiska och svåra att hålla fria från ohyra. I stället skulle en ny byggnad uppföras "helst på torr, upphöjd mark" med "riklig tillgång på vatten såväl för matlagning som för tvätt och renhållning".⁶⁰ Dessa instruktioner ignorerades av allt att döma av beslutsfattarna i Kotka, som beslutade att använda en 40 år gammal bostadsbyggnad som annex till fattiggården, troligen för att staden saknade medel för uppförandet av en ny, större huvudbyggnad.

De allvarligaste misstagen i planeringen kunde undvikas genom tillämpning av en modellritning, som hade utformats av Helsingius så tidigt som 1886.⁶¹ Hans utkast främjade indelningen av intagna efter kön, ålder och hälsa, och strävade efter att göra den dagliga driften av institutionen så enkel som möjligt. Till exempel rekommenderade inspektören att de intagna inte skulle inhysas i stora, stökiga sovsalar – såsom salarna i de engelska arbetshusen. I stället skulle lätta halv-

väggar användas för att dela upp de manliga och kvinnliga intagnas sovsalar i mindre utrymmen, varav samtliga var avsedda för så få som två individer. Halvväggar var billiga och blockerade varken ventilation eller uppvärmning.⁶² Återigen antyder en beskrivning av fem intagna liggande sida vid sida i ett litet, lågt rum i Kotka glasbruks fattiggård att lokalerna var långt ifrån idealiska.

På 1910-talet lyfte man i allt större utsträckning fram modern teknik, såsom vattenledningar, avloppssystem, centralvärme och elektrisk belysning. Enligt Edla Juusela, den erfarna föreståndarinnan för Loimaa fattiggård, bidrog centralvärmens och den elektriska belysningen direkt till renligheten på institutionen. År 1916 skrev hon jublande: ”Det kommer inte längre att finnas eldstäder där de intagna ständigt kan koka kaffe på glöden och det kommer inte längre att finnas rykande oljelampor som smutsar ned rummen.” Juusela och andra rapportörer föreslog även att inredningen i fattiggården bör målas med ljusa färger för att göra institutionen mer angenäm.⁶³ Även om det inte nämndes uttryckligen är det sannolikt att det fanns en koppling mellan korståget mot smuts, tillkomsten av elektrisk belysning och preferensen för ljusa färger, som gjorde att smutsen syntes bättre.

Vad gäller utrustningen av en fattiggård var fattigvårdsinspektionen särskilt angelägen om att etablera en åtskillnad mellan en institution och ett fattigt allmogehem. I synnerhet inspektören försökte på alla möjliga sätt förmedla sina erfarenheter av enkelt folks boningar runt sekelskiftet. Enligt honom hade den obesuttna delen av befolkningen sällan en egen säng. I stället låg de på en hård bänk eller på golvet med kläderna på, med ingenting mer än en liten halmhög som madrass. Inspektören noterade att de fattiga ofta var obekanta med till och med de enklaste kokkärl: folk åt ur en gemensam, sotig gryta med träskedar, knivar eller med bara fingrarna. De drack ur en gemensam skål som gick från mun till mun. Inspektören antecknade slutligen:

Dessa och dylika seder, hvilka antagligen i en snar framtid skola blifva sällsynta äfven hos den fattigaste, kunna ju icke läggas till grund för en fattiggårds utrustning. En stor osnygghet och allmän oordning blefve naturligtvis följderna.⁶⁴

Bild 3.3. På bilden ser vi en relativt välsituerad Kotkafamilj i sitt nya hem på 1910-talet. Väggarna har inga tapeter, men ordning och trivsamt råder i rummet: där finns randiga trasmattor, spetsgardiner, tavlor och krukväxter – och elektrisk belysning. Källa: Kymmenedalens museum/fotograf okänd.

En fattiggård skulle däremot vara erforderligt utrustad vad gäller möbler, sänglakan och bestick. Huvudtemat här var fysiskt avstånd mellan individer inom olika kategorier av intagna. De intagna skulle inte dela sängar, hyllor, kuddar, täcken, tallrikar, muggar eller skedar, utan alla skulle hålla sig för sig själva. Utöver detta skulle allt material vara lätt att rengöra eller tvätta: besticken skulle vara gjorda av plåt och sängarna av järn – inte av trä, såsom sängarna på Kotka glasbruks fattiggård.⁶⁵ År 1916 föreslog den sedan länge aktive instruktören Axel Nilsson att de intagnas kläder skulle göras individuella med personens initialer, så att varje klädesplagg skulle komma tillbaka till sin tidigare användare efter tvätten. ”Vetskapen om att skjortan som du sätter på dig tidigare bars av en epileptiker eller en person med omfattande eksem kan vara

svår och motbjudande”, skrev Nilsson begrundande i sin artikel.⁶⁶ Det verkar alltså som om det fanns ett underliggande antagande om att såväl fysiskt avstånd som renlighet främjade ordning och hälsa i allmänhet.

Varför ignorerade fattigvårdsstyrelser dessa goda råd? Ett uppenbart skäl till deras ovilja att förbättra förhållandena i fattiggårdarna var det faktum att de inte ville slösa med skattebetalarnas pengar. Detta perspektiv är väldigt tydligt i Kotkafallet: staden hade inte pengar till att bygga en större fattiggård eller att renovera det nyetablerade annexet. Dissonansen gick dock ofta djupare än så. Det verkar som om fattigvårdsinspektionens och skattebetalarnas förväntningar inte stämde överens i fråga om de övergripande standarderna för renlighet. Som tidigare nämnts var de flesta skattebetalare på landsbygden självägande bönder. Även om merparten av dem levde under bättre omständigheter än de obesuttna, såsom det beskrevs av Helsingius, är det möjligt att till exempel lakan betraktades som en onödigt lyx reserverad för samhällets ”herrska”.

Slutsatser

Studien avslöjar att det på 1910-talet fanns slående skillnader mellan finska fattiggårdar. Medan en del institutioner skröt med vattenledning, avloppssystem, centralvärme och elektrisk belysning, låg andra i gamla bondgårdar eller barackliknande byggnader fulla av ohyra. De förstnämnda drevs av upplysta fattigvårdsstyrelser och kunniga föreståndarinnor. De senare liknade däremot inte en modern plats för institutionsvård, utan var – enligt statsmyndigheternas åsikt – snarare enkla hyddor som drevs under slapp ledning. Tillkortakommanden berodde förmodligen på allmän okunskap, rent ointresse eller brist på pengar.

Kotkafallet visar att ”de fattiga” inte var en homogen grupp. Det verkar som om de intagna hade varierande attityder till förhållandena och rutinerna på fattiggården. Detta kan ha berott på deras villighet att underkasta sig husets regler, men också på deras egen bakgrund. Med andra ord: undersökningen synliggör det faktum att ”de fattiga” hade levt olika liv innan de kom till fattiggården. En del av dem var förmodligen vana vid agrara omgivningar och traditioner, andra kopp-

lade emellertid ohyra till smuts och stördes mycket av förekomsten av krypen i fattiggården.

Kapitlet pekar även på att influenser inte uteslutande flödade från samhällets topp till botten. Processen var mer komplicerad och horisontell än så. Även om ett av syftena med fattiggården, och med föreståndarinnan, var att civilisera de fattiga verkar det som att de intagna inte nödvändigtvis var okunniga. Konflikten på Kotka glasbruks fattiggård signalerar för det första att parterna faktiskt var överens om vissa saker gällande renlighet: alla tyckte att de undermåligt tvättade underkläderna och ohyran var motbjudande. För det andra visar visselblåsaren Juha Varpasalos förehavanden att de fattiga – och socialisterna – kunde angripa de övre klasserna genom att använda deras egen uppfattning om smuts och renlighet som vapen. På ett övergripande plan visar kapitlet att de intagna på fattiggårdarna inte var helt maktlösa.

Noter

- 1 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917. Riksarkivet, fattigvårdsinspektörens arkiv Fb:13, Kotka handlingar (senare: Kotka handlingar).
- 2 Det moderna Finland som geografiskt område utgjorde den östra delen av Sverige fram till 1809, varefter det annekterades till det ryska imperiet som ett autonomt storfurstendöme med en egen central förvaltning och egna lagstiftande organ. Finland blev självständigt i december 1917, i efterdyningarna av det ryska imperiets kollaps.
- 3 Jaakkola, Jouko, ”Vaivaisten holhouksesta köyhäinhoitoon”, *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva: Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*, Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti (red.), Jyväskylä: Centralförbundet för socialskydd, 1994, 113–116; Markkola, Pirjo, ”Changing patterns of welfare: Finland in nineteenth and early twentieth centuries”, *Welfare peripheries: The development of welfare states in nineteenth and twentieth century Europe*, King, Steven & Stewart, John (red.), Bern: Peter Lang AG, 2007, 218f.
- 4 Helsingius betonade skillnaden mellan de moderna fattiggårdarna och de gammalmodiga fattighusen eller fattigstugorna, som fortfarande fanns kvar i slutet av 1800-talet. Fattiggårdarna leddes av en föreståndare eller föreståndarinna, som övervakade ordning och snygghet, och såg till att arbetsföra vårdtagare arbetade i jordbruket eller med annat inom anstalten. Detta var någonting nytt. I de gamla fattighusen hade de intagna varken stått under övervakning eller haft arbetsplikt. Enligt Helsingius var ”frånvaron af all slags ordning [...] kännetecknande för dessa fattighus, där hjonen utan någon uppsigt fingo lefva som de för bäst funno, blott de kommo tillrätta med sitt bestämda anslag”. Helsingius, Gustaf Adolf, *Handbok i fattigvård*, Helsingfors: G. A. Helsingius, 1899, 47.

- 5 Annola, Johanna, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija: Köyhäintalojen johtajattaret ja yhteiskunnallinen äitiys 1880–1918*, Helsingfors: Finska litteratursällskapet, 2011, 41–43; Annola, Johanna, "The initiation of state control of poor relief in Finland and Sweden, 1880–1920", *Nordic Historical Review*, vol. 22, nr 1, 2016. För mer om finländska intellektuellas studieresor utomlands i syfte att utveckla förhållandena i Finland, se Kettunen, Pauli, "The power of international comparison: A perspective on the making and challenging the Nordic welfare state", *The Nordic model of welfare: A historical reappraisal*, Christiansen, Niels Finn et al. (red.), Köpenhamn: Museum Tusulanum Press, 2006.
- 6 Satka, Mirja, "Sosiaalinen työ peräänkatsojamiehestä hoivayrittäjäksi", *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva: Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*, Jaakkola, Jouko, Pulma, Panu, Satka, Mirja & Urponen, Kyösti (red.), Jyväskylä: Centralförbundet för socialskydd, 1994, 273–275.
- 7 Det var Helsingius själv som föreslog till den finska senaten att en fattigvårdsinspektion skulle inrättas. Ett liknande system fanns i England och Wales. För mer information om utvecklingen av statlig inspektion av fattigvården i Finland och Sverige, se Annola, "The initiation of state control [...]". För diskussion om Helsingius och den övriga intelligentsans möjliga egennyttiga motiv, se Annola, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 42–44; Satka, Mirja, *Making social citizenship: Conceptual practices from the Finnish poor law to professional social work*, Jyväskylä: Jyväskylä universitet, 1995, 35–37; Kettunen 2006, 37f.
- 8 Pulma, Panu, "Valtio, vaivaiset ja kuntien itsehallinto. Gustaf Adolf Helsingius valtion ja kuntien välisen suhteen muokkaajana", *Virkanyrkit ja muita hallintohistorian tutkielmia*, Tiihonen, Seppo (red.), Helsingfors: Hallintohistoriakomitea, 1995; Satka, *Making social citizenship*.
- 9 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 96; Helsingius, Gustaf Adolf, *Köyhäinhoidon käsikirja*, Borgå: Holger Schildt, 1917, 109f.
- 10 Annola *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 200f.
- 11 I praktiken var arbetsfördelningen på lantgårdar ganska flexibel, eftersom kvinnor vid behov kunde delta i de mer manliga arbetsuppgifterna. Östman, Ann-Catrin, "Kvinnorna och åkerbruksarbetet: Om det gemensamma arbetets betydelse", *Työllä ei oo kukkaan rikastunna: Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla*, Rahikainen, Marjatta & Räisänen, Tanja (red.), Helsingfors: SKS, 2001.
- 12 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 71.
- 13 För mer information om ideologier förknippade med fattiggårdsföreståndarinnor och de möjligheter som detta nya yrke öppnade upp för individuella kvinnor, se Annola, Johanna, "Out of Poverty: The Ahrenberg Siblings, 1860–1920", *Journal of Finnish Studies*, vol. 20, nr 1, 2017, 132–163; Annola, Johanna, "Female Biographies, Social Service and Social Mobility", *Gender, History, Futures*, Nyström, Daniel & Overud, Johanna (red.), Umeå: Sveriges kvinno- och genushistoriker, 2018, 40–49; Annola, Johanna, "Maternalism and workhouse matrons in nineteenth-century Finland", *Women's History Review*, vol. 28, nr 6, 2018; Annola, Johanna, "A place in the sun: Education as a middle-class family value in nineteenth-century Finland", *Families, values, and the transfer of knowledge in northern societies, 1500–2000*, Aatsinki, Ulla, Annola, Johanna & Kaarninen, Mervi (red.), London/New York: Routledge, 2019, 186–205.

- 14 Invånarantalet i Kotka uppgick år 1890 till 3 571, och 9 947 år 1910. *Befolkning efter näringsgren kommunvis, åren 1880–1975, Statistiska meddelanden nr 63*, Helsingfors: Statistikcentralen, 1979, 140.
- 15 Fattigvårdsinstruktörerna (red.), *Suomen vaivaistalojen matrikkeli*, Helsingfors: 1908, 59f.
- 16 ”Uuden waiwaistalon hanke”, *Kyminlaakso* 19 april 1916; ”Tilanahtaus köyhäintalossa”, *Etelä-Suomi* 5 april 1917; ”Waiwaistalon lisähuoneisto”, *Eteenpäin* 12 april 1917.
- 17 Ryökkynen, Ari, *Kotkan kantasatama: Rakennushistoriallinen selvitys*. Kotka: Kymmenedalens museum, 2012; Harjunpää, Kaisu, *Kotkan lasiruukki 1873–1908*, ett manuskript, citeras i Ryökkynen 2012.
- 18 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 19 Utöver födelseäret, som uppgivits på polisutredningens protokoll, har det visat sig omöjligt att hitta ytterligare information om Maria Niiranen i lokala församlingsregister, skatteregister, lokala tidningar eller det material som skapats av fattigvårdsinspektionen.
- 20 ”Surullisia asioita lasitehtaan waiwaistalolta”, *Eteenpäin* 13 januari 1917.
- 21 ”Tutkimus Lasitehtaalla olewalla waiwaistalolla”, *Eteenpäin* 16 januari 1917; ”Tutkimus waiwaistalon haaraosastolla”, *Etelä-Suomi* 20 januari 1917.
- 22 Kotka fattigvårdsstyrelse till fattigvårdsinspektören 12 februari 1917, Kotka handlingar.
- 23 Allmän rösträtt i kommunalval infördes slutligen i november 1917. Reformen kom för sent: polariseringen i det finska samhället ledde vintern 1918 till ett inbördeskrig mellan de socialistiska röda och de borgerliga vita. Den vita sidan vann kriget. På många ställen påverkade fientligheterna de lokala fattiggårdarna – till exempel arresterades och dödades den före detta föreståndaren för Viborg landskommuns fattiggård av de röda under krigets första dagar. Annola *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 234–249.
- 24 ”Epäkohtia Porvoon pitäjän vaivaistalolla”, *Työmies* 17 juni 1917.
- 25 ”Yleisöltä”, *Eteenpäin* 16 augusti 1906; ”Kotkan Työväen Ravintola-osuuskunnan perustawassa kokouksessa”, *Eteenpäin* 22 februari 1908; ”Kotkan Työväen osuusrawintola”, *Eteenpäin* 20 augusti 1908.
- 26 ”Uusi urakoitsija”, *Eteenpäin* 8 november 1910.
- 27 ”Tutkimus waiwaistalon haaraosastolla”, *Etelä-Suomi* 20 januari 1917; Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 28 Juho Herman Varpasalo till guvernören i Viborgs län, 10 mars 1917, Kotka handlingar.
- 29 Ibid.
- 30 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 31 ”Waiwaistalon haaraosastoa vastaan tehdyt walitukset: Poliisitutkinto pidetty”, *Etelä-Suomi* 3 maj 1917; ”Waiwaistalon haaraosastolla tapahtuneessa poliisitutkinnossa”, *Etelä-Suomi* 5 maj 1917.
- 32 ”Wirallinen tutkimus Lasitehtaan waiwaistalon oloista”, *Eteenpäin* 8 maj 1917.
- 33 Chefen för Kotka polis till guvernören i Viborgs län 8 maj 1917, Kotka handlingar.
- 34 ”Waiwaistalon haaraosastolla tapahtuneessa poliisitutkinnossa”, *Etelä-Suomi* 5 maj 1917; ”Waiwaistalon epäkohdistä”, *Etelä-Suomi* 12 maj 1917.
- 35 ”Waalialmistelut Kotkassa”, *Eteenpäin* 16 augusti 1917; ”Elintarwikekomitean jäsen wankeuteen”, *Etelä-Suomi* 25 september 1917; ”Syytteet elintarwetoimikunnan jäseniä vastaan”, *Eteenpäin*, 25 september 1917; ”Kotkan elintarwekomitean toiminta”, *Etelä-Suomi* 6 oktober 1917.
- 36 ”Waiwaistalon lisähuoneisto”, *Eteenpäin* 12 april 1917.

- 37 Ibid.; ”Kaupunginvaltuuston kokouksesta”, *Etelä-Suomi* 10 maj 1917.
- 38 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 84; Helsingius, *Köyhäinhoidon käsikirja*, 105.
- 39 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 40 ”Tutkimus Lasitehtaan waiwaistalolla tehtyjen walituksien johdosta”, *Eteenpäin* 20 januari 1917; Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 41 Ibid.
- 42 Ibid.
- 43 ”Surullisia asioita lasitehtaan waiwaistalolta”, *Eteenpäin* 13 januari 1917.
- 44 Ibid.
- 45 Ibid.
- 46 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 47 Ibid.
- 48 Forsius, Arno, ”Syöpäläisuskomuksista”, <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/syopala2.htm>.
- 49 Ibid.
- 50 Villkuna, Kustaa, *Vuotuinen ajantieto: Vanhoista merkkipäivistä sekä kansanomaisesta talous- ja sääkalenterista enteineen*, Helsingfors: Otava, 2002, 13, 66, 189f., 204f., 209, 220, 291f., 334.
- 51 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 52 Ibid. (Min kursivering.)
- 53 Chefen för Kotka polis till guvernören i Viborgs län 8 maj 1917, Kotka handlingar.
- 54 Polisutredningsprotokoll 3 april 1917, Kotka handlingar.
- 55 ”Toimenpiteitä epäkohtain poistamiseksi köyhäintaloissa”, *Köyhäinlaitolehti* 19 september 1913; ”Waiwaishoidontarkastelijan viimekesäisiltä matkoilta”, *Köyhäinlaitolehti* 9 januari 1914; Johtajatar: ”Kokemuksia köyhäintalonjohtajattaren toimialalta”, *Köyhäinlaitolehti* 7 april 1916.
- 56 Inspektionsrapport, 16 mars 1908. Riksarkivet, fattigvårdsinspektörens arkiv Fb:32, Tuusniemi handlingar.
- 57 Annola, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 100f.
- 58 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 125f.
- 59 Annola, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 121f.; Kanervio, Elina, *Kodinhoito ja ruokatavaraoppi vasta-alkajille*, Helsingfors: Kirja, 1920.
- 60 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 57f. Se även Helsingius, Gustaf Adolf, *Kunnallisten hoitolain perustamista vaivaisia ja sairaita varten koskevia neuvoja*, Helsingfors: Kejserliga senaten, 1892.
- 61 För mer information om modellritningarna, se Annola, *Äiti, emäntä, virkanainen, vartija*, 61–63; Annola, ”The initiation of state control [...]”, 212.
- 62 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 126.
- 63 ”Uusia köyhäintaloja vuonna 1913”, *Köyhäinlaitolehti* 6 mars 1914; ”Huomattawia parannuksia laitoshoidon alalla”, *Köyhäinlaitolehti* 3 december 1915; Hedi (Edla Juusela): ”Muutamia muistelmia köyhäintaloista”, *Köyhäinlaitolehti* 5 maj 1916; A. N-n [Axel Nilsson]: ”Huomioita köyhäintaloistamme”, *Köyhäinlaitolehti* 6 juni 1916.
- 64 Helsingius, *Handbok i fattigvård*, 90, 124.
- 65 Ibid., 58f., 83–85, 88, 124–128; Helsingius, *Köyhäinhoidon käsikirja*, 77, 98–100, 104f., 123–127.
- 66 A. N-n [Axel Nilsson]: ”Huomioita köyhäintaloistamme”, *Köyhäinlaitolehti* 6 juni 1916.

Bondhustrun blir husmoder och gör rent hus

Hem och huslighetsideal i Härjedalen
ca 1850–1900

Marie Ulväng

Inledning

”Hufvudvilkoret för att kunna göra hemmet trefligt äro: Ordning, renlighet, noggrannhet och sparsamhet.” Så inleds fru Laura Grubbs *Oumbärlig rådgifvare för hvarje hem: En lättfattlig handbok för hvarje husmoder att rådfråga* utgiven år 1888.¹ Boken är en av många handböcker om tvättning, städning och andra husliga sysslor som utkom årtiondena kring sekelskiftet 1900. Som titeln antyder fordrade det propra hemmet ett digert arbete. Idén om det välskötta hemmet är nära förknippad med 1800-talets framväxande borgarklass och särskilt synen på mannen som familjeförsörjare och hustrun som hemmets omhändertagare.² Den ideala ansvarsfördelningen vilade på uppfattningen att män och kvinnor av naturen hade olika, men komplementära, livsuppgifter. Moderskapet hyllades och i den samtida debatten framhölls hustruns omsorg om hemmet och familjen som samhällets grundläggande byggsten.³ Men detta var också en tid när kvinnorörelsen krävde allmän rösträtt och kvinnor gjorde insteg på nya områden.

Huslighetsdiskursen speglade inte bara ett ökat intresse för hemmet i sig, utan var också del i en strömning där vetenskapliga rön visat på renlighetens hälsofrämjande effekter.⁴ I studier av Joel Mokyr och Jan de Vries framhålls just kunskapen om vad som orsakade sjukdom och

hur smitta spreds som central för familjeförsörjarmodellens etablering. Kärnan i deras resonemang är att kunskapen om bakterier och insikten om hur bättre hälsa kunde uppnås ökade efterfrågan på hälsofrämjande produkter, som rengöringsmedel och bättre livsmedel, och att dessa krävde en arbetsinsats i hemmet för att omvandlas till hälsa.⁵ Såpan i sig gav inte bättre hygien utan förutsatte att någon använde den vid tvätt eller städning. Arbetet som fordrades för att tillgodogöra sig det växande utbudet av hälsoprodukter ledde på sikt till en ökad specialisering och omfördelning av hushållens resurser enligt en familjeförsörjarmodell. Mokyr förklarar att den upplevda nyttan av hushållsarbete ökade markant i slutet av 1800-talet och att förvärsarbetande gifta kvinnor därmed drog sig tillbaka från arbetsmarknaden. Inkomstbortfallet vägdes alltså upp av ett välskött och rent hem. Mokyr ser också detta som en möjlig lösning till den så kallade Cowan-paradoxen, det vill säga att arbetsbördan i hemmet ökade samtidigt som nya arbetsbesparande hushållsapparater introducerades.⁶ Kritiska röster har bland annat påpekat att kvinnors tillbakadragande från arbetsmarknaden varken var så allmän eller så dramatisk som Mokyr och de Vries låter påskina.⁷ Många studier visar att familjeförsörjarprincipen bidragit till underregistrering och osynliggörande av gifta kvinnors arbete.

Både Mokyr och de Vries utgår från förhållandena i tidigt industrialiserade miljöer. I Sverige, som hade ett senare industrialiseringsförlopp, var det först efter andra världskriget som ett större antal hushåll kunde försörja sig på en manlig lön.⁸ Huslighets- och renlighetsdiskursen hade emellertid betydelse för hushållens arbetsdelning långt innan dess. Syftet med den här undersökningen är att med utgångspunkt i de Vries resonemang, och särskilt Mokyrns förklaringsmodell, studera relationen mellan synen på renlighet, konsumtionen av renlighetsprodukter och hushållens arbetsdelning i en svensk kontext. Avsikten är inte att prova modellen i sig. Undersökningen ligger närmare det som Mokyr framhåller som särskilt intressant, nämligen hur i synnerhet kvinnor övertygades att avsätta mer tid åt hushållsarbete än de annars skulle ha gjort.⁹ Mokyr förklarar att anammandet av hälsofrämjande praktiker såg olika ut och exemplifierar med efterhärming, vilken kunde ske horisontellt via grannar eller släktingar och vertikalt via högre samhällsskikt. Enligt

Mokyr var det i första hand påtryckningar ("a direct and deliberate brainwashing") från politiskt kraftfulla och socialt inflytelserika personer eller organisationer som påverkade hushållens arbetsdelning och hushållspraktiker.¹⁰ Mokyr beskriver att kvinnor övertygades om att de bar ansvaret för hushållsmedlemmarnas hälsa och att den stod i direkt relation till arbetsinsatserna i hemmet.¹¹ En liknande beskrivning återfinns hos Jonas Frykman och Orvar Löfgren som menar att det svenska folket utsattes för "systematisk propaganda" med syftet att uppfostra dem till "svenskar som är rena i tanke och gärning".¹² I Lars-Henrik Schmidt och Jens Erik Kristensens *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel* framställs denna husmoderns kamp mot osynliga bakterier och omsorg om familjen som ett idealistiskt samhällsprojekt.¹³

Det är viktigt att komma ihåg att motiven till att hålla rent kunde vara flera samt variera över tid och mellan kontexter.¹⁴ Här har Victoria Kelley, som studerat renlighet inom det sena 1800-talets brittiska arbetarklass, liksom Ronny Ambjörnsson, som intresserat sig för idéer och ideal i ett svenskt sågverkssamhälle årtiondena kring sekelskiftet 1900, visat att arbetarhushållen inte var passiva övertagare av de högre skiktens förhållningssätt och praktiker kring renlighet.¹⁵ Oavsett sammanhang föll det på hustruns lott att organisera, utföra och/eller delegera arbetet kring tvätt och städning.

Undersökningen omfattar gruppen självägande bondehushåll i landskapet Härjedalen i Sveriges inland. Karakteristiskt för området är att det genomgick en intensiv industrialiseringsprocess under 1800-talets andra hälft. Frågorna som ställs är följande: Hur förhöll sig Härjedalens självägande bondehushåll till det sena 1800-talets renlighetsdiskurs? Förändrades hushållens arbetsdelning i riktning mot ett familjeförsörjarideal? Är det i så fall möjligt att knyta förändringen till hushållens konsumtion av renlighetsrelaterade produkter och strävan efter hälsosammare hemmiljöer?

Undersökningen visar att de välbeställda bondehushållen anammade en arbetsdelning som påminde om familjeförsörjaridealets rollfördelning och att hushållsarbetet ändrade karaktär. En slutsats är att renlighet var en av flera samverkande faktorer bakom förändringen. En annan slutsats är att hushållens ökade konsumtion av hälsofrämjande

produkter, som såpa och bomullstyg, inte hade en entydig koppling till hygien och hälsa. I kapitlet argumenterar jag för att det i huvudsak var socioekonomiska faktorer kopplade till klass och identitet som främjade bondehushållens inköp av renlighetsprodukter liksom moderna artiklar för hemmet överlag. Undersökningsområdets välbemedlade bondehushåll hade såväl ekonomiska möjligheter som kulturella ambitioner att tillägna sig nya varor och vanor, vilket ledde till att hem, kläder och kroppar blev renare och mer hälsosamma.

Material och metod

För att få en uppfattning om hur bondehushållen förhöll sig till tidens rådande renlighetsdiskurs har en rad olika källmaterial använts. Bondehushållen har inte efterlämnat några för mig kända dagböcker eller brevsamlingar som berättar om deras renlighetspraktiker. Undersökningen baseras därför på ett bouppteckningsmaterial. Utgångspunkten är att boendemiljön, det vill säga hushållens materiella förutsättningar i form av utrymme och lösöre, bidrar med kunskaper om hushållens renlighetspraktiker. För att få en uppfattning om diskursen kring renlighet ur ett regionalt perspektiv, och bondehushållens förhållnings-sätt till renlighet, har jag nyttjat provinsialläkarrapporter, etnologiskt uppteckningsmaterial samt dags- och veckopress. Annat material är varuförteckningar och landshövdingens femårsberättelser.

Om bouppteckningsmaterialet kan följande sägas. Giftna individer i yrkesverksam ålder med tillgång till fast egendom tillhör de med bäst representation. På 1890-talet lämnade ungefär 80 procent av männen och 60 procent av kvinnorna inom gruppen bönder en bouppteckning.¹⁶ Undersökningen omfattar 80 bouppteckningar från sex av Härjedalens tio socknar med nedslag i början av 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Samtliga bouppteckningar är efter giftna män och kvinnor i yrkesverksam ålder med minst ett hemmavarande barn, det vill säga hushåll av relevans för ett familjeförsörjarideal. Sammantaget rör det sig om 43 bouppteckningar efter män och 37 efter kvinnor i åldern 28 till 63 år. Den fasta egendomens värdering har använts som en indikator för att bouppteckningen avser en person i yrkesverksam ålder. Ett antal föremålskategorier har identifierats som särskilt viktiga för analysen (se tabell 4.1 och

4.2). I kategorin *mekanisering* ingår alla typer av jordbruksmaskiner, som till exempel såmaskiner, slättermaskiner och gödselspridare, men även separatorer och trillor. Kategorin *hemmiljö* inkluderar föremål som gav värme och ljus, som kaminer, vattenvärmare och lampor, möbler med rumsspecifika funktioner, prydnadsföremål samt föremål av materialen emalj, nysilver och nickel. Mattor, gardiner, dukar och servetter ingår i kategorin *textilier* medan örngott, lakan, filtar och täcken utgör kategorin *sängkläder*. Kategorin *renlighet* samlar föremål såsom kommoder, handfat, badkar och diskbaljor. I kategorin med namnet *textilt arbete och vård* hittas spinnrockar, vävstolar, symaskiner, mangelredskap och strykjärn. För att kunna göra jämförelser mellan olika hushåll har värdet för fast egendom, lösöre, kontanter, fordringar och skulder samt antalet hästar, oxar, kor, får och getter noterats. För att möjliggöra jämförelser över tid har alla värden omvandlats till kronor och omräknats till fasta priser utifrån basåret 1890 till 1899 (se tabell 4.3).¹⁷

När det gäller tidningsmaterialet har Kungliga bibliotekets tidningsdatabas Svenska dagstidningar använts för att kartlägga förekomsten av ord som börjar med *renlighet**, *bakterie**, *antisept**, *helso** och *hygien** samt såpa och tvål, i dags- och veckopressen i Jämtland och Härjedalen åren 1870–1924. Som mest fanns det tretton tidningar och annonsblad som konkurrerade om härjedalingarnas uppmärksamhet, men ingen tidning täckte in hela undersökningsperioden. Kring sekelskiftet 1900 bedömde landshövdingen tidningsläsandet så gott som allmänt.¹⁸

Merparten av databasens tidningar är äldre än 115 år, vilket markerar gränsen för upphovsrättsfrihet.¹⁹ Detta innebär att antalet sökbara tidningar reduceras från och med år 1906. Kartläggningen via nedslagsperioder om fem år har därför gjorts på två olika sätt. Den ena omfattar samtliga tidningar med utgivning i Jämtland och Härjedalen (Jämtlands län), perioden 1870–1904.²⁰ Den andra baseras på en tidning, först *Jemtlands Tidning* och sedan *Jämtlandsposten*, i samma område och åren 1870–1924.

Linköpings universitets medicinhistoriska databas innehåller 28 provinsialläkarrapporter, det vill säga läkares redogörelser för sjukvård och hälsovård i ett visst distrikt, från Härjedalen under perioden 1850–1900.²¹ Läkarna var statligt anställda och rapporterna skickades

Tabell 4.1. Antalet bouppteckningar, av totalt 20 per årtionde, som innehåller föremål inom kategorierna mekanisering, hemmiljö, textilier, sängkläder, renlighet och textilt arbete. Bouppteckningar efter självägande bondehushåll i Härjedalen på 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Kategori	Föremål	1850	1870	1890	1910
Mekanisering	Rensningsmaskin	0	0	6	8
	Tröskmaskin	0	0	4	3
	Hackmaskin	0	0	1	7
	Slättermaskin	0	0	0	10
	Såmaskin	0	0	0	6
	Gödselspridare	0	0	0	3
	Trilla	0	0	0	3
	Separator	0	0	0	8
Hemmiljö	Kamin	2	12	5	6
	Järnspis	0	2	12	10
	Vattenvärmare	0	0	4	3
	Nattduksbord	0	0	1	8
	Byrå	0	0	1	5
	Chiffonjé	0	0	1	5
	Matsalsbord	0	0	1	5
	Gungstol	0	0	1	4
	Lampa	0	4	15	16
	Tavla	0	0	1	6
	Blomkruka	0	0	2	11
	Fotoalbum	0	0	0	6
	Prydnadsföremål	0	0	0	6
	Föremål i nysilver	0	2	2	7
Föremål i emalj	0	0	2	7	
Föremål i nickel	0	0	1	8	
Textilier	Handduk	10	8	13	13
	Duk	8	10	17	14
	Gardiner	4	5	5	15
	Servett	2	1	7	5
	Rullgardin	1	0	2	10
	Matta	0	3	9	13

Kategori	Föremål	1850	1870	1890	1910
Sängkläder	Fäll	17	20	16	18
	Fälltäcke	11	16	11	6
	Täcke	6	13	8	17
	Stoppat täcke	2	4	14	14
	Filt	0	0	5	14
	Överkast	0	0	6	14
	Örngott	14	13	13	12
	Lakan	6	6	17	11
Renlighet	Handfat	0	3	9	13
	Kommod	0	0	8	13
	Tvättredskap	0	0	2	9
	Diskbalja	0	0	0	8
	Diskbänk	0	0	0	6
	WC	0	0	0	3
	Badkar	0	0	0	1
Textilt arbete	Vävstol	15	7	17	9
	Spinrock	8	9	14	9
	Symaskin	0	0	12	17
	Strykjärn	1	4	12	14
	Mangel	0	0	0	6

Källa: Bouppteckningar, Svegs tingslags häradsrätts arkiv, ÖLA.

till Sundhetskollegium, som fick namnet Medicinalstyrelsen 1878. Sökorden är desamma som för tidningsmaterialet, det vill säga renlighet*, bakterie*, antisept*, helso* och hygien* samt såpa och tvål.

Det etnologiska uppteckningsmaterialet utgörs av svar på frågor om renlighet och hygien i Härjedalen. Frågelistan om renlighet sändes ut av Landsmålsarkivet i Uppsala 1927 medan frågelistan om hygien, som både behandlar allmän hygien och kroppslig hygien, utgick från Jämtlands läns museum, Jamtli, 1958.

Kapitlet startar med bondehushållens praktiska förutsättningar att ordna och upprätthålla en ren boendemiljö. Dit hör avsnitten om försörjning, boendestandard och konsumtion för hemmet. Därefter följer en diskussion om bondehushållens syn på renlighet kopplad till

Tabell 4.2. Antalet fälltäcken, fällar, täcken, stoppade täcken, filter, överkast, örngott och lakan i median (min och max inom parentes) i bouppteckningar (20 per nedslag) efter självägande bondehushåll i Härjedalen på 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Föremål	1850	1870	1890	1910
Fälltäcken	6 (2–16)	7,5 (1–18)	4 (1–9)	3 (1–14)
Fällar	5 (1–25)	5,5 (1–20)	6 (1–25)	9 (1–23)
Täcken	2,5 (1–5)	2 (1–12)	4 (1–18)	4 (1–12)
Stoppade täcken	3 (1–5)	1 (1–2)	1 (1–7)	4 (1–7)
Filter	0	0	1 (1–2)	2 (1–6)
Överkast	0	0	1,5 (1–6)	2 (1–6)
Örngott	2 (1–24)	4 (1–12)	9 (2–24)	13 (5–50)
Lakan	2,5 (1–26)	3,5 (1–8)	5 (1–36)	10 (2–34)

Källa: Bouppteckningar, Svegs tingslags häradsrätts arkiv, ÖLA.

kunskapen om bakterier. Avslutningsvis presenteras bondehushållens kulturella ambitioner och samhällets idealisering av bondehemmet som möjliga förklaringar till bondehushållens förändrade renlighetspraktiker. Allra först följer en kort beskrivning av undersökningsområdet.

Härjedalen – i trävaruindustrins mitt

Härjedalen, som tillhör Jämtlands län i södra Norrland, är ett utpräglat fjäll- och skogsområde. Landskapets karga jordförhållanden och tidiga frostnätter innebar att åkerbruket förblev en marginell näring under hela 1800-talet. Förutsättningarna för boskapsskötsel var desto bättre och Härjedalen var en del av södra Norrlands och Dalarnas fåbodusområde. Vid 1800-talets mitt bidrog den växande efterfrågan på timmer till att skogsbruket tog över som huvudnäring.

År 1860 hade Härjedalen strax över 9 000 invånare, varav merparten var självägande bönder.²² Torparna utgjorde ungefär en sjättedel och en knapp tiondel var handlare, tjänstemän och arbetare. Det moderna skogsbruket gav en tillströmning av arbetare, men också en inflyttning av handelsidkare och tjänstemän. En stor förändring skedde även inom gruppen av bönder. För att långsiktigt säkra virkestillförseln övergick

Tabell 4.3. Medianvärde i SEK (min och max inom parentes) för fast egendom, lösöre, skulder, fordringar och kontanter i bouppteckningar (20 per nedslag) efter självägande bondehushåll i Härjedalen på 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Föremål	1850	1870	1890	1910
Fast egendom	800 (300–2 880)	1 800 (600–4 400)	2 600 (150–12 850)	8 230 (380–12 940)
Lös egendom	600 (90–2 550)	1 520 (500–3 160)	1 760 (340–3 870)	2 550 (100–3 510)
Fordran	140 (10–2 680)	1 040 (130–9 310)	680 (30–37 000)	7 290 (80–16 260)
Skuld	880 (40–2 350)	860 (150–3 400)	1 870 (390–11 030)	1 980 (210–42 830)
Kontant	330 (130–500)	180 (10–3 690)	90 (10–460)	40 (10–790)

Källa: Bouppteckningar, Svegs tingslags häradsrätts arkiv, ÖLA.

Anm.: Alla värden har omvandlats till kronor (SEK) och omräknats till fasta priser utifrån basåret 1890 till 1899.

skogsbolagen från arrendekontrakt till hemmansköp. I socknar med omfattande bolagsköp var hemmansbrukarna lika många och arbetarna fler än tre gånger så många som hemmansägarna kring sekelskiftet 1900.²³ År 1910 hade Härjedalen nästan 13 000 invånare, vilket i snitt innebar ungefär en person per kvadratkilometer. I landskapets centralort, Sveg, fanns bankfilial, postkontor, telegrafstation, apotek och diverse butiker. År 1909 invigdes järnvägsförbindelsen mellan Orsa och Sveg.

Skogsbruket förändrar hushållets genusarbetsdelning

Områdets försörjningsmöjligheter var av central betydelse för hushållens boendestandard, arbetsdelning och tiden som kunde ägnas åt hemmets skötsel. Under den tidsperiod som undersökningen omfattar gick bondehushållen från boskapsskötsel och försäljning av mjölkprodukter till skogsbruk som huvudnäring. Områdets relativa fördelar för boskapsskötsel minskade med skogsbrukets industrialisering, vallodlingens införande och mejerinäringens framväxt under 1800-talets andra hälft.²⁴ Antalet kor i medeltal per gård minskade successivt under 1800-talet från fler än tio till fem.²⁵ Boskapsskötsel var ett traditionellt kvinnligt arbetsområde och tidigare studier betonar att kvinnor, fram till mejerinäringens framväxt, hade en nyckelposition inom tillverkningen av mjölkprodukter.²⁶

Den professionalisering och kommersialisering av mjölknäringen som etableringen av mejerier innebar omfattade emellertid inte Härjedalen.²⁷ Vid sekelskiftet 1900 konstaterade länets landshövding att:

Mejerihandlingen har gått framåt under femårsperioden i synnerhet uti de centralare delarne af länet, där kommunikationerna äro lättare och befolkningens täthet större. [...] I Härjedalen har icke något mejeri arbetat under femårsperioden.²⁸

I Härjedalen fortsatte boskapsskötseln att bedrivas med traditionellt fåbodbruk. Många hushåll skaffade emellertid en arbetsbesparande separator, vilken skilde grädden från mjölken på maskinell väg (se tabell 4.1).

För de skogsägande bondehushållen innebar skogsbrukets industrialisering möjligheter till inkomster från skogsarbete, timmerförsäljning, arrendekontrakt och avyttring av hemmansdelar. I bouppteckningsmaterialet anas förtjänsterna från skogen i efterlämnade kontanter, bankböcker och som ingående fordringar (se tabell 4.3). Antalet fordringar och deras värden pekar på att aktiviteterna ökade från och med 1870-talet.²⁹ Tolv av 1910-talets tjugo bouppteckningar innehåller uppgifter om stora summor på banken. I nio av dessa översteg sparandet värdet av den fasta egendomen, vilket skulle kunna peka på markförsäljning (se tabell 4.3). Skogsbruk var ett traditionellt manligt arbetsområde och skogsbolagens etablering innebar en kraftig ökning av manliga arbetstillfällen.³⁰

Inkomsterna från skogen gjorde det möjligt att investera i moderna jordbruksmaskiner. Med mekaniseringen av slätter, skörd och tröskning försvann en del tidskrävande arbetsuppgifter som kvinnor tidigare varit delaktiga i.³¹ Bouppteckningarna visar att rensningsmaskiner, hackmaskiner och tröskverk var i bruk i början av 1890-talet (se tabell 4.1). Slättermaskiner, såmaskiner och gödselspridare introducerades något senare. Maskinerna hittas framför allt i bouppteckningar med större egendomar och det var inte ovanligt med samägande. Bönderna kunde sällan konkurrera med skogsbolagens löner och arbetsvillkor, och maskinerna var ett sätt för hushållen att tackla områdets stigande arbetslöner.³²

Utifrån vad vi vet om de självägande bondehushållens försörjning menar jag att skiftet i huvudnäring från boskapsskötsel till skogsbruk, och i viss mån jordbrukets mekanisering, hade betydelse för hushållens genusarbetsdelning. Kvinnors arbetsinsatser och ansvar för det som tidigare varit hushållets huvudnäring minskade samtidigt som förtjänsterna från skogsarbete, arrenden och försäljningar gav mannen större

inflytande över hushållets inkomster. Vissa av bondhustruns arbetsuppgifter var relaterade till skogsbruket. Dit hörde arbetet med att sköta gården under mannens frånvaro eller att hålla skogsarbetare med mat och logi.³³ En slutsats är att skogsbrukets industrialisering medförde att de självägande bondehushållen närmade sig en försörjningsmodell där mannen i högre grad iklädde sig rollen som familjeförsörjare. En annan slutsats är att hustrun frigjordes från vissa arbetsuppgifter inom jordbruket varpå mer tid kunde ägnas åt hemmets skötsel.

Större, varmare och ljusare boningshus

Ersättningarna från skogen gjorde det också möjligt att investera i större och bättre boningshus. Som vi ska se hade boningshusets storlek och utrustning stor betydelse för hemmets skötsel. Fram till 1800-talets mitt bodde merparten av bönderna i så kallade parstugor, det vill säga två enkelstugor med eldstad sammanbundna med en kammare och en förstuga. ”Dagligstugan” fungerade som kök, sovrum och vardagsstuga, medan den andra, ”anderstugan”, främst användes vid högtider och för förvaring. Fönstren var små och husets värmekälla, den öppna härden, var också viktig för ljuset.

Boendestandarden innebar vanligen att hela hushållet, inklusive tjänstefolket, sov i stugan vintertid. Under sommarhalvåret flyttade äldre barn och tjänstefolk till uthus och fåbodrar. I provinsialläkarnas rapporter användes ordet ”öfverbefolkat” om bruket av köket som allrum och sovrum.³⁴ Det här var inte unikt för Härjedalen, men till skillnad från södra Sverige flyttades inte gårdens mindre husdjur, som killingar och fän, in i stugan under riktigt kalla perioder.³⁵ I södra Norrland var det istället hushållen som flyttade ut till ladugården, som vanligen hade ett separat rum med eldningsmöjligheter. I en provinsialläkarrapport från Svegs socken 1891 ges följande beskrivning:

Bostäderna utgöras af i allmänhet rymliga, men dragiga och kalla trähus; vanligtvis användes blott ett af rummen; eldstäderna utgöras af öppna spisar; ofta bebos boningshuset blott om sommaren, ty på vintern hyser man in sig hos boskapen i det bättre ombonade och varmare fåhuset.³⁶

Vissa provinsialläkare klagade över bruket att bo i ladugården, men oftast framhölls den som ett bättre boendalternativ vintertid: ”Bostäderna kunna följaktligen anses kalla, dragiga och menliga för helsan. Fåhusen äro fortfarande de bäst ombonade och mest varma bostäderna, men det börjar bli omodernt att bo i dem.”³⁷ Provinsialläkarens notering om att det börjat bli omodernt att nyttja ladugården som bostad ska sättas i relation till att skogspengarna gjort det möjligt att investera i bättre boningshus.³⁸

Bouppteckningsmaterialet visar att vissa boningshus hade kaminer redan på 1850-talet.³⁹ I slutet av 1890-talet ger landshövdingen denna beskrivning:

De senaste decennierna hafva medfört en fullständig förändring i byggnadssättet [...] Golfven, af plank, läggas med fyllda trossbottnar, väggarna beklädas invändigt med papp och tapeter eller i köken med spåntade bräder. Köken förses med järnspisar och öfriga rum med kakelugnar eller rappade tegelugnar, i Herjeådalen och Jemtlands mot Norge gränsande socknar med norska järnkaminer.⁴⁰

Till detta kan läggas stora fönster och innanfönster, belysning och vattenvärmare (se tabell 4.1). Med isolerade golv, kaminer och järnspisar samt större fönster och flera ljuskällor kunde fler rum tas i anspråk. Via bouppteckningarnas uppgifter om rumsspecifika möbler som matsalsbord, skrivbord och imperialsängar samt via bouppteckningar där lösöret förtecknats rum för rum är det möjligt att få en uppfattning om husens planlösning. Om möjligt byggdes huset enligt en fem- eller sexdelad plan med kök, kontor, sal och vardagsrum på bottenplanet och sovrum och gästrum en trappa upp.⁴¹

Från och med 1870-talet började också tjänstefolket beredas egna rum.⁴² Vid den här tidpunkten rekryterades tjänstefolket i högre grad från obesuttna grupper.⁴³ Förändringen kan också knytas till en förnyad syn på familjen, hemmet och tjänstefolkets arbetsvillkor. I en rapport från Svegs socken i början av 1880-talet förmedlade provinsialläkaren att ladugårdspigorna brukade sova i fåhuset ”som är jmförelsevis snyggt, försedt med eldstad och fönster”.⁴⁴

Bild 4.1. Ladugården hade ofta ett separat rum med eldstad som kunde användas som bostad samt för klädtvätt och bakning. På bilden från 1909 bakar Margareta Bergström, född 1887, och Kristina Bäckelin, född 1891, tunnbröd i ”Stor-Knuss” ladugård i Kolsätt, Älvros socken. Källa: Jamtlis fotosamlingar/fotograf okänd.

Som tidigare framkommit var möjligheterna att hålla hemmet rent nära förknippade med bostadens storlek och standard. Så länge hushållets alla medlemmar mestadels bodde, sov och åt i ett gemensamt rum var det i praktiken omöjligt att uppnå en högre grad av renlighet. Med det sena 1800-talets förbättrade boendestandard blev det både möjligt och angeläget att sköta hemmet på ett sådant sätt att det också blev renare.

Nya varor och nya vanor – hemmet bli renare

Inkomsterna från skogsbruket gjorde det också möjligt att förse de förbättrade och rymligare boningshusen med möbler, textilier och husgeråd som bidrog till hemmets renlighet.

Bild 4.2. Hemmansägare Per Jonasson-Sjulsson, född 1871, med familj på gården Tjärn, Älvros socken, cirka 1918–1920. Huset uppfördes under 1870-talet när trävaruindustrin gick på högvarv och hemmansägarna kunde investera i stora, moderna boningshus. Husets östra del rymde en lanthandel. Källa: Jamtlis fotosamlingar/fotograf okänd.

Förbudet mot fasta handelsbodas på landsbygden hade upphört år 1846 och med 1864 års näringsfrihetsförordning ströks reservationen om att avståndet till staden skulle vara minst tre mil. Skogsnäringen gjorde Härjedalen kommersiellt intressant och antalet lanthandlare fördubblades från 32 till 66 stycken under 1870- och 1880-talens högkonjunkturer.⁴⁵ Vid den här tidpunkten hade landets industrier gått från att i huvudsak hantera råvaror, som järn och trä, till att utveckla produkter inom verkstad, kemiteknik och textil.⁴⁶ Masstillverkning och järnvägens dragning innebar att ett liknande varusortiment distribuerades till stora delar av Sveriges landsbygd.⁴⁷ En bevarad förteckning över tillverkare och återförsäljare till C. B. Bergs handelsverksamhet i Härjedalen åren 1880 till 1894 synliggör att varorna rekvirerades från

Stockholm, Göteborg, Gävle och Sundsvall liksom från Kristiania, Trondheim och Røros i Norge.⁴⁸ Den som steg in i butiken kunde botanisera bland bolstervävar, hänglampor, dukar med frans, gardiner, rullgardiner, golvmattor, järnkaminer, stråhattar, slipsar, kalsonger och eau-de-cologne.

Vilka varor köpte då Härjedalens självägande bönder och vilken betydelse hade det för hemmets skötsel och renlighet? Vissa artiklar fick effekt omgående. Installerandet av järnspisar och kaminer förhindrade till exempel rök och sot från att smutsa ner inomhus. När den lösa sänghalmen byttes mot halmmadrasser eller dunbolster hamnade mindre skräp på golvet. Gemensamt för de nya husgeråden i glas, porslin och emalj var att matrester syntes och att den glatta ytan underlättade rengöring. Materialen var inte nya, men mängden och variationen ökade enormt. På 1850-talet omfattade hushållens innehav av glas och porslin vanligen en uppsättning tallrikar, ett uppläggningsfat och några ölglas. Fyrtio år senare var det inte ovanligt med hela serviser och glas för olika drycker och tillfällen.

En stor förändring, både avseende arbete och renlighet, stod användningen av textilier för.⁴⁹ Generellt sett växlade hushållen från bäddtextilier i skinn, päls och ylle till linne- och bomullsvaror under 1800-talet. Textilindustrin var omfattande och domestik, ett enkelt bomullstyg som användes till lakan, gardiner och underplagg, var en av det senare 1800-talets stora produkter.⁵⁰

I Härjedalen kan hushållens konsumtion av textilier för hemmet knytas till 1870- och 1880-talens högkonjunkturer (se tabell 4.1). Dessförinnan var det ovanligt med sängkläder i linne eller bomull.⁵¹ Om hushållet hade en uppsättning lakan och örngott användes det i en uppbyggd gästsäng.⁵² Den vanligaste bäddtextilen var ett fälltäcke, det vill säga en yllevävnad klädd med fårskin. Den ökade användningen av bomullstygger och sjunkande efterfrågan på bockskinn och fårfällor hängde också samman med fåbodbrukets minskade betydelse.⁵³ Nu var boningshusen också bättre isolerade och utrustade med kaminer, vilket gjorde det möjligt att skifta till svalare plagg och tunnare sängkläder.

Frammot sekelskiftet efterlämnade många hushåll så pass många lakan att det förmodligen går att tala om ett dagligt bruk (se tabell 4.2).

Förändringen från i huvudsak halmmadrasser, vepor, hyenden och fällar till dunbolster, linne- eller bomullslakan, stoppade täcken och filter hade stor betydelse både för renligheten och arbetet i hemmet.⁵⁴ Löss och loppor, som frodats bland halm och fällar, blev till exempel färre när sängkläderna kunde tvättas.

Arbetsmässigt var skillnaden stor mellan att ta hand om fällar, som skakades och lades ut i snön, och textilier som forrade tvätt och mangling. Bomullstextilierna var inte lika smutståliga som de i ylle och linne och genererade i allmänhet mer tvätt. Bomullen var vanligen billigare än linnet, men linnet var å andra sidan mer slittåligt. En annan effekt med det vita sänglinnet var att smuts syntes på ett helt annat sätt än tidigare. Slitna textilier återanvändes först i trasmattor som skyddade kroppen från att rispas av sänghalmen och senare i golvmattor. På golvet hamnade mattorna först när golven kunde hållas rena. Inledningsvis användes mattor och dukar under söndagar och storhelger.⁵⁵ Bouppteckningarnas uppgifter om innanfönster, rullgardiner och jalousier indikerar att större fönster kommit i bruk och att bostaden blivit ljusare. Fotogenlampor nämns i 1870-talets bouppteckningar och på 1890-talet var det inte ovanligt med flera lampor med olika funktioner (se tabell 4.1). I likhet med den vita domestiken i sängkläder, handdukar och dukar bidrog dagsljuset och lampskenet till att exponera lort och orenlighet.

Husgeråd och möbler relaterade till rengöring lyser med sin frånvaro i 1850-talets bouppteckningar. Handfat fanns i några hem på 1870-talet och tjugo år senare var det inte längre ovanligt med kommoder. Bouppteckningarna från 1910-talet pekar på att hushållen hade fler föremål och inredningsdetaljer, som till exempel diskbalja, diskbänk och badkar. Den ökade förekomsten av tvättbrädor, strykjärn och mangelredskap pekar på en större användning av linne- och bomullstextilier och att mer arbete lades på att vårda hemmets textilier. Såpa och tvål nämns inte i bouppteckningarna, men dessa förbrukningsvaror, liksom spottlådor och sopskyfflar, ingick i det lokala varusortimentet i början av 1870-talet.⁵⁶ Lut och såpa kokades också inom hushållet. Utbudet blev efterhand mer varierat och på 1890-talet såldes lutpulver, skurstenar och rotborstar.⁵⁷ Tvättmöjligheter fanns i närbelägna vattendrag och i

ladugårdens uppvärmda rum. Bouppteckningsmaterialets enda notering om en tvättapparat är från år 1911.⁵⁸

Att bondehushållen lade resurser på sina hem stöds av Fredrik Sandgrens undersökning av lanthandeln i östra Jämtland. Här framkommer att textilier, kläder och redskap var de största varugrupperna efter livsmedel under 1870- och 1880-talen och att bönderna utgjorde den största kundgruppen.⁵⁹ I slutet av 1800-talet hade det övre skiktet inom gruppen av självägande bönder skapat ombonade hemmiljöer med mattor, gardiner, dukar, stoppade soffor, polerade möbler, blomkrukor, tavlor och prydnadsföremål som påminde om den borgerliga hemmiljön. Det här var en hemmiljö som krävde stora arbetsinsatser för att upprätthållas. Husförhörlängder och mantalslängder visar också att antalet helårsanställda pigor minskade över tid och att hushållen i högre grad förlitade sig på tillfällig arbetskraft i början av 1900-talet.⁶⁰ En slutsats utifrån bouppteckningsmaterialet är att arbetsbördan i hemmet ökade och att hustrun ägnade mer tid åt husligt arbete kring sekelskiftet 1900 än femtio år tidigare. En annan slutsats är att arbetet i hemmet ändrade karaktär. Möjligheterna att köpa livsmedel och förädlade råvaror som mjöl förenklade framställningen av mat, men samtidigt förfinades måltidskulturen. Tillgången på textila varor innebar att fokus flyttade från tillverkning av garn till sömnad och vävning.⁶¹ Det generella skiftet i klädedräktens material från i huvudsak skinn, päls, ylle och linne till mestadels bomull och halvylle samt den ökade användningen av lakan, örngott och dukar i linne och bomull innebar inte bara mer tvätt utan också mer strykning och mangling.⁶² En tredje slutsats är att boningshusens stora fönster, lampor, vita textilier och porslinsserviser synliggjorde smuts och propsade på ständig rengöring, vilket hade betydelse för inställningen till renlighet. Ting som å ena sidan underlättade arbetet, men å andra sidan förändrade normerna och därmed bidrog till ökade arbetsinsatser, känner vi igen från Ruth Schwartz Cowans konstaterande att arbetsbesparande apparater för hemmet snarare ökade än minskade arbetsbördan i hemmet. Bouppteckningsmaterialet förmår emellertid inte svara på om de lättrengöriga husgeråden och såpan köptes i ett hälsofrämjande syfte eller om det fanns andra bevekelsegrunder.

Tabell 4.4. Förekomsten av ord som börjar med renlighet*, bakterie*, antisept*, helso* och hygien* samt varorna tvål och såpa i alla tidningar i Jämtland och Härjedalen under fyra fem-årsperioder 1870–1904.

År	Renlighet*	Bakterie*	Antisept*	Helso*	Hygien*	Såpa	Tvål
1870–1874	20	2	2	346	2	55	184
1880–1884	79	24	62	1331	54	201	459
1890–1894	391	136	341	1830	258	623	1073
1900–1904	482	546	637	2327	934	484	1538

Källa: Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket, <https://tidningar.kb.se> (hämtad 2 februari 2021).

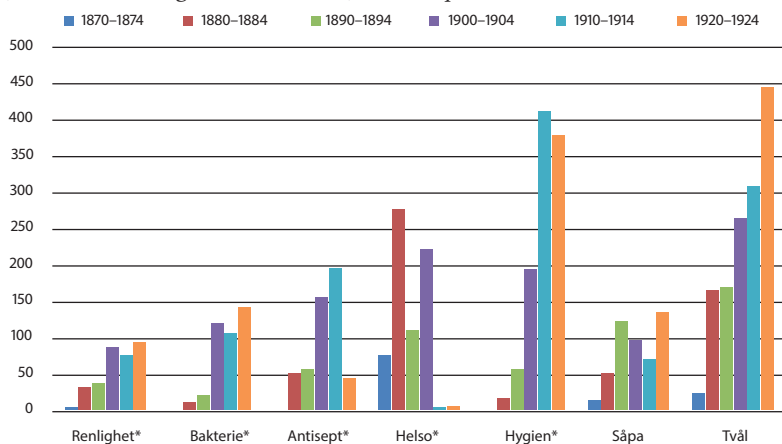
Bondehushållens förhållningssätt till renlighet

Kartläggningen av orden renlighet*, bakterie*, antisept*, helso* och hygien* samt såpa och tvål i dags- och veckopressen i Jämtland och Härjedalen åren 1870–1924 visar att hygien förekom flitigt i den regionala samhällsdebatten och i marknadsföringen av varor vid sekelskiftet 1900 (se tabell 4.4 och diagram 4.1). Vid den här tidpunkten nämns bakterier, antiseptisk och hygien, som knappt förekom alls i början av 1870-talet, i så gott som varenda tidning. Resultatet överensstämmer med Karolina Wiells slutsats att perioden 1888 till 1897 var särskilt intensiv sett till antalet publicerade artiklar och genomförda utredningar på temat hygien.⁶³

Annonsmängden pekar på att tillverkarna och återförsäljarna av såpa, och särskilt tvål, räknade med ett stigande intresse för rengöringsprodukter i Jämtland och Härjedalen från och med 1880-talet. Som Kelley, med flera forskare, visat användes vetenskapliga argument i marknadsföringen av hygienartiklar.⁶⁴ I en annons från år 1899 intygade till exempel E. Almquist, professor i hygien, att munvattnet Sano hade en avsevärd förmåga att döda sjukdomsalstrande mikroorganismer.⁶⁵ Ett annat exempel ges i Barnängens Tekniska fabriks reklam för sitt antiseptiska munvatten Vademecum, som erhållit högsta pris på ”den officiella hygieniska utställningen i Grand Palais, Paris 1902”.⁶⁶

Annonserna för såpa var ofta förekommande och vanligen framhöll produktens förmånliga pris och förmåga till skonsam rengöring. Annonserna kunde också vara riktade till den som förväntades utföra arbetet med att hålla hem och kroppar rena. Företaget Grundström hävdade till

Diagram 4.1. Förekomsten av ord som börjar med renlighet*, bakterie*, anti-sept*, helso* och hygien* samt varorna tvål och såpa under sex femårsperioder i *Jemtlands Tidning* 1870–1884 och *Jämtlandsposten* 1890–1924.

Källa: Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket, <https://tidningar.kb.se> (hämtad 2 februari 2021).

exempel: ”Den husmoder som vill spara tid och pengar bör icke försumma att använda Grundströms Patenterade Kolvätesåpa.”⁶⁷ Barnängens Balsamiska Aspetin-Tvål såldes på ett liknande sätt med uppmaningen att den ”rekommenderas hos hvarje omtänksam husmoder”.⁶⁸

Artiklar som rör renlighet och hygien i hemmiljön är däremot ovanliga. Ett av få exempel är en text från *Helsövännan*, en tidskrift för ”allmän och enskild helsovård”, publicerad i *Östersundsposten* år 1890. Under rubriken ”Sängkläderna såsom våra värsta fiender” förfasar sig skribenten, förmodligen grundaren dr E. W. Wretlind, över okunskapen om orenlighet och smittämnen i sängkläder:

Det är förvånande, huru liknöjd den stora massan är hos oss för rena sängkläder. Madrasser och bolstrar går i arf från generation till generation, köpas på auktioner från okända hem, brukas af friska och sjuka, af barn och barnsängs kvinnor, utan att man ens tänker på att göra rent deras inre, ifall öfverdragen se någorlunda snygga ut. [...] I bästa fall vädrar man sängkläderna en eller två gånger årligen och piskar dem. Men tror man väl, att man sålunda piskar ut smuts, ohyra,

mask och bakterier, som kunna finnas och enligt regel finnas i gamla sängkläder. Visst icke.⁶⁹

Det är värt att notera att det offentliga samtalet i stor utsträckning rörde andra områden än människors boendemiljö. Hit hörde läkarkårens och hälsovårdsmyndighetens notiser om livsmedelshantering, vattenkvalitet och smittspridning. Annonsmarknadens kommersiella aktörer använde hygien i marknadsföringen av kroppsvårdande artiklar, i huvudsak munvatten och tvål, men inte för artiklar avsedda för hemmets rengöring. Kelley har på liknande sett noterat att bakterier, vilka framhävdes i annonserna, sällan nämndes i arbetarkvinnornas egna berättelser.⁷⁰ Hälsa användes i huvudsak i annonser för kurbad och hälsofrämjande vatten, mixturer och livsmedel.

Hygien i ladugårdar och mjölkammare var ett återkommande tema i pressen. Louis Pasteurs upptäckt att farliga bakterier dog vid upphettning blev central i kampen mot tuberkulos. Framväxten av mejerier hade därmed betydelse för mjölkhanteringen och kunskaps-spridningen om hygien och renlighet.⁷¹ När landshövdingen prisade hushållningssällskapets arbete med att inrätta mejerier för att kunna bereda ”produkter af god beskaffenhet” gjordes det i kontrast till den ”gamla seden” vid fåbodvallen:

För detta ändamål var det nödigt att förmå kreatursegarne att frångå den gamla seden, att hvar håller sin piga vid vallen, som tillverkar ost och smör af den mjölk, som husbondens kor lemnat. Det utmärkta betet gör produkterna feta och värderika, men den dåliga behandlingen af en vid beredningen mera eller mindre okunnig flicka gör dem nästan osäljbara.⁷²

Provinsialläkarnas rapporter från Härjedalen visar att bekymret för böndernas boendemiljöer tilltog på 1860-talet.⁷³ Vid den här tidpunkten hade tanken att sjukdom spreds mellan människor och via nedsmittade föremål ringat in hemmet som en särskilt farlig plats.⁷⁴ Därmed blev det också möjligt att skydda sig från smitta och förebygga sjukdom genom att hålla hemmet rent. Till oroshärdarna räknades kalla och dragiga hus, hastiga temperaturväxlingar orsakade av eldning i järn-

Den husmoder
 som vill spara tid och pengar bör
 icke försumma att använda
Grundströms patenterade
Kolväte-Såpa.

Ett hittills ouppfunnet tvättmedel, som gäfvit de smutsigaste kläder rena, utan att det för klädernas nötning så skadliga stötbrådet behöfver anlitas.

 KOLVÄTE-SÅPA är i förhållande till sitt pris minst tre gånger så dryg som vanlig såpa eller tvätt-tvål.

Säljes å 35 öre paket hos de flesta Hrr Specerihandlande.

Bild 4.3. Annons för såpa som riktar sig till den som förväntas använda den – husmodern. Källa: *Jämtlands Tidning* 19 maj 1899/Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket.

kamin, användandet av köket som ett gemensamt sovrum samt bruket att sova i ladugården. Från Hede i början av 1880-talet noterades till exempel: "Öfverbefolkning förekommer icke säges det. I samma rum kan emellertid bo ända till 8 à 10 personer största delen af året. Oeldade sofrum äro sällsynta. Om under Vintern veden tryter, inflyttas bostaden i fähuset."⁷⁵ Annelie Drakman, som studerat provinsialläkarnas praktiker under 1800-talet, har också funnit många exempel på trångboddhet och att allmogen kunde dela hus med få och boskap långt in på 1890-talet.⁷⁶ Vattnets beskaffenhet och hanteringen av livsmedel var ytterligare två angelägna ämnen.

Sökresultaten visar att Härjedalens provinsialläkare påpekade orenlighet och uppskattade snygghet, men sällan nämnde hygien och nästan aldrig bakterier.⁷⁷ Såpa och tvål förekommer inte och professionens interna diskussion om bakteriologiska praktiker, vilken Drakman lyfter

fram i sitt kapitel, lyser med sin frånvaro. Provinsiälläkarnas gränsskyddande praktiker verkar också ha dröjt innan de fick ett folkligt fäste. I 1890-talets rapporter anas en frustration över svårigheterna att övertyga bondebefolkningen om fördelarna med ett renare och sundare levnads-sätt. Från Sveg 1896 rapporterades till exempel:

En annan mycket vanlig olägenhet, som dessutom gör sig gällande hela året om, är tillvaron af dessa serskildt för ladugården afsedda brunnar, hvars vatten i regel är en mer eller mindre mättad infusion från gödselstaden. Och huru ofta förekommer inte likväl, att dylikt vatten användes åtminstone till diskning af husgerådskärl!⁷⁸

Svaren på frågor om renlighet och hygien i Härjedalen återger en liknande bild. Sagesmännens ålder tyder på att de återger tiden kring sekelskiftet 1900. Båda frågelistorna rymmer berättelser om kroppens, klädernas och hemmets skötsel. Enligt uppteckningarna förekom bad sällan och mest till storhelgerna.⁷⁹ Murpannan i ladugården användes både till tvätt och bad.⁸⁰ Från Tännäs socken ges följande beskrivning:

På vintern badades vi ungar någon gång på året, vanligen till jul i ladugården. (Som kontrast härtill kan nämnas att korna i ladugården tvättas ett par gånger på vintern, när det varit stortvätt och är gott om varm såplut).⁸¹

Tvagningen begränsades i vardagslag till händer, ansikte och hals, det vill säga de kroppsdelar som andra såg.⁸² Händerna sköljdes oftare än de tvättades och ordet ”rent” var in på 1900-talet lika med ordning och snygghet. Därmed inte sagt att det inte var viktigt att se ren ut. Från Härjedalen berättas till exempel: ”Då det började bli regelbunden skolgång i byn, måste man tvätta sig lite om ansiktet och händerna varje morgon.”⁸³

Lut kokades av träaska, som sammankokades med talg till såpa.⁸⁴ Uppteckningarna har inga uppgifter om att detta var köpvaror, men det kan bero på hur frågan ställdes. Ordentligare städning, som skurning av golv, gjordes i huvudsak inför storhelgerna.⁸⁵ Exempelen är få men samstämmiga, och de stämmer också med den gängse bilden av städning, tvätt och personlig hygien på landsbygden vid 1800-talets slut.⁸⁶

Att läkarkårens och bondebefolkningens syn på renlighet skilde sig åt är känt från tidigare studier.⁸⁷ I Härjedalen tycks renlighet länge ha varit lika med frånvaron av synlig smuts. Varuannonsernas antiseptiska budskap verkar inte ha haft någon större inverkan på bondehushållens renlighetspraktiker. Däremot kan vi anta att försäljningsargumenten bidrog till att medvetandegöra läsarna om de osynliga bakteriernas potentiella fara. Sammantaget pekar provinsialläkarnas rapporter, frågelistornas svar om renlighet och hygien liksom tidningarnas annonser och texter på att hygien i hemmet blev en viktigare fråga först längre fram. Som Wiell, Harjula och Lyngdrup Nørgård synliggör i sina kapitel var det först en bit in på 1900-talet som hygienismens tankar fick en bredare och folkligare tillämpning.

Jag menar att det inte var strävan att uppnå hälsosammare hemmiljöer som primärt motiverade bondehushållen att köpa såpa och andra hälsofrämjande varor. Förklaringarna bakom bondehushållens allt renare boendemiljöer var flera och sammansatta. Centralt var att Härjedalens självägande bondehushåll hade ekonomiska möjligheter och kulturella ambitioner att tillägna sig nya varor och nya vanor, vilket i sin tur bidrog till renare och hälsosammare hemmiljöer.

Bondehemmet ”förborgerligas”

Tidigare forskning visar att de självägande böndernas konsumtionsmönster och levnadssätt förändrades i takt med att deras ställning stärktes i relation till grupperna utan jord. I södra och mellersta Sveriges tätbefolkade spannmålsbygder kan detta knytas till jordbrukets kommersialisering i början av 1800-talet.⁸⁸ Vid den här tidpunkten började till exempel titeln ”hemmansägare” användas för att särskilja den självägande bonden från landsbygdens obesuttna.⁸⁹ Som tidigare framkommit skedde en liknande förändring i Härjedalen i samband med skogsbolagens etablering i området. Vid 1800-talets slut hade hemmansförsäljningar och skogsbrukets möjligheter till lönearbete bidragit till att de självägande bönderna blivit en reducerad men inflytelserik grupp i lokalsamhället.

Med exempel från den danska landsbygden förklarar Palle Christiansen att införlivandet av borgerlig kultur var en central del av den välbärgade bondeklassens formering under 1800-talets andra hälft.⁹⁰ Till skillnad från den äldre forskningen, som betraktat införlivandet av borgerliga element som efterhärming, argumenterar Christiansen för att övertagandet av borgerliga praktiker och värderingar i själva verket var en process där borgerliga symboler laddades med nygammal bondekultur.⁹¹ Företeelserna som valdes ut anpassades efter böndernas resurser, smak och krav på funktion. På så sätt formades en kultur som skilde bönderna både från borgarklassen och från gruppen av småbönder, torpare och andra jordlösa, vars kultur de tidigare delat.⁹² Ett liknande resonemang återfinns hos Britt Liljewall som betonar att det rörde sig om en självständig bondekultur med gränser både uppåt och nedåt, och där mycket av den traditionella bondeidentiteten levde kvar, men delar av det moderna infogades.⁹³ Kelleys och Ambjörnssons undersökningar om arbetarklassen är också exempel på kulturöverföring mellan olika samhällsklasser.

Det ideala borgerliga hemmet var en sfär bortom arbete och offentlighet. Rummen, vart och ett med en egen funktion, inreddes med mörka toner, tunga textilier och ett generöst användande av fransar, veck och volanger för att skapa en ombonad hemmiljö i historiserande stil.⁹⁴ Elisabet Stavenow-Hidemark menar att inredningsidealet bottenade i en skönhetslängtan så stark att hygieniska och praktiska aspekter sköts åt sidan.⁹⁵ De draperade och mjukt klädda rummen kan också sättas samman med att textilier och textilt görande, som broderi och klädvård, kommit att betraktas som något specifikt kvinnligt, vilket har beskrivits som en textil feminiseringsprocess.⁹⁶ Till det materiella kan också värderingar och praktiker läggas. Om möjligt var det borgerliga hushållet organiserat utifrån tanken att män och kvinnor hade olika livsuppgifter att fylla. Gränserna mellan manligt och kvinnligt blev allt tydligare under 1800-talets gång och Ulla Wikander påpekar att segregationen mellan könen tilltog med ett ökat välstånd.⁹⁷

Jag menar att Christiansens och Liljewealls resonemang passar som hand i handske med förhållandena i Härjedalen. Även här stärktes de självägande bondehushållens ställning under en period när den allmänna

Bild 4.4. Interiörbild från hemmansägare Erik Berglins, född 1851, och hustru Märta Greta Jonsdotters, född 1858, boningshus i byn Ansjö, Hällesjö socken i östra Jämtland, ca år 1900. Inredningen med kornisch, gardiner, rullgardin, stoppade möbler, broderade dukar, tavlor och hyllor med prydnadsaker ger exempel på hur moderna och "borgerliga" varor och vanor införlivades i bondekulturen. Källa: Jämtlis fotosamlingar/fotograf okänd.

samhällsdebatten genomsyrades av borgerliga intressen och värderingar. Som tidigare framkommit kunde de självägande bondehushållen lägga förtjänsterna från skogen på större och bättre boningshus samt utrusta dem med möbler, textilier, husgeråd, prydnadsföremål och musikinstrument som påminde om dem som fanns i borgerliga hemmiljöer. Ny-modigheterna tog plats vid det gamla. I köket kunde en kamin installeras i anslutning till den öppna härdens murstock. Fasta väggsängar och målade trämöbler samsades med moderna chiffontjéer, gungstolar och byråer av ädelträ, pianon och stoppade soffor. Köket hade i regel plats för en säng och bäddsoffa. De långa och kalla vintrarna gjorde fällträcket outhärligt och vid behov nyttjades köket som ett gemensamt sovrum.

Vid 1800-talets slut hade Härjedalens välbeställda bondehushåll möjligheter att tillämpa en arbetsdelning som påminde om det borgerliga familjeförsörjaridealets, vilket var en förutsättning för att upprätthålla ett ombonat och prydligt hem. Med det materiella följde en förnyad syn på familjen, hemmet och makarnas roller. Det här levnadssättet var inte ett möjligt alternativ för områdets småbrukare och obesuttna.

Det borgerliga lanthemmet

Under 1800-talet kom bonden och bondekulturen allt mer att stå i centrum för nationalistiska intressen. Upptäckten av "folket" och hyllandet av landsbygden var också en reaktion på samhällets industrialiseringsförlopp. I denna tid av urbanisering och emigration sågs bonden som nationens trygga ryggrad och bärare av det svenska kulturarvet.⁹⁸ Samtidigt som konstnärer, diktare och studenter hyllade den självägande bonden som en symbol för äkthet och svenskhet samlade Nordiska museet och Skansen in föremål och traditioner för att bevara landets "urgamla bondekultur". Med samma uppdrag grundades slöjd- eller fornminnesföreningar runt om i landet. Jämtlands läns fornminnesförening bildades 1886, och 1894 slog fornminnesföreningen i Funäsdalen upp portarna till Härjedalens första bygdemuseum.⁹⁹ Det nationalromantiska förhållningssättet fick en folklig förankring med hembygds- respektive hemslöjdsrörelsens verksamhet under 1900-talets första hälft.¹⁰⁰

Med insamlandet följde ett växande intresse för hantverket och möjligheterna att skapa nytt utifrån gamla formspråk.¹⁰¹ När Föreningen Handarbetets vänner grundades år 1874 gjordes det med ambitionen att "upptaga och i fosterländsk och konstnärlig riktning förädla den svenska hemslöjden, samt i allmänhet att söka införa en renare smakriktning inom handarbetet".¹⁰² Knutsson förklarar att det rörde sig om ett återbruk och en innovationsprocess som omfattade en förnyelse av formspråket och en omladdning av dess idémässiga betydelse.¹⁰³ Föregångare fanns inom den brittiska arts and crafts-rörelsen som vände sig mot fabrikenas massproduktion och prisade hantverket, naturen och landsbygden. I Härjedalen var det föreningen Härjedalsslöjd, grundad av fru Kristina Bromée år 1909, som förvaldade och omskapade all-

mogens textila traditioner. Föreningen samlade främst fruar ur Svegs borgerliga societet, som vuxit fram kring skogsbolag och bankfilialer. Föreningen Härjedalsslöjd samlade in allmogeföremål, ordnade utställningar samt arrangerade hemslöjdskurser och soaréer vars insamlingar gick till kulturella ändamål.

Bilden av det goda och genuina livet på landet ställdes mot städernas smuts, sjukdomar och trångboddhet. Med konstnären Carl Larsson och författaren Ellen Key förankrades idén om det goda lanthemmet i kulturdebatten. I sin bok *Skönhet för alla* från 1899 redogjorde Key för sin övertygelse om att ett vackert hem, det vill säga ett enkelt, ljus och luftigt hem, hade en uppbygglig och förfinande inverkan på de boende.¹⁰⁴ Hennes tankar om ett funktionestetiskt hem var besläktade med hygienismens förvisning om uppfostrans och miljöns avgörande betydelse för individen samt att den yttre och inre renligheten hängde samman.¹⁰⁵ Key vände sig mot borgarklassens ofta mörka och överlastade hem och framhöll Karin och Carl Larssons hem i Lilla Hyttnäs som ett ideal. Parallellt med Key verkade författaren Mathilda Langlet för ett inredningsideal präglad av praktiska, hygieniska och estetiska aspekter.¹⁰⁶ I boken *Husmodern i staden och på landet* från 1884 pläderade hon för ljusa och luftiga rum med utrymme för samvaro med familjen. År 1899 utkom också Carl Larssons bok *Ett hem* med texter och akvarellmålningar som skildrade hemmet och familjelivet. Av innehållet blev det tydligt att lanthemmet inte bara behövde ljus och luft utan också någon som kunde ägna mycket tid åt familjens och hemmets skötsel. För Key, som var övertygad om könens särart, var hemmet hustruns arbetsområde. Nils Edling förklarar att det goda lanthemmet var en central del i det sena 1800-talets hemideologi.¹⁰⁷ Rörelsen var inte unik för Sverige. Från Finland beskriver till exempel Minna Sarantola-Weiss hur det sköna hemmet betraktades som nationens stöttepelare.¹⁰⁸ Den bärande tanken inom hemideologin var att hustruns ansvar för hemmets skötsel och familjens vård var en grundsten i upprätthållandet av samhällsordningen.¹⁰⁹

Gemensamt för Larsson och Key var att de bidrog till att skapa och sprida en borgerlig idyllisering av bondehemmet. Nyttjandet av köket som ett gemensamt sovrum med loppiga fällar ingick inte i den bild-

en och i likhet med allmogens textilier behövde hemmet förskönas. I praktiken var det ett hem där utvalda delar av bondekulturen, som till exempel trasmattor, målade möbler och skåpsängar, hade införlivats i den borgerliga hemmiljön, det vill säga en liknande process som Christian- sen har beskrivit, men omvänd. Det goda lanthemmet var en central beståndsdel i det tidiga 1900-talets egnahemsrörelse som verkade för att mindre bemedlade hushåll skulle få möjlighet att förvärva småhus med tillhörande täppa eller tomt.¹¹⁰

Upphöjandet av bondekulturen som en nationell angelägenhet och det goda lanthemmets genomslag i samhällsdebatten stärkte det självägande bondehushållets legitimitet och gjorde det mottagligt för lanthemmets såpskurade golv, rena trasmattor och vita trådgardiner. På ett teoretiskt plan utgjorde hygienismen en integrerad del av det goda lanthemmet. Bondehushållens anammade av borgerliga ideal och praktiker innebar att hygienismens tankegodis indirekt införlivades i bondekulturen. Det förfinade hemmet hade också praktisk betydelse för hushållsmedlem- marnas personliga hygien eftersom miljön i sig uppmuntrade till rena kläder och rena kroppar. Golvmattor, dukar, dynor samt bäddens vita linne och stoppade bomullstäckan skapade miljöer som inte tålde hårt smutsade kläder eller lortiga särkar i sängen.

Sammanfattning

Enligt de Vries och Mokyř, som står för undersökningens teoretiska ramverk, medförde kunskapen om vad som orsakade sjukdom och hur smitta kunde förhindras till en stigande konsumtion av hälsofrämjan- de renlighetsartiklar för hemmet. Eftersom såpan eller tvålen behöv- de användas vid städning eller tvätt för att omsättas till hälsa ökade arbetsbördan i hemmet. de Vries och Mokyř förklarar att det växande utbudet av renlighetsprodukter motiverade hushållen att organisera sig enligt en familjeförsörjarmodell.

Min undersökning pekar på att Härjedalens självägande bondehushåll anammade en arbetsdelning som påminde om familjeförsörjaridealets rollfördelning under 1800-talets andra hälft och att renlighet var en av flera sammanflätade faktorer bakom förändringen.

Bild 4.5. Klädtvätt vid Ljusnan med Sätervällen, Linsells socken, i bakgrunden omkring 1920. Från vänster Anna Brandvol, Hilda Sjöberg och Johanna Eriksson-Rönning. Pojken är troligen Hildas son Karl Hilding Sjöberg. Källa: Jamtlis fotosamlingar/fotograf Olof Alfred Röed.

I likhet med landet i övrigt var hygien ett flitigt förekommande ämne i den regionala dags- och veckopressen. Här skrevs om brister i livsmedelshantering, förorenade vatten och smittspridning med hänvisningar till bakteriologin. Som flera studier påpekat spelade marknadsaktörer an på oron för vad osynliga bakterier kunde orsaka. Renlighetsartiklar för kroppen, som tvål och munvatten, marknadsfördes med medicinska argument och vetenskapliga hänvisningar, medan såpa för hemmet bedyrades vara skonsam och dryg. Få tidningsnotiser rörde människors boendemiljö ur ett hälso- eller renlighetsperspektiv. Jag tolkar det som att det sena 1800-talets intensitet kring hygien i första hand gällde kroppen och maten, men att intresset för hemmet dröjde något. I Härjedalen pekar såväl provinsialläkarrapporter som uppteckningar

på att bondebefolkningen betraktade renlighet som lika med frånvaron av synlig smuts och att detta gick på tvärs med läkarkårens praktiker.

Detta till trots blev hemmen renare och hälsosammare. Jag menar att bondehushållens renlighetspraktiker till största del bottnade i att bondehushållen hade ekonomiska möjligheter och kulturella ambitioner att tillägna sig varor och vanor som ledde till att hem, kläder och kroppar blev renare. Impulserna kom först från den borgerliga kulturen, sedan från idén om det goda lanthemmet. Renlighet med betydelsen hygien fick ett större genomslag under den senare fasen. Bondehushållens anammande av renlighetspraktiker faller in under det som Mokyr definierar som härmning i vertikal riktning. Medan Mokyr lägger stor vikt vid hushållens kunskap om bakterier och renlighetens främjande aspekter, framhåller jag renlighetens värde som klassmarkör och resurserna som krävdes för att upprätthålla en ren hemmiljö. Bondehushållen behövde inte övertygas om att öka arbetsinsatserna i hemmet. Indirekt hade kunskapen om sambandet mellan bakterier och hälsa betydelse för bondehushållens hemmiljö och organisation, men renlighet var länge lika med frånvaron av synlig smuts.

Trävaruindustrins etablering i området medförde ett skifte i huvudnäring från boskapsskötsel till skogsbruk, varpå mannen fick ett större ansvar för hushållets försörjning. Inkomsterna från skogsarbete och timmerförsäljning gjorde det också möjligt att investera i större och bättre boningshus samt utrusta dem med kaminer och moderna möbler, textilier och husgeråd. De självägande bondehushållens ekonomiska och sociala ställning stärktes i relation till områdets stora grupper av arbetare, torpare och hemmansbrukare.

I likhet med välbärgade bönder i andra landsändar influerades de självägande bondehushållen av den borgerliga kulturens värderingar och praktiker. Anpassningen till bondehushållens resurser, smak och krav på funktion formade en kultur som skilde dem både från borgarklassen och från gruppen av småbönder, torpare och andra jordlösa, vars kultur de tidigare delat. Till det förborgerligade bondehemmets nymodigheter hörde matsalsmöbler, chiffonjéer, gungstolar, serviser, tapeter, rullgardiner, blomkrukor, prydnadssaker, manglar, mattor och en mängd olika bomulls- och linnertextilier. Det här var en hemmiljö

som krävde stora arbetsinsatser och som också ledde till en förnyad syn på hemmets skötsel och makarnas arbetsdelning. Skiftet i huvudnäring från boskapsskötsel till skogsbruk innebar att bondhustruns arbete i hemmet kunde prioriteras, men det rörde sig inte om ett tillbakadragande från arbetet utomhus. Snarare var det så att rollen som husmoder lades till rollen som bondhustru.

Fram emot sekelskiftet 1900 hade nationalromantikens upphöjande av bonden och hyllande av landsbygden mynnat ut i idén om det goda lanthemmet, det vill säga ett borgerligt hem i lantlig stil. Det idealiserade lanthemmet, som omhuldades inom konsten, samhällsdebatten och politiken, förstärkte det självägande bondehushållets legitimitet och gjorde det receptivt för borgerskapets version av livet på landsbygden. Med det borgerliga lanthemmet, som hade en grund i hygienismens tankar om det sunda hemmets goda inverkan på familjen, stärktes hustruns ansvar för hemmets skötsel och familjens vård.

Även om jag ser ett annat mönster än Mokyr och de Vries finns det beröringspunkter. För oavsett med vilket syfte de hälsofrämjande varorna införskaffades krävde de arbetsinsatser i hemmet, vilket i sin tur hade betydelse för hushållets arbetsdelning. Jag kan också se att uppskattningen av ett välskött och rent hem ökade i slutet av 1800-talet. Men där Mokyr betonar hälsoaspekten menar jag att den primära nyttan låg i det rena hemmet som en symbol för det självägande bondehushållets ställning i lokalsamhället. I slutet av 1800-talet hade de självägande bönderna skapat hemmiljöer med stora fönster, vita bäddtextilier, belysning, golvmattor samt husgeråd i glas och vitt porslin som synliggjorde smuts, propsade på ständig rengöring och försköt normen kring renlighet. Det förfinade hemmet uppmuntrade i sin tur till rena kläder och kroppar, vilket hade betydelse för den personliga hygien. Med hygienismens växande betydelse i samhället blev hygien en allt viktigare del av huslighets- och renlighetsdiskursen.

Min poäng är att sängkläder i bomull liksom porslinstallrikar, emaljuggar, såpa och zinkdiskbänkar inte i första hand införskaffades för att göra hemmet hälsosammare utan för att de var vackra och moderna. Bondehushållen visste vad som orsakade sjukdom och smitta, men det var inte rädslan för bakterier som ökade böndernas konsumtion

av hälsofrämjande renlighetsprodukter och drev dem mot ett familjeförsörjarideal. Att hålla hemmet rent och prydligt var en tydlig social distinktion eftersom det krävde resurser i form av boende och arbetsinsatser i hemmet, vilket gav renare och hälsosammare boendemiljöer. Här hade bondhustrun i egenskap av husmoder en nyckelroll.

Noter

- 1 Grubb, Laura, *Ombärlig rådgifvare för hvarje hem: En lättfattlig handbok för hvarje husmoder att rådfråga* (första utgåva 1888), Lidingö: Görling, 2008.
- 2 Smith, Woodruff D., *Consumption and the making of respectability, 1600–1800*, New York: Routledge, 2002, 130–136; Boydston, Jeanne, *Home and work: Housework, wages, and the ideology of labor in the early republic*, Oxford: Oxford University Press, 1990; Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Lund: Liber Läromedel, 1979.
- 3 Manns, Ulla, ”Kvinnofrigörelse och moderskap: En diskussion mellan Fredrika-Bremer-förbundet och Ellen Key”, *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, Wikander, Ulla (red.), Stockholm: Tiden, 1994, 51–79; Blom, Ida & Haavet, Inger Elisabeth, ”Familjen, staten och välfärden år 1800 respektive 1900”, *Sekelskiftet och kön: Strukturella och kulturella övergångar år 1800, 1900 och 2000*, Göransson, Anita (red.), Stockholm: Prisma, 2000, 26–38; Melby, Kari et al., *Inte ett ord om kärlek: Åktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Göteborg: Makadam, 2006; Bergman, Helena & Johansson, Peter (red.), *Familjeangelägenheter: Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Eslöv: Symposion, 2002.
- 4 Mokyr, Joel, ”Why ’more work for mother?’ Knowledge and household behavior 1870–1945”, *The Journal of Economic History*, vol. 60, nr 1, 2000, 1–41; de Vries, Jan, *The industrious revolution: Consumer behavior and the household economy 1650 to the present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 188f., 236f.; Kelley, Victoria, *Soap and water: Cleanliness, dirt and the working classes in Victorian and Edwardian Britain*, London: I. B. Tauris, 2010, 4f., 121–188.
- 5 Mokyr, 21; de Vries, 188f., 236f.
- 6 Schwartz Cowan, Ruth, *More work for mother: The ironies of household technology from the open hearth to the microwave*, New York: Basic Books, 1983; Mokyr, 21.
- 7 Humphries, Jane, ”Book review: Jan de Vries, The industrious revolution: consumer behavior and the household economy, 1650 to the present”, *Economic History Review*, vol. 62, nr 3, 2009, 762. Se även forskningsöversikt i Jonsson, Inger, ”Kvinnors arbetskraftsdeltagande i historiskt perspektiv: Ett internationellt forskningsfält”, *Kvinnors flit och slit: Kvinnors arbete under tidig svensk industrialisering*, Sandgren, Fredrik (red.), Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet, 2018, 10–22 och Vikström, Lotta, ”I fru Grönhagens garderob fanns allt som hörde damtoaletten till, eller? Källjämförelser belyser befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors arbete och försörjning i Sundsvall 1870–1890”, *Historisk tidskrift*, vol. 131, nr 1, 2011, 25–55.
- 8 Nordlund Edvinsson, Therese & Edvinsson, Rodney, ”Explaining the Swedish ’housewife era’ of 1930–1970: joint utility maximisation or renewed patriarchy?”,

- Scandinavian Economic History Review*, vol. 65, nr 2, 2017, 169–188; Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel*, Lund: Studentlitteratur, 2014, 329–331; Nyberg, Anita, *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbets tid och förvärvsdeltagande 1930-talet–1980-talet*, Linköping: Linköpings universitet, 1989, 271–274.
- 9 Mokyř, 21f.
 - 10 Ibid.
 - 11 Ibid.
 - 12 Frykman & Löfgren, 150.
 - 13 Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Viborg, 1986, 116–121.
 - 14 Kelley, 25.
 - 15 Ibid.; Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssambhäll 1880–1930*, Stockholm: Carlsson, 1988.
 - 16 Ulväng, Marie, *Klädeekonomi och klädkultur: Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*, Möklinta: Gidlund, 2012, 41.
 - 17 Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan, "Konsumentprisindex för Sverige 1290–2006", <https://www.riksbank.se> (hämtad 1 augusti 2019).
 - 18 Femårsberättelse Jämtlands län 1886–1890, 7, *Industrisambhällets tidsålder i Jämtland & Härjedalen: Landshövdingeberättelser åren 1856–1905*, Rentzhog, Sten (red.), Östersund: Jamtli/Jämtlands läns museum, 2000.
 - 19 <https://tidningar.kb.se> (hämtad 2 februari 2021).
 - 20 I Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket utgör Jämtlands län en sökbar region.
 - 21 Medicinhistoriska databasen, Linköping University Electronic Press, <https://doi.org/10.3384/db.medhist> (hämtad 2 februari 2021). Se även Drakmans kapitel i denna antologi.
 - 22 Folkräkningen 1910, Digitala forskarsalen, RA; Folkmängdsformulär CEDAR, Demografiska databasen, Umeå universitet.
 - 23 Folkräkningen 1900.
 - 24 Larsson, Jesper, *Fäbodväsendet 1550–1920: Ett centralt element i Nordsveriges jordbruks-system*, Uppsala: Uppsala lantbruksuniversitet, 2009, 382–384, 391f.; Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist: En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Uppsala: Uppsala universitet, 1992, 36f.
 - 25 Larsson, 391; Ulväng, 104.
 - 26 Sommestad, 29–34; Larsson, 372–381, 388–391; Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord: Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbruksambhäll 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademis förlag, 2000, 209–243.
 - 27 Sommestad, 36–41; Niskanen, Kirsti, "Då mjölken blev lönsam: Ett agrart hantverk växer till en industri: exemplet Södermanland", *Bonden i dikt och verklighet*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1993, 37; Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 310–312.
 - 28 Femårsberättelse Jämtlands län 1896–1900, 11.
 - 29 Bouppteckningar, FII: 11 nr 204 1855; FII: 11 nr 176 1853, Svegs tingslags häradsrätt, Uppgifter om försåld skog på 1850-talet. ÖLA.
 - 30 Johansson, Ella, *Skogarnas fria söner: Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Lund: Lunds universitet, 1994, 134f.

- 31 Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia: Jordbruket i industrisambället 1870–1945*, Stockholm: Natur & kultur/LT, 2001, 311.
- 32 Ibid., 313–319; Morell, Mats, ”Småbruket, familj jordbruket och mekaniseringen: Aspekter på det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska jordbruk”, *Bonden i diket och verklighet*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1993, 84.
- 33 Isacson, Maths & Persson, Bo, ”Skogen och lagen: Identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930”, *Makt och moral: En vänbok till och med Klas Åmark*, Blomberg, Eva et al. (red.), Linköping: Linköpings universitet, 1998, 140.
- 34 1881 Hede Boman; 1883 Hede Cronholm; 1892 Hede Holmgren, 1889 Sveg Möller; 1891 Sveg Möller. Dessa samt följande referenser till provinsialläkarrapporter kan lokaliseras i Medicinhistorisk databas (<https://ep.liu.se/databases/medhist/>) via sökning på år, ort och efternamn.
- 35 Nyman, Anders, ”Folk och få: Samboendets renlighet och hygien”, *Fataburen*, 1970, 143–154.
- 36 1891 Sveg Möller.
- 37 1896 Sveg Möller.
- 38 1862 Hede Boman; 1881 Hede Boman.
- 39 1862 Vemdalen Piscator; 1881 Hede Boman; 1889 Hede Svenonius; 1883 Sveg Milenius. Över tid betraktades kaminer och spisar i lägre grad som lösöre.
- 40 Femårsberättelse Jämtlands län 1896–1900, 8.
- 41 Bouppreckningar, AII:22 nr 29; AII:44 nr 23.
- 42 Ulväng, 135.
- 43 Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 45.
- 44 1881 Sveg Milenius.
- 45 Årsberättelser fabriker serie 3, landsbygden 1850, Kommerskollegium kammarkontoret, RA; Årsberättelser handlande och hantverkare, landsbygden 1870 och 1890, Kommerskollegium kammarkontoret, RA; Sandgren, Fredrik, *Åt var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen i Östra Jämtland 1870–1890*, Uppsala: Uppsala universitet, 1999, 64, 76.
- 46 Schön, *En modern svensk ekonomisk historia*, 123–162, 185–211; Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Lund: Studentlitteratur, 2014, 218–222, 281–284, 327–337.
- 47 Sandgren 1999, 98f.
- 48 Förteckning över leverantörer, Vol. GII b:2, Hede Lanthandels arkiv, ÖLA.
- 49 Grimstad Klepp, Ingun et al., ”Why cotton as linen? The use of wool in beds in Norway”, *Textile Cloth and Culture*, vol. 15, nr 1, 2017, 68–85, 80–82.
- 50 Jonsson, Pernilla, *Marknadens väv: Svenska mekaniserade bomullsväverier i distribution och försäljning 1850–75*, Uppsala: Uppsala universitet, 2000, 191; Schön, Lennart, *Från hantverk till fabriksindustri: Svensk textiltillverkning 1820–1870*, Lund: Lunds universitet, 1979, 124.
- 51 Grimstad Klepp, 72–75; Dahl, Hjärdis, *Högsäng och klädbod: Ur svenskebygdernas textilhistoria*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet, 1987, 54–60, 110–113; Nylén, Anna-Maja, *Hemslöjd: Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut*, Lund: H. Ohlsson, 1970, 72–76.
- 52 Dahl, 54–64; Grimstad Klepp, 73f.
- 53 Larsson, 383f.
- 54 Grimstad Klepp, 80f.; Rosander, Eva, ”Loppor och löss, råttor och möss”, *Fataburen*, 1970, 101–103.

- 55 Dahl, 175f.; Nylén, 83–87.
- 56 Bouppteckning, AII:24 nr 19 1873 (handlande P. Berglund); Inventarielängder för varor 1873–1874, B Vol. 1, Funäsdalens Handelsförening AB arkiv, ÖLA.
- 57 Bouppteckning, AII:44 nr 29 1894 (handlande C. E. Wallén).
- 58 Ibid., vol 59 nr 18 1911.
- 59 Sandgren, 111, 138.
- 60 Ulväng, 134.
- 61 Hedlund, Greta, *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovanjö socken 1750–1850*, Storvik: Ovanjö hembygdsförenings förlag, 1951, 78; Palmsköld, Anneli, *Textila tolkningar: Om hängkläden, drättar, lister och takdukar*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2007, 172.
- 62 Bergman, Ingrid, *Kring dräktskicket i Åbl*, Insjön, 1969, 102f.
- 63 Wiell, Karolina, *Bad mot lort och sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949*, Uppsala: Uppsala universitet, 2018, 95–118, 220.
- 64 Qvarsell, Roger & Torell, Ulrika (red.), *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Stockholm: Carlsson, 2005; Kelley, 146–157; Söderhäll, Martin, *Hovleverantör hos hennes majestät drottningen: Marknadsföring av hygien- och renlighetsartiklar kring sekelskiftet 1900*, masteruppsats, Uppsala universitet, 2014, 50–52.
- 65 *Östersundsposten* 5/8 1899.
- 66 Ibid., 17/11 1903.
- 67 *Jämtlands Tidning* 19/6 1899.
- 68 Ibid., 25/1 1881.
- 69 *Östersundsposten* 25/1 1890.
- 70 Kelley, 95, 192.
- 71 Niskanen, 46; 1881 Hede Boman; 1881 Sveg Milenius; 1891 Sveg Möller; Borg, Henrik, ”Landsbygdens småindustrier”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 50, 2005, 87–89.
- 72 Femårsberättelse Jämtlands län, 1886–1890, 12.
- 73 Se Drakman, Annelie, *När kroppen slöt sig och blev fast: Varför åderlätning, miasmateori och klimatmedicin övergavs vid 1800-talets mitt*, Uppsala: Uppsala universitet, 2018.
- 74 Ibid., 138–157; Kelley, 23f.; Mokyř, 15f.
- 75 1883 Hede Cronholm.
- 76 Drakman, *När kroppen slöt sig och blev fast*, 142f., 146f.
- 77 Hygien (4 ggr): 1891 Sveg Möller (difteri); 1894 Sveg Möller (difteri); 1896 Sveg Möller (garveri; vatten).
- 78 1896 Sveg Möller.
- 79 Uppteckning, hygien, 1161.19 Sveg; 572.19 Tännäs; 2068.3 Överhogdal, ÖMEA, Jamtli.
- 80 Ibid.; 1217.20 Tännäs.
- 81 Uppteckning, hygien, 573.22 Tännäs.
- 82 Uppteckning, renlighet, 289 Lillhärdal, Landsmålsarkivets frågelista 9, *Institutet för språk och folkminnen*, Uppsala.
- 83 Ibid.
- 84 Uppteckning, hygien, 573.19 Tännäs; 1217.20 Tännäs.
- 85 Ibid., 571.20 Tännäs.
- 86 T.ex. Frykman & Löfgren; *Fataburen*, 1970.

- 87 Drakman, Annelie, "Smuts – fara eller skydd? En studie av svenska provinsialläkares och allmogens skilda uppfattningar om hygien under sent 1800-tal", *Socialmedicinsk Tidskrift*, vol. 89, nr 1, 2012, 54–61; Drakman, *När kroppen slöt sig och blev fast*, 120–157; Frykman & Löfgren; *Fataburen*, 1970.
- 88 Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 84–89; Schön, *En modern svensk ekonomisk historia*, 173–178.
- 89 Liljewall, Britt, "Bönder, hemmansägare och lantbrukare: sociala benämningar på 1800-talets svenska landsbygd", *Bondens självbild och natursyn*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1994, 47–57; Aronsson, Peter, "Bondeidentitet i förändring", *Bondens självbild och natursyn*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1994, 14f.
- 90 Christiansen, Palle, "Peasant adaptation to bourgeois culture?", *Ethnologia Scandinavica*, 1978; Frykman & Löfgren, 150, 178–180.
- 91 *Ibid.*, 146f.
- 92 *Ibid.*, 99.
- 93 Liljewall, Britt, "Tradition som moderniserande kraft: alternativa mönster för historisk förändring", *Rig: kulturhistorisk tidskrift*, vol. 83, nr 3, 2000, 135f.; Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen: Om det moderna konsumtionsambällets framväxt 1750–1900*, Göteborg: Göteborgs universitet, 1996, 127.
- 94 Frykman & Löfgren, 105; Stavenow-Hidemark, Elisabet, "Hemmet som konstverk: Heminredning i teori och praktik på 1870- och 80-talen", *Fataburen*, 1984, 130.
- 95 Stavenow-Hidemark, "Hemmet som konstverk", 130.
- 96 Rasmussen, Pernilla, *Skräddaren, sömmerskan och modet: Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverknigen av kvinnlig dräkt 1770–1830*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2010, 125; Svensson, Birgitta & Waldén, Louise (red.), *Den feminina textilen: Makt och mönster*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2005, 11; Palmsköld, 170; Runefelt, Leif, *Den magiska spegeln: Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*, Lund: Nordic Academic Press, 2019, 81.
- 97 Wikander, Ulla, *Kvinnor i Europa 1789–1950: Genus, makt och arbetsdelning*, Stockholm: Atlas, 2006, 30.
- 98 T.ex. Knutsson, Johan, *I "hemtrefnadens" tid: Allmoge, nationalromantik och konstnärligt nyskapande i arkitektur, möbler och inredningar 1890–1930*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2010, 9–21; Sundin, Bosse, "Att väcka och vidmakthålla kärleken till hem och härd: Hemslöjdsrörelsen och det tidiga 1900-talets Sverige", *Den vackra nyttan: Om hemslöjd i Sverige*, Lundahl, Gunilla (red.), Hedemora: Gidlund, 1999, 89–111.
- 99 Lundström, Catarina, *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900–1940*, Umeå: Umeå universitet, 2005, 92f., 101f.; Rolén, Mats & Thomasson, Lars (red.), *Jämtlands och Härjedalens historia D. 5 1880–1980*, Östersund: Jämtlands läns museum, 1990, 323, 325–330.
- 100 Knutsson, 43–47; Lundahl; Dahl, 17f.
- 101 Knutsson, 11–16; Thörn, Kerstin, "Hemmet som föreställning och erfarenhet", *Den vackra nyttan: Om hemslöjd i Sverige*, Lundahl, Gunilla (red.), Hedemora: Gidlund, 1999, 122–124.
- 102 Danielsson, 92; jämför även Dahl, 18.
- 103 Knutsson, 11.
- 104 Thörn, 112–130; Knutsson, 16–21.

- 105 Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm: Carlsson, 1996, 340; Thörn, 119–122; Stavenow-Hidemark, Elisabet, "Hygienism kring sekelskiftet", *Fataburen*, 1970, 47–54; Thörn, 119–122; Wiell, 19–24.
- 106 Stavenow-Hidemark, "Hemmet som konstverk", 142.
- 107 Edling, 295; Frykman & Löfgren, 111f.
- 108 Sarantola-Weiss, Minna, "Det sköna hemmet: Heminredning som en samhällsfråga i Finland under 1900-talet", *Kultur och konsumtion i Norden 1750–1950*, Söderberg, Johan & Magnusson, Lars (red.), Helsingfors: FHS, 1997, 237–244.
- 109 Edling, 338–340; Ruonavaara, Hannu, "The home ideology and housing discourse in Finland 1900–1950", *Housing Studies*, vol. 11, nr 1, 1996; Thörn, 112–117; Berner, Boel, *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis*, Stockholm: Carlsson, 1995, 121–136.
- 110 Edling, 295–358; Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 127–135; Sarantola-Weiss, 240f.

I renhetens tjeneste

Kjøkkenkluter i Norge 1860 og 1940

Ingun Grimstad Klepp

Disktrasan på svensk, eller kjøkkenkluten på norsk, er en hardtarbeidende, mistrodd, misbrukt og oversett tjener i de tusen hjem. Å gjøre rent er, som vi har lært av Mary Douglas, å fjerne det som ikke hører hjemme.¹ Det vi bruker for å fjerne det som er på feil sted blir tilgriset. Ikke uten grunn at tørkerullen og engangskluter er populære. I dette kapitlet skal kluten løftes opp i forskningens lys. Jeg spør: Hvordan har kjøkkenkluten bidratt til hevingen av standarder og praksis for renslighet i Norge? For å svare på det må jeg trekke inn hva vi vet om kjøkkenkluten og dens kulturhistorie.

Jeg har vokst opp med rester av et 1950-talls ideal: en kloreit hvit klut, pent hengt opp, – husmorens stolthet. Men kjøkkenkluten kan også være sammenkrøllet, sur og ubestemmelig grå. Den vasker kjøkkenbord og benker, noen bruker den til å vaske opp eller til å tørke barn rundt munnen, eller egne hender, – eller til og med søl på gulvet. Den vaskes ulikt: Med klesvasken, i oppvaskmaskinen, oppvaskkummen, – eller den kokes i gryte.² Klutene kan være kjøpt nye og produsert for formålet, – for en- eller flergangsbruk, eller hjemmeklippet, laget av kasserte tekstiler. Strikkede kluter med forseggjorte mønstre er blitt populære.³ Kjøkkenkluten forbindes med bakterier og hygiene.⁴ Den har en tvetydig posisjon som estetisk, rengjør og bakteriebombe. Kjøkkenkluten inngår i viktige diskusjoner om flergangs- eller engangsbruk, såpe- og kjemikalieeksponering og helse som fravær av smitte, eller fravær av

eksponering for kjemikalier og mikroplast. Kluten vasker, men sprer den også uhelse?

Jeg undres derfor: Hva slags plass hadde kjøkkenkluter tidligere? Og om våre formødre ikke hadde kjøkkenklut; hvilke andre redskap for vasking, tørking og oppsuging var i bruk for å opprettholde renhet? Jeg vil vite hva klutene ble brukt til og hva de ikke skulle brukes til, hvordan de ble laget og vasket, og hva de var laget av. Jeg ønsker å undersøke hvilken rolle kjøkkenkluten har spilt i utviklingen av praksiser og idealer om renslighet i Norge.

De to kildene jeg hovedsakelig benytter meg av, er Eilert Sundts forskning omkring renslighet fra 1869⁵, samt *Husmorboken*, utgitt av Landslaget for husstell-lærerinner og med en rekke forfattere⁶ fra 1948. Kapittelet vil også utforske om det er mulig å få kunnskap om kjøkkenkluten basert på disse to bøkene. Artikkelen kan sees som et første steg mot å åpne nye dører i studiet av tekstiler og renslighet.

I bestrebelsene for å hindre spredningen av koronaviruset har renslighet fått fornyet aktualitet. Helsemyndighetene har, etter mange passive år, fattet interesse for befolkningens daglige praksiser. Dette gjelder ikke minst munnbindet. En større studie av renslighetens tekstiler vil også kaste lys over dette svært omdiskuterte stoffstykket og dets bruk. Mitt ønske er å bidra til å stille spørsmål som kan følges opp med en større studie av rengjøringstekstiler og hvordan de har bidratt til renslighet, sunnhet, sykdom og miljøbelastning, og i forholdet mellom våre kropp og samfunnet vi lever i.

Kilder til oppvaskkluthistorie

Eilert Sundt, en av Norges desidert dyktigste kulturforskere, har med grundighet undersøkt husarbeid og renslighet i Norge på midten av 1800-tallet. Hans bok *Om renlighetsstellet i Norge*, søker svar på årsakene til spedalskhet.⁷ Var det en sammenheng mellom mye spedalskhet og dårlig hygiene? Kunne det være mulig at mer vask kunne gjøre befolkningen friskere? For å svare på det, gjennomførte Sundt en grundig analyse av hvordan det sto til med rensligheten. Boken søkte kunnskap om allmuen og er basert på besøk hos både fattigfolk og bedrestilte på landet, og i tillegg beretninger Sundt fikk fra andre.

Bild 5.1. Eilert Sundt med sin familie. Kilde: Oslo Museum/fotograf ukjent.

Boken ble ikke godt mottatt, men gjenstand for kritikk og diskusjon. En av motstemmene i debatten som ble kalt 'Grøtstriden'⁸, var eventyrsamleren P. Chr. Asbjørnsen som i 1864 ga ut boken *Fornuftigt Matstel*.⁹ Asbjørnsen skriver: "Det er Ingen, som ikke har Raad eller Leilighed til at holde rent Bordet."¹⁰ Sundt derimot mente fattigdom og mye utearbeid for kvinner var årsak til urenslighet, og han bygget på inngående studier av "[...] hvad almuen befletter sig på og virkelig gjør", i motsetning til hva de "[...] unnlader at gjøre". Sundt var ikke opptatt av "[...] mislighederne i stellet" men "[...] stellet selv".

Det er en sammenheng mellom mine to hovedkilder. Sundt argumenterte mot å opprette husmorskoler i Norge. "At menigmand må undervises og atter undervises, er kanskje dybt beslægtet med den, at fattigfolk må hjælpes og atter hjælpes."¹¹ Debatten inngikk altså i grøtstriden der den nye naturvitenskapelige kunnskapen, ikke minst på ernæringsområdet, ble satt opp mot tradisjoner og praktiske erfaringer.

I grøtstriden tok Sundt kvinner i forsvar mot bruken av vitenskapelige resultater og borgerlig kultur som mal for endringer av deres daglige liv.

Husmorboken var den viktigste læreboken på Husmorskolen. Den lærte kvinner husarbeid, og i tillegg var den oppslagsbok i hjemmet. *Husmorboken* ble utgitt fra 1930 til 1967. På begynnelsen av 1920-tallet fantes femtiseks husmorskoler i Norge, og tallet økte til sekstifire i 1957. En plan om å gjøre husmorskolen obligatorisk for alle kvinner ble ikke gjennomført, men gjennom opplæring i husstell i grunnskolen fikk likevel alle jenter, og senere også gutter, grunnleggende opplæring i deler av husmorskolens fagkrets og idealer for renslighet.

Det finnes eldre lærebøker i husstell enn *Husmorboken* som jeg har vurdert som kilder. *Lærebog i de forskjellige Grene af Huusholdningen* fra 1845 av Hanna Winsnes understreket viktigheten av orden og renslighet, men sier ikke noe om kluter, utover at de nå og da inngår som redskap i matlaging. Husmorskolene var ledd i en profesjonalisering¹² gjennom spesialisering, effektivisering og kunnskapsheving der nettopp opplæring i renslighet var viktig.¹³ *Husmorboken* som lærebok og oppslagsbok i hjemmet står dermed helt sentralt i arbeidet med økt renslighet og profesjonaliseringen av renslighetskulturen i Norge.

Husarbeidet ble på 1900-tallet mindre dominert av produksjon og mer rettet mot innkjøp.¹⁴ Varekunnskap ble en viktig del av opplæringen, basert på forskningen og testingen fra Statens forsøksvirksomhet i 1939 og Statens opplysningskontor i husstell i 1940 (i dag SIFO).¹⁵ I Finland ble Työtehoseura opprettet på 1920-tallet, og i Sverige kom Hemmens forskningsinstitut, – HFI, i 1944 for å utvikle og formidle vitenskapelig kunnskap om husstell. Husarbeidet ble preget av en blanding av nedarvet kultur og ny ekspertkunnskap.¹⁶ Sundts bok beskriver husarbeidet som en kultur, mens *Husmorboken* derimot, bygger på ekspertisens syn. De to bøkene gir dermed ikke bare innblikk i to ulike epoker, de er også de to viktigste røttene til dagens praksis.

Jeg vil også trekke inn andre kilder til kunnskap om kjøkkenkluten. I Norge ble det i 1943 gjennomført *Undersøkelser over forekomsten av mikrober på servise og spisebestikk fra sykehus og restauranter* som sammenligner ulike oppvaskmetoder og -midler for storhusholdninger.¹⁷ I *HFI Meddelanden nummer 1* fra 1946, finnes en gjennomgang av *Diskning*

Tabell 5.1. Oversikt over utvalgte nøkkelord og deres forekomst i *Om renligheds-stellet i Norge: til opplysning om flid og fremskridt i landet* (1869) og *Husmorboken* (1938).

	Sundt 1869	Gleditsch 1938	Betydning	Svenska
Børste	5	49	Avledet av norrønt busti, bursti	Borste
Fille	42	5	Et avrevet tøyestykke	Trasa
Håndddug	15	0	Av norrønt dúkr "duk", "klede"	Handduk
Håndklæder, Håndklær	28	22	Av norrønt dúkr "duk", "klede"	Handduk
Kjøkkenklud	1	0	Viser til rommet kluten brukes i	Disktrasa
Klud	67	120	Tilsvarer engelsk clout "klut, lapp"	
Opvask, Vaske up	1	32	Av norrønt vaska. Vaske bestikk, kopper, tallerken og andre matlagnings- og spiseredskap	Disk, diska
Sæbe, Såpe	85	215	Rengjøringsmiddel laget av fettstoffer og lut (kalium- og natriumhydraksid)	Tvål, såpa, diskmedel, tvättpulver
Tvog, Tue	30	0	Avledet av dialektalt två "vaske", tue (tvøge). Behøver ikke være av tekstil	Trasa
Vaskeklut	13	7	Klut til å vaske kroppen, og andre ting	Städduk, tvättlapp
Visk	15	0	Bunt (liten) kost av høy, halm eller kvister	Kvast, sopborste, sop, viska

Kilde: Sundt, Eilert, *Om renligheds-stellet i Norge: til opplysning om flid og fremskridt i landet*, Christiania: J. Chr. Abelsted, 1869; Gleditsch, Liv, *Husmorboken*, 4. opl. ed., Oslo: Cappelen, 1938.

i hemmen.¹⁸ Dette er en svært grundig undersøkelse som utkommer et knapt tiår etter den utgaven av *Husmorboken* som er min kilde. I tillegg har jeg hatt glede av artikkelen *Disken* av Roger Qvarsell¹⁹, men det er vel ingen overdrivelse å si at kjøkkenklutforskningen ikke er fyldig. Sett i sammenheng med hvor mange mennesker som gjennom generasjoner flere ganger om dagen har brukt kjøkkenkluten og slik bidratt til dens betydning for renslighet, er dette påfallende, og samtidig føyer dette faktum den pent inn i rekken av alle oversette tekstiler og redskap i daglig bruk. Ord og betydninger endrer seg.

Lite kluter og oppvask på 1800-tallet

Hverken oppvask eller kjøkkenklut er viktige begreper for Sundt. Spørsmålet er derfor: Hva slags kluter fantes, og hvordan ble redskaper for matlaging og bespising, og også benker og spisebord, holdt rene? Og når ble kjøkkenkluten en viktig del av vår daglige renslighetspraksis?

Sundts bok handler mye om hvordan rensligheten ivaretas med lite utstyr. De best utstyrte hjemmene gir den beste oversikten og får frem idealene andre bare kunne drømme om. I et prestehjem med 'godt stell' hang det over ovnen:

1. en hånddu, for øieblikket en skjortefille, men om søndagen gjerne et lidet syet håndklæde; denne var til at tørre hænderne;
 2. en bedre hånddu til ansigtet,
 3. en tvoge (lin-klud) til at vaske bordet og bordknivene,
 4. en ligedan tvoge til madkapper og gryder,
 5. en særskilt tvoge til at vaske småbørn med.
- I ildhuset, fantes også en uld- og en lintvoge til gulvvaskingen.²⁰

De hadde med andre ord til sammen syv kluter og håndklær, som omfattet både vaskeklut og håndkle for folk, egne kluter for gulv, samt to kjøkkenkluter; en av lin for bord og bordkniver, og en for fat og gryter. Et annet hus imponerte også med tre kluter; en til bordet, en til grytene og en til ansiktet. I begge hus fantes det i tillegg visk til å skure med. Det var ikke bare bedrestilte som kunne ha godt stell. På en husmannsplass lå [...]”de forskjellige slags skurefiller og vaskeklude”[...]”hængende og liggende hver på sin bestemte plads”²¹, men blant fattigfolk fantes det ofte ikke håndklær og kluter.

Vi skal nå forsøke å få litt mer grep om renholdspraksiser som klutene inngikk i. Vi vil se hva Sundt skriver om renhold av gulv, bord, folk og spiseredskap hver for seg for å forstå fraværet av kjøkkenklut.

Gulv, vegger og møbler

Sundt skriver mye om vask av gulv og vegger, og kluter har ikke vært eneste redskap for dette. Gulvet ble gjenstand for ”tør-rensking” med sopolime, eventuelt også tørr snø. Snø og ”den hvide myrmose” kunne brukes for

å suge opp fuktigheten. ”Bedst får man dog gulvet tørret, når man har godt råd på hine gulvklæder; de suge vandet til sig, og man kan vride det af i en bøtte.”²² Sundt beskriver eldre gulvvask utført stående med en sopelime, eventuelt kombinert med vann eller snø. En nyere variant ble gjort liggende på kne. Det ble da skurt med ulike redskap samt vann og sand. Kluter ble mest brukt til å tørke og suge opp vann, og ikke til å væte, vaske eller skure. Redskaper i andre materialer enn tekstil var viktig.

Tørking av møbler og innbo beskrives som en del av den daglige rengjøring, “[...] hvis de ere polerede, med et tørt håndklæde, og hvis de ere oliemalede, med en klud, som er dyppet i varmt vand.”²³ Forskjellen på håndkle og klut er uklart. Det er mulig bruken av de ulike ordene har mer å gjøre med måten de brukes på, enn med utseende og materialer.

Bord med og uten sild

Vask av bord inngikk i daglig, ukentlig og årlig vask. Storvask blir utført til hver høytid, mens ”alt bohøve derimod bliver vasket hver lørdag, og bordet bliver gjerne overstrøget med en våd klud daglig, efter hvert mål.”²⁴ Vann og klut var altså i bruk til rengjøring av bordet, men også materialer hentet direkte fra naturen ble brukt. ”Til sandskuringen bruges dels uldtave, dels næver-tvoege.”²⁵ Mer vann gir grundigere vask. ”At tørke af menes for det meste at fare over spisebordet med en våd klud, [...] dels den flygtige aftørking gå over til en virkelig vask med overflødigere brug af vand.”²⁶

Sundt beskriver skikken med å tørke av bordet på ulike steder og under ulike kår. Fra en ”husmandsplads” med ”mønsterværdig orden” ble kluten brukt på en litt annen måte: ”Ved sild eller lignende retter bruger konen at have en våd tvoege liggende på bordet, til at tørre sig på fingrene før bordbønnen efter måltidet. Jevnest til måltiderne en gammel sæk som dug på bordet, for at holde dette rent; egentlig dug kun til de store høitider.”²⁷ Her synes det å være en overlapping mellom bordduk, serviett og kjøkkenklut. En alt-i-ett-klut som brukes til å holde fingrene rene, som ligger på bordet og deles av alle. Det samme bruksmønster beskrives også fra en større bondegård.

Den delte bordkluten ble brukt ved sildemåltider som også krevde andre spesielle prosedyrer for renslighet. Sild var daglig kost og en fet

matvare.²⁸ ”Her i huset vaskes bord og bænke hver dag strax efter frokosten; desuden vaskes eller tørkes med våd klud efter hvert sildemål. Efter silden går man hen og vasker fingrene i en skål.”²⁹

Beskrivelsen av renslighet i forbindelse med sildemåltidet har ført oss fra bordet til hendene. Hender ble brukt som redskap til matlaging og spising, og holdes rene som del av vasken av kroppen. Kroppsvasken har trolig, mer enn annen vask, endret seg radikalt.³⁰

Vask av kroppen

Hel kroppsvask var en sjeldenhet, ofte begrenset til en gang i året.³¹ Den daglige vasken var begrenset til ansikt og hender. Menns og kvinners vaner skiller seg fra hverandre i Sundts beskrivelser. Mennene vasket seg som regel kun på lørdag, mens kvinnene:

De sidde mere inde, de have med kopper og gryder at stelle, de have oftere vaskekluden i hånd, og alt dette gjør, at de komme mere i tour med at vaske sig daglig. Kan være, at når manden om morgenen river klæderne på sig og iler til sit arbeide ude på marken, så er selve den friske morgenluft ham et bad; den derimod, som sidder inde, føler snarere trang til at få vasket af sig den klæbrige hinde, som har lagt sig over ansigtets hud formedelst sagte svedning natten igjennem.³²

Beskrivelsen inneholder betraktninger om hvordan renhet oppleves kroppslig. Jeg kjenner meg igjen i opplevelsen av å være mer skitten inne enn ute. Å omtale morgenluften som ’et bad’ er likevel ukjent.

Kvinnenes daglige vask var enkel:

Når de have vasket op madkopperne efter frokosten, så tørke de sig lidt i ansigtet med den halv våde og lunkne klud. Men dette har dog for mangfoldige været begyndelsen til den mere udviklede skik at vaske sig ordentlig nogle dage eller de fleste dage eller alle dage i ugen.³³

Kluten som omtales her, er det vi vil kalle en kjøkkenklut. Det er denne kluten som ble brukt til å tørke ansiktet, en praksis som ville oppfattes som upassende i dag. Sundt mener at bruken av klut for oppvask førte til vanen med å tørke av ansiktet, og senere til en egen klut for dette. Det henger sammen med hans idé om at kvinner vasker seg oftere fordi

de har mer med vann og vask å gjøre. Sundt skriver at urenslighet blant menn ville gå utover kvinnenes ære.³⁴ Kvinnene er dermed både mer renslige og har mer ansvar for renslighet.

”Den nationale måde at vaske ansigtet er den, at man øser vandet op i de hule hænder og bader ansigtet i disse. Håndklædet bruges altså, som det allerede vil være forstået, kun til at tørke sig med.”³⁵ Et unntak fra denne alminnelige regel for ansiktvaske kalles ”[...] at mundvaske sig.” Da tok man spytt i hånden og gned ansiktet med det. ”Hjertelig utækkelig”, skriver Sundt. Men i visse sammenhenger er spytt til vask ikke utenkelig. Sundt skriver at mødre ”[...] væde en klud med munden og pudse sine børn om nebbet.”³⁶ Denne praksisen har jeg sett mange ganger, spesielt blant spedbarnsmødre. I tråd med Belk er mor-barn-relasjonen grunnformen for deling.³⁷ Det lille barnet er i en viss forstand fortsatt en del av morens kropp. I Sundts beskrivelse er det ikke klart hva slags tekstil som ble brukt, men mest trolig var det en kjøkkenklut og ikke en spesialisert vaskeklut for ansiktet:

Når manden eller tjenestegutten kommer ind fra marken og trænger til at vaske sig, så få de af kvindfolkene eller så finde de sig selv en eller anden ‘kop’ (træskål, laggekar, gryde o.s.v.), som står, det vil sige, som er brugt, men som ikke er vasket op og altså ikke ligger hvælvet; efter benyttelsen sættes koppen hen således, at den fremdeles står, hvoraf kjøkkenpigen veed, at den ikke er renvasket. I adskillige huse søge kvindfolkene rigtig nok at få overholdt den regel, at egentlige madkopper eller bordkørler ikke skulle tages til dette brug; men det falder dem vanskeligt. Tildels er det på en måde vedtaget i husene, at det skal være tilladt at bruge vandøsen som vadskevandsskål, på betingelse, at man skylder den med rent vand efter brugen; men for at kunde gjøre dette må man jo stikke den ned i klar-vandet. Og nu noget til at tørke sig på efter denne vasking til ubestemte tider? Mangt et vasket ansigt tørker sig selv, som det heder; ofte gribes til kjøkkenkluden, som egentlig kun skulde være til madkopperne; eller man tørker sig med skjorte-ermet eller vel endog med det forreste skjorteblad, som det heder.³⁸

Sitatet inneholder beskrivelser av forholdet mellom teori og praksis. Kvinnene søker å holde rent og skittent vann adskilt, og utstyr for

mat og rengjøring av utstyr for mat slik som kjøkkenkluten, adskilt fra kroppsvask. Sundt viser hvordan kvinnenens ideal ikke så lett lar seg opprettholde på grunn av innarbeidede skikker, menns vaner og mangel på utstyr. Sitatet er et av de få steder Sundt bruker uttrykket ”kjøkkenkluten” om kluten som skulle være forbeholdt oppvasken av ”matkopperne”, altså det vi vil kalle oppvasken.

Sundt mislikte denne mangelen på renslighet, men skylder på forholdene og at folk ”[...] ikke engang eier håndklæde.”³⁹ Han mente det var fattigdom, og ikke mangel på vilje til renslighet, som gjorde at kjøkkenkluten ble brukt til å vaske og tørke ansiktet.

Rene gryter og uønskede gaffer

Sundt skriver lite om oppvask, men mye om renholdet i forbindelse med de alminnelige matretter; sild og grøt.

Han starter kapittelet om rengjøring av gryter med å sitere en overlege som hadde skrevet at årsaken til spedalskhet og andre hudsykdommer var den dårlige og sjeldne vasken av grytene. Sundt tar kvinnene i forsvar og sier at de holdt grytene rene på andre måter enn ved vask, og han gir mange detaljrike beskrivelser av forskjellige varianter, som denne om en husmannskone som har en gryte til grøt og melsuppe. Gryten ble skrapet godt i løpet av bespisingen, deretter skurt eller bare vasket og tørket ”med en ren uldklud. Når gryden settes bort, har hun stadig låg over den, at ikke hund eller kat skal komme til. ‘Haldet’ (hanken) vasker hun oftere med den almindelige vaskeklud.”⁴⁰

Gryten vaskes sjelden, men da brukes klut og vi får til og med høre at den er av ull. Håndtaket vaskes oftere, men hva en alminnelig vaskeklut er, får vi dessverre ikke vite. Både skrapingen og bruk av lokket bidrar til å holde gryten ren selv om den sjelden vaskes.

En prestefrue var vant til å vaske gryten etter hver koking, men

hun rettede sig imidlertid for en del efter bygdens skik og bestemte, at gryden skulde skures hver lørdag, og dette har hun nu fundet sig vel tjent med i en række af år. Gryden skrubes vel for hver gang og dækkes med låg. Har pigen mistanke om at der er kommet noget i, så skyller hun den, men har ikke lov til at komme i den med tvøge (vaskefille).⁴¹

Her kommer det frem at vaskehyppigheten varierte veldig. Men like viktig er diskusjonen om forholdet mellom rent og skittent. Mens grøtrestene er 'rene' og kan være med i neste koking, er kluten skitten og kan bare brukes som del av en 'fullstendig vask', som for grytens vedkommende er skuring. Selve skuringen foregikk med aske.

Fra en bygd beskrives tre måter å holde gryten ren. Det helles varmt vann i gryten etter hver koking og den skures etter dette, eller kanten skrapes ned i gryten og blir stående i bløt. De kokes da med neste gang. Men,

har nogen spiiist af gryden, især om det er nogen fremmed, såsom en gammel lægdemand, så bør gryden helst skraves til bunds og derefter skyldes. Ved sådan ledighed ville pigerne så gjerne tage vaskekluden til hjælp, men det er ækelt, her holder ikke den tale stik: "Det er da bare maden", og man søger at vænne dem af med det. Regelen er: enten blot skylle eller også skure og vaske fuldstændigt.⁴²

Igjen ser vi at vaskekluten ikke er ren, med mindre den er del av en full vask. Vaskekluten, eller i det minste en slik 'ufullstendig' bruk av den, omtales som ekkel. Gryten blir skitten om man spiser fra den, særlig om det er en fremmed som gjør det. Dette var før læren om bakterier ble allment kjent, og derfor mer i tråd med en mostand mot deling. Vi praktiserer trolig et lignende skille når vi deler en vannflaske med en god venn, men ikke med en fremmed.⁴³

I kapittelet om å holde gryten ren, finnes også det nærmeste man kommer en beskrivelse av oppvask:

Snart maden er øst op, hænges gryden over ilden igjen med vand i, når dette er opvarmet, vaskes kopper og tallerkener deri og tilsidst gryden selv, som derhos skraves med kniv o.s.v.; og ikke nok dermed, men når gryden skal bruges næste gang, bliver den skyllet med rent, koldt vand først.⁴⁴

Hverken klut eller såpe nevnes, men varmt og kaldt vann samt skraping med kniv. Denne måten å rengjøre en gryte på omtaler Sundt også som en 'fullstendig vask'.

Den andre dagligdagse retten var sild. Det vanligste var å spise silden med hendene og en kniv, og med flatbrød under. Diskusjonen omkring renslighet dreier seg om hvorvidt det ville være en fordel å bruke gaffel eller ikke.

Å spise med gaffel krever bruk av tallerkener: "Arbeide med at vaske dem op året igjennem vilde tidt komme iveien for andre arbeider, som ere nødvendige, f.ex. om sommeren, når der skal bjerges hø og mændene råbe på kvindfolkene."⁴⁵ Sundt er opptatt av kjønnsarbeidsdelingen og at det er mye som krever kvinnes tid og krefter. Å innføre nye, arbeidskrevende skikker må begrunnes godt. Igjen ser vi at Sundt tar kvinnes parti, imot borgerlige skikker og idéer. Oppvask var ikke et vanlig arbeid. Dette skyldtes at det ikke ble brukt serveringsfat og tallerkener, og at bestikk var begrenset til kniv og skje, som alle tok ansvar for selv.

Oppvaskkluten, slik vi kjenner den, var ikke i bruk, men kluter inngikk i å holde hender, bord og grøtgryter rene. Og det er store forskjeller i hvor ofte, og hvordan gryter holdes rene, med bruk av kniver, varmt og kaldt vann, aske og grønnsåpe. Kluten ble betraktet som uren om den ikke var en del av en fullstendig vask av gryten. Hva som skal til for at en vaskeklut er en ren klut, altså hva slags vask som gjør kluten ren, får vi ikke vite. Det er mulig kluten blir ren gjennom det som omtales som 'fullstendig vask'.

Materialer og produksjon

Vi har hørt at det fantes kluter i ull og lin, og at deres funksjoner var ulike. Sundt beskriver både håndklær og kluter sydd til forskjellige formål, og bruk av filler i form av hele eller deler av utslitte plagg, – ofte skjorter, er vanlig. Mer informasjon om materialer og produksjon finnes i forbindelse med gulvvask. I gulvvask på kne: "[...] en grovere tvoge (ofte af gammelt fiskegarn, men helst af bastematte fra de russiske melsække) til at skure med, siden en finere (af linned) til at skylle af og tørke op med."⁴⁶ Begge er gjenbruk av eldre tekstiler. Fiskegarn var et viktig tekstilmateriale i hele Norge og har vært gjenbrukt også til mattevev. Emballasje til mel, her fra pomorhandelen, var i det ettertraktede materialet lin, med gode egenskaper for oppsuging av væske.

I et velstandshus på Vestlandet finner Sundt en imponerende orden:

Når nogen af kokkepigerne har slidt ud en skureklud, har hun at levere den ind her i vasket og tørret stand; hun får da igjen en af de dertil indrettede klude (faldede eller sømmede, så de ligne små håndklæder), som der henger en hel samling af på væggen ovenover kassen, og fillerne af den gamle klud lægges hen. Tilsidst klippes disse op til remser, som der væves ryer af, simpleste sort fille-ryer, til at bruge som gulvklæde f.ex. i kjøkkenet. Vi må endnu engang kaste et blik på de ubrugte klude på væggen. Der er forskjellige slag, større og mindre, grovere og finere, bestemte til forskjelligt brug, til gulvvasking på det umalede gulv i kjøkkenet eller det malede i stuen o.s.v. Og der er en regel for fornyelsen af denne samling. Efter storvasken om våren, når plag for plag sees over for at lægges hvert på sin plads, bliver altid nogle lagener, duge o.s.v. dømte til at udgå som slide og med et eget påsyet merke lagte hen for sig selv; når så tid bliver, klippes de op og gå over til den nye skikkelse og bestemmelse som vaskeklude.⁴⁷

Klutene lages av tekstiler som ikke lenger er gode nok for sitt opprinnelige formål, og blir etter en tid som klut brukt enda en gang, for eksempel som filleryer.

Et annet sted nevnes innblanding av gammel fiber i spinning av ny ull. I boken *Husfliden* nevnes dette som en syssel de eldste kan gjøre. ”Når de blive så gamle, at de intet kan bestille, så napper de istykker gamle klude.”⁴⁸ Kluter i denne sammenheng er filler som var for dårlige til gjenbruk og inngikk i det vi i dag vil kalle resirkulering eller materialgjenvinning.

I dette ’ordentlige hjemmet’ falder de kantene på klutene som om de var håndklær. Vi kan derfor gå ut fra at kluter ellers ikke hadde denne forsterkende kanten rundt. Helt til slutt i sitatet aner jeg Sundts respekt for vår unnselige sliter, når han skriver at lakener og duker går over i ny skikkelse og bestemmelse som vaskeklut. Det er mulig jeg går for langt i tolkningen, men sikkert er det at han peker på at tekstilene ikke bare skifter funksjon (bestemmelse), men også form (skikkelse). Gjenbruk kan gjøres med og uten endring av form, men alltid med endring av funksjon. Vi kan vaske med et utslitt plagg uten at det er sydd om.

I *Rensligheten* er det tydelig at kluter var laget av brukte tekstiler. En klut kunne være et uendret plagg, eller det kunne være klippet ut av et større stykke, og til og med få faldet kant. Kluter med faldet kant ligner på det som omtales som håndklær. Kluter i ull og lin ble brukt til ulike formål. Grovheten og slettheten i materialet, samt grad av slitasje, avgjør også hvordan de ble brukt. Kluter kunne gjenbrukes på flere ulike måter, og var dermed ikke siste stopp for et stykke tekstil. Det er ingenting i Sundts bok som tilsier at kluter var kjøpt eller laget av nye materialer.

Renslighet og kluter hos Sundt

Sundt og dem han har snakket med, har klare ideer om hva klutene burde og ikke burde brukes til, for eksempel ikke i gryten om det ikke var del av 'fullstendig vask', ei heller til både matstell og kroppsvask. Klutene ble brukt tørre eller fuktet med kaldt eller varmt vann, melk eller spytt, eller vaskevann. Det som derimot er uklart er hva som menes med en ren klut, utover at den er skylt og vridd godt. Hvordan klutene ble vasket står det intet om, hverken i forbindelse med bruken av klutene eller i forbindelse med klesvask. Kanskje har de ikke vært vasket i annet enn vaskevannet?

Best oversikt får vi fra rike hjem, siden kluter i vanlige kår var mangelvare. Det var vanskelig å skaffe tekstiler til helt nødvendige funksjoner, som å svøpe et barn, og det fantes svært få kluter til vask, om i det hele tatt noen. Oppvask var det lite av, men likevel fantes 'oppvaskkluten' som den kluten som holdt bordet, gryten og melkeutstyret rent.

Vi har også møtt en klut vi ikke har i dag; en fuktig klut som lå på bordet eller ble båret rundt og som ble brukt av alle for å holde fingrene rene. Den var en mellomting mellom serviett, duk og kjøkkenklut. Denne kluten, som mest ligner vår kjøkkenklut, ble også brukt til vask av ansikt og hender, men ikke uten motstand og regler for hvordan renslighet likevel skulle opprettholdes. Kluter var en del av kvinnearbeidet, og kvinner vasket, og de vasket også seg selv mer enn menn gjorde. I konflikter om renslighet er det kvinnes høyere idealer som brynes mot mennenes vaner. Sundt tar kvinnene i forsvar, både mot en borgerliggjøring av deres hverdagsliv med innføring av nye forbruksvarer som tallerken og gaffel, og for deres måte å holde gryter rene på. Kluter var, om de fantes, laget av gjenbrukte materialer og produsert i hjemmet.

Det er ingenting i teksten som direkte diskuterer muligheten for å bli syk av uriktig bruk av oppvaskkluten. Urenslighet er likevel et viktig tema. Sundt visste selvsagt at sykdommer kan smitte, og at urenslighet kan føre til sykelighet, men han mener at renslighet tar mange former og at påstander om slike sammenhenger må bevises på måter som utelukker tilfeldig samvariasjon og forveksling mellom årsak og virkning.

Vi skal nå rykke 70 år frem, til 1930-tallet, en tid da både husets innredning, tilgjengelighet til kjemiske og tekniske hjelpemidler, og kvinnenes arbeidssituasjon var drastisk endret.⁴⁹ Mens Sundts bok i hovedsak er beskrivende og baseres på feltarbeid, intervjuer og innsendte beretninger, så er *Husmorboken* rettet mot opplæring. Den satte en standard, som svært mange forsøkte å leve etter.

Husmorbokens kluter

Husmorboken er grundig og systematisk og inneholder lister over utstyr. Likevel er det ikke lett å få oversikt over hvor mange kluter som faktisk anbefales og hvordan de lages, brukes og rengjøres.

Under overskriften "Brudeutstyr" finnes en liste over det en vordende brud fra 'middels gode kår' trenger å lage eller kjøpe før bryllupet. På listen finnes: "12 gode toalett-håndklær, 6 simplere, 12 kjøkkenhåndklær, 2-3 duker, 6-12 servietter, 6 vaskekluter"⁵⁰ og en rekke andre innredningstekstiler. Dette viser en kraftig vekst i tekstiler til personlig hygiene og pyntetekstiler sammenlignet med 1860-tallet. Servietten er en av de nye tekstilene. Tidligere ble en felles fuktig klut på bordet brukt til noe av det samme; å holde fingrene rene under måltidet, – og kanskje også området rundt munnen. Men i 1938 inngår servietten i en ny gruppe tekstiler, først og fremst med dekorative funksjoner. Denne gruppen omfatter også små og store bordduker, gardiner, pyntehåndklær og mye mer. Innredningstekstiler hadde fått en sentral plass i hjemmet, og dermed i husarbeidet, med produksjon, rengjøring og glattgjøring.

Men hva med kjøkkenkluten og andre kluter for vask av gulv, vegger og innbo? På utstyrlisten står seks vaskekluter, men ikke noe om hva de skal brukes til. På ulike steder i boken nevnes riktig nok 'takvask-kluter' og 'vindusskinn', og kluter i forbindelse med vindusvask, ovnspuss og vask av møbler, skinn, sko, malerier, gipsfigurer, blomster, strykejern,

tørkesnorer, gryter, komfyr, kokeplater, vegger, gulv og oppvask. Klutene omtales som bløte, harde, tynne, grove, tørre, fuktige, godt vridde, rene, eller rene og kokte. Det er uklart når det er snakk om en spesielt klut for et spesielt formål, selv om det nevnes et par ganger, men altså aldri i forbindelse med oppvask.

Klutene brukes for det meste til renhold, men også til å sile, og til å fordele noe utover. De vrís eller dyppes i såpevann, sodavann, salmiakkspiritus, denaturalisert sprit og bensin.

Det er likevel ikke kluter, men andre redskaper som står frem som noe nytt. Dette er mekaniske hjelpemidler som støvsuger, børster, koster og skrubber, ofte tilpasset en bestemt oppgave, slik som lampebørster og klosettbørster. På en figur med bilde av sytten ulike rengjøringsapparater finnes feiebrett, støvsuger, teppebanker og en klut. Resten er ulike koster, mopper og børster. Mye børster og lite kluter. Noen av dem finnes fortsatt i vanlig bruk, slik som oppvaskbørsten. Flere nye hjelpemidler forhindrer ikke at også enkle midler blir brukt til skuring. ”Skjeftegress eller andre hårde plantetrevler kan brukes istedenfor skurebørste, likeså nevertisk og ‘ball’ av gammel seilduk eller sekkestrie.”⁵¹ Dette var en periode med utprøving av mye nytt og et økt tilbud av forbruksvarer, men *Husmorboken* gir også billigere alternativer. Flere har beskrevet endringene i husarbeid som en økt adskillelse mellom matlaging og andre aktiviteter,⁵² mellom rent og skittent, og mellom mennesker.⁵³ Selve fremveksten av kjøkkenet som et spesialisert rom for matlaging kan tolkes slik.⁵⁴ Det økte antallet kluter til husarbeid kan passe inn i dette bildet, men jeg får ikke noe klart bilde av om klutene hadde faste funksjoner, når de ble definert som rene, eller om de kunne tas i bruk på kryss og tvers av ulike grenser. Dette og mange andre spørsmål blir stående til senere forskning.

Oppvask med klut og børste

I *Husmorboken* er oppvask et stort tema, og alt rundt denne aktiviteten er annerledes enn det Sundt beskrev. Kjøkkenet er blitt vanlig, og det har kommet egen innredning til oppvasken, med oppvaskbenk, kummer i stål, innlagt vann og avløp. Den aller viktigste endringen er at mengden kopper og kar, dekketøy og utstyr har økt betraktelig. I HFIs

Bild 5.2. Illustrasjon av rengjøringsredskaper i *Husmorboken* 1945. Bildet viser viktigheten av børster. Kilde: *Husmorboken* 1945.

undersøkelse fra 1946 av oppvask, starter beskrivelsen slik: "Blant de arbeiten, som regelbundet forekommer i alla hushöll, intar diskningen en framträdande plats."⁵⁵ De mener oppvasken opptar femten til tyve prosent av en husmors arbeidstid, omtrent én til en og en halv time per dag. Det samme store alvoret rundt oppvask finnes i Grams rapport om oppvask på storkjøkken: "Helt siden smittestoffene ble oppdaget, har

en vært oppmerksom på at smitteoverføring kan skje gjennom dårlig rengjort spisestell.⁵⁶ Her nevnes blant annet tuberkulose, difteri og influensa. Dette brukes som begrunnelse for å rasjonalisere oppvasken gjennom bedre rutiner og utstyr. I *Husmorboken* kommer det også klart frem at oppvask er blitt daglig, tidkrevende – og viktig.

I likhet med mange andre samtidige husholdningsbøker beskrives også her arbeidet som kjedelig.⁵⁷ Samtidig er det viktig for økonomi og hygiene. ”Ein skal fara både fort og fagert. Slurv med oppvask er næsten det verste av alt slurv.”⁵⁸ Rensligheten er ikke lenger som Sundt beskrev det; begrunnet sosialt, religiøst eller praktisk, men som direkte forebygging av sykdom.⁵⁹ Den hygieniske vasken er målet, men den skal også være rask og billig. Boken har fire sider detaljert beskrivelse av arbeidets rekkefølge med forbehandling, vask, skylling og tørking. Det skal spares på vaskehjelpemidlene og slitasje skal forebygges. ”Vær derfor forsiktig under oppvasken. Gaffler setter riper på skjeer.”⁶⁰

Oppvaskkluten er en selvsagt del av arbeidet: ”Til oppvask er hvite linkluter best.”⁶¹ I tillegg er egen børste til oppvask en av de mange børsteheter. ”Oppvaskbørster er å få i mange fasonger og er uundværlige til glass og stentøi, hvor en ikke kan komme til med kluten (hanker, forsiringer o. s. v.). Mange foretrekker ikke å bruke klut, men bare børste til oppvask.”⁶² Oppvaskbørsten omtales altså svært positivt og som et redskap som kan erstatte oppvaskkluten.

Forholdet mellom klut og børste diskuteres i HFI under overskriften ”Borstar, viskor och trasor”. I tidsstudien er fire ulike kluter, to visker og elleve børster med. Resultatet viser at den beste børsten er raskest, med 6:56 minutter på en liten standard oppvask. Den beste kluten, som også er bedre enn syv av børstene, får tiden 7:40 minutter, som er bedre enn viskene og papirkluten, som alle kommer over 8:50 minutter. Konkurransen mellom klut og børste avhenger dermed av hvor god børsten er.

I Grams rapport om storkjøkkenet nevnes ikke tekstilene mye, og kluter oftest i forbindelse med det de ikke bør brukes til. Han siterer en forskrift fra 1934 om oppvask av servise for serveringssteder: ”Tørring

Bild 5.3. Illustrasjoner av god og dårlig hygiene for Norske Kvinners Sanitetsforening en gang mellom 1925 og 1940. Legg merke til hvordan oppvaskkluten kun er en del av den slurvete, og ikke den riktige, oppvasken. Kilde: Norsk Teknisk Museum.

Sturvet oppvask

Riktig oppvask

med håndkle eller klut må såvidt mulig unngås.⁶³ Gram undersøker fem oppvaskkluter fra sykehus for innhold av sykdomsfremkallende mikroorganismer, og resultatet er nedslående: ”Oppvaskklutene representerer en betydelig smittefare når de blir brukt i vaskevann som ikke har en desinfiserende temperatur.”⁶⁴ Han advarer mot å tørke oppvask, særlig med en ”skitten, fuktig klut.”⁶⁵ Steriliserte håndklær eller papir blir anbefalt.⁶⁶

Til tross for en imponerende detaljrikdom glemmer ekspertene at oppvaskkluten ikke så lett kan erstattes, for oppvasken blir ikke komplett om ikke bord og benker tørkes av til slutt. Opptattheten av børstene i *Husmorboken* og i forskning om oppvask, tolker jeg som et resultat av det tidlige 1900-tallets begeistring for nye tekniske og kjemiske løsninger, men også som at tekstiler lett overses om de ikke er vakre.⁶⁷ Kjøkkenkluten overses og mistenkeliggjøres i den litteraturen jeg har funnet som faktisk nevner den.

Rengjøring av kluter

Husmorboken gir en utførlig beskrivelse av rengjøring av kluter:

Sist får så kluten en omgang. De gnis op i godt såpevann, skylles og henges til tork, om mulig i friluft og sol. Et par ganger i uken kokes de i 10 minutter i en rummelig gryte med såpevann; får kanskje enda en opkoking i nytt vann, om de er stygge. Det er godt å ha to sett kluter, så det ene kan komme på storvask mens det annet er i bruk. Bruker en børster til såpevasken, må de også gjøres rene i hett såpevann og helst soltørkes.⁶⁸

Klutene skulle vaskes ofte og grundig; i oppvasken, i gryten, i solen og i klesvasken. Det er en uklarhet her hvorvidt det å vaske klutene i storvasken kommer i tillegg til, eller i stedet for koking i gryte. Jeg tolker det slik at klutene helst skulle være en del av klesvasken, om man hadde nok å ta av. Sol og kokende vann fremholdes som generelt heldige hjelpemidler i renhetens tjeneste, også i renholdet av kluter ”Alle slags kluter og børster må holdes godt rene. Heng dem ofte i solen. Av og til bør klutene kokes eller legges i kokende vann.”⁶⁹

Materialer og fremstilling

Anskaffelse av redskaper, også kluter, behandles utførlig:

Det hører ikke til god økonomi å kjøpe almindelige kluter. En bruker gammelt, avlagt tøy, som klippes til og *faldes*, ellers vil klutene snart se trasete ut. Til *opvask* er hvite, myke linkluter best. Til *støvtørking* bør en ha kluter av flanell eller annet mykt stoff som ikke 'lover av'. Til *Gulvvask* må klutene være av grovere, men ikke for hårdt stoff. De må kunne holde godt på vannet og være lette å vri. Gode norske skurekluter er nu i handelen. Til *sandskurte gulv* brukes striekluter. Til *metallpus* brukes kluter av flanell el. lign. *Semsket skinn* er det beste til vinduspuss. Det er også utmerket til støvtørking.⁷⁰

Her beskrives materialer og egenskaper ved materialer som gjør dem egnet til kluter. Vi får også vite at alminnelige kluter bør lages av husholdningens avlagte klær og innredningstekstiler. Den faldete kanten begrunnes med at kluten da får lengre holdbarhet. Men hva er alminnelige kluter?

At skurekluten ikke er en alminnelig klut, kan vi kanskje trekke ut av den positive bemerkningen "Norske skurekluter er nu i handelen", uten at det legges til at de heller burde lages av slitte klær.⁷¹ Hva 'nu' betyr interesserer oss også. I den første utgivelsen av *Husmorboken* fra 1932 var dette ikke med. I *Norges Tekstil*, et tobindsverk om norsk tekstilindustri, står det:

[I] 1930 ble påbegynt fabrikasjon av strikkede skure- og vaskekluter (så vidt vites den første i Norge), i konkurranse med de importerte svenske kluter. Klutene, som bærer navnet 'Dovre' (i likhet med undertøyet), har hatt stor suksess i konkurranse med utlandet, og har i de senere år vært fabrikkert av *norsk spunnet* garn fra Nydalen Kompagnie, etter at dette firma opptok spinningen av fabrikkasjonsgarn.⁷²

Ferdigkjøpte strikkede bomullskluter ble vanlig i Norge fra slutten av 1940-tallet, og er fortsatt helt vanlig på norske oppvaskbenker.

I HFI-studien er de fire klutene laget av "maskinvävt otvinnat bomullsgarn, trikå, lin, och papper."⁷³ Av disse var den første best, men det var liten forskjell på de tre i tekstil. Lin og bomull, vevet og strikket, fung-

erte alle bra. Jeg går ut fra at klutene var ferdigkjøpte. At kluter kunne kjøpes ferdige, kommer også frem i beregning av årlig utgift til oppvask: 5,25 svenske kroner for tre børster og 3,60 kroner for fire årlige kluter.

Vi ser at mengden kluter har vokst og at ferdigkjøpte kluter er i ferd med å bli vanlige, i tillegg til kluter laget av avlagte tekstiler fra hjemmet. Klutene er gjenstand for svært omfattende og sammensatte rengjøringsprosedyrer.

Klutekulturhistorien

Mengden tekstiler i renhetens tjeneste vokste raskt mellom de to bokutgivelsene. Det gjorde også de dekorative innredningstekstilene, og noen av disse ble også brukt til å holde noe rent og tørt. Den felles våte kluten på bordet avløses av individuelle servietter.

Kluter vokser både i antall og typer, likevel synes det som om andre redskaper øker mer. Sundts bok viser en overgang fra å vaske med sope-lime og med bruk av planter og bark med mer, til å vaske med kluter. *Husmorboken* viser derimot en overgang til kjemi, mekanisering og nytt utstyr, og dermed konkurranse for klutene. Denne utprøvningsfasen er bedre dokumentert for klesvasken.⁷⁴ Klutene passet ikke inn i bildet av det moderne og teknifiserte husarbeidet. De blir dermed systematisk oversett i de kildene jeg har sett på.

På midten av 1800-tallet var ikke oppvask slik vi kjenner den vanlig hos allmuen i Norge. Matrettene var få og enkle, og ble spist uten bruk av tallerkener, bestikk og serveringsfat. Kniv, sand og tvoger ble benyttet som redskaper for rengjøring av melkestell, gryter, bord og hender, og for de som hadde råd; også kluter. Det kan synes som et ideal at kluten som ble brukt til melkestell og gryter ikke også ble brukt til vask av kroppen, men at dette idealet var vanskelig å etterleve. Mangelen på tekstiler var stor, og klutene få.

I 1938 ble oppvasken langt viktigere fordi mye mer måtte vaskes etter hvert måltid. Kjøkkenklutens funksjon var i endring. Den hadde vært flittig brukt til å vaske opp med, men fikk konkurranse fra kosten til denne jobben. Å tørke benk og bord forble derimot kjøkkenklutens rette jobb, men dette vies mindre oppmerksomhet enn selve oppvasken og de mange nye kostene. Å tørke benk og bord er dermed kjernejobben

til kjøkkenkluten i begge perioder, slik det også er i dag, men kluten som har blitt brukt til dette har også hatt andre oppgaver.

I tråd med tidligere forskning på kjøkken forestilte jeg meg en endring fra bruk av naturlige elementer, enten de var kjemiske (snø og aske) eller mekaniske (sand), til mer bruk av kjøpte husholdningskjemikalier som salmiakk, lut og såpe.⁷⁵ Det stemmer for så vidt, men sand er viktig i begge perioder. Mer overraskende er at to nye naturlige elementer seiler inn som viktige for renhold: luft og sol, selv om også Sundt nevner dette 'å bade i frisk luft'. Det er dermed ikke slik at naturlige hjelpemidler blir borte, men heller at vasken blir mer omfattende og får flere hjelpemidler – også flere naturlige.

Kluter er hovedsakelig laget av gjenbrukte tekstiler i begge perioder. Den eldre perioden viser en mangel på tekstiler som det knapt er mulig å forestille seg i dag. I begge perioder er det å falde kanten rundt tegn på orden. På slutten av 1930-tallet kom ferdige kluter på markedet og supplerte de hjemmelagde. Ikke i noen av kildene finnes det omtale av hjemmelagde kluter av nye materialer. En videreføring av kjøkkenklut-historien opp til i dag ville ha vist når dette startet.

Jeg stilte spørsmål ved hvordan oppvaskkluten ble vasket. Her må jeg si at jeg fortsatt er usikker. De to bøkene gir ingen entydig oppskrift på hvordan en klut skal vaskes for å være 'ren'. Samtidig inngår nettopp en 'ren klut' i mange av beskrivelsene. Det er også uklart om kluter for ulike formål kan brukes på kryss og tvers så lenge de er 'rene', eller om de må være adskilte også da. Mangelen på beskrivelser av hva som skal til for å gjøre en klut ren, står i sterk kontrast til svært detaljerte beskrivelser av renslighetspraksiser på andre områder i begge bøker. Igjen er det som om kluten, eller nærmere bestemt de praksiser den inngikk i, forblir usynlige.

Min interesse for oppvaskkluten har rot i dens tvetydige plass i dag. Den samme tvetydigheten finnes i begge perioder. Forholdet mellom norm og praksis kommer best frem hos Sundt. Kluten skulle ikke, men ble brukt til å vaske mennesker. Den skulle ikke, men kunne likevel bli brukt i gryta uten at dette var en del av en 'fullstendig vask'. Oppvaskkluten eller kjøkkenkluten kunne vaske på kjøkkenet som del av det å rydde opp etter oppvasken, men den kunne også bli tatt med på

'storvask' og dermed være en del av klesvasken. Kjøkkenkluten er delvis, men ikke helt, en del av klesvasken, og også en del av utstyret for kjøkken og matlaging. Den hører hjemme i historien om både mat og klær i form av matlagingens hygiene og klesvask.

De to kildene viser at det er mulig å få kunnskap om kjøkkenkluten og de praksiser den har vært trukket inn i da de ble gitt ut, men det ville vært mulig å bruke en rekke andre kilder, slik som andre lærebøker i husstell, – fra begge perioder, samt intervjuer, reklame, skjønnlitteratur, film og foto. Fordi kjøkkenklutens navn, arbeidsoppgaver og dens sammenheng med annet utstyr har vært skiftende, tror jeg en slik undersøkelse med fordel kunne dekke hele spekteret av kluter og håndduker, altså alle tekstiler som benyttes for å vaske og tørke i hjemmet. Kjøkkenkluten synes for meg å unndra seg oppmerksomhet i studier av kjøkken, oppvask og husarbeid. På samme måte er det mulig de lite dekorative innredningstekstilene og deres historie er sparsomt utforsket. Det er synd, fordi de spiller en viktig rolle i vårt daglige liv. Blant disse finnes også bordkluten vi ble kjent med via Sundt, og kanskje også lommetørklær, bind og bleier. Her er mye ugjort.

En fordel med å basere kapittelet på to bøker er at vi også får anledning til å komme tett på bøkene – ikke bare klutene. Begge er skrevet for å ha en virkning. Sundts bok var et argument mot opprettelsen av husmorskoler i Norge. Den forsvarer kvinner mot en autoritær endring av deres daglige liv. *Husmorboken* derimot, var skrevet for å lære kvinner riktig husarbeid. Den var alt det Sundt mente kvinnene ikke trengte.

Kjøkkenkluten er kvinners ansvar i begge kilder. Den diskuteres hos Sundt, og han viser hvordan kvinnen har ansvar også for mannens renslighet, og hvordan hennes standard kan saboteres av menns praksis. *Husmorboken* er skrevet av kvinner, for kvinner, og det tas for gitt at det er kvinner som vasker opp. Men mens Sundt tar norske kvinner i forsvar og tillegger dem sunn fornuft, arbeidsvilje og evne til å utnytte tid og ressurser, er *Husmorboken* nettopp så formanende, detaljert og autoritær som det Sundt advarte mot. Den snakker til de vordende husmødre i en allvitende og umyndiggjørende tone, som om de mangler all evne til selvstendig tenking. Sundt beskrev renslighet som en del av kvinneligheten og en del av en kultur der fattigdom satte strenge grenser for

hvordan den nedarvede tilbøyeligheten for renslighet kunne praktiseres. *Husmorboken* derimot, ser renslighet som en del av et ekspertsystem der industriens nye produkter og ny forskning alene har rett til å sette premisser. Husarbeid var noe den enkelte kvinne måtte lære gjennom detaljerte beskrivelser og påminnelser om moral, sykdom og mulig død. Den bidro dermed til noe av den personlige usikkerheten overfor egen praksis som fortsatt preger vårt forhold til oppvaskkluten. Men den bidro også til noe annet; den erstattet nedarvet kultur med saklig kunnskap, basert på industriens og forskningens resultater. Når husarbeidet i dag utføres, er det på grunnlag av rester av slik kunnskap og de praksiser den bidro til, men kunnskapen blir ikke oppdatert og formidlet på en systematisk måte. Dette bidrar uten tvil til enda mer usikkerhet, men også unødvendig tidkrevende og dårlig utført arbeid, og er lite å bygge på når hygiene igjen står sentralt for nasjonens helse. Ingen av forfatterne av våre to bøker ville vært imponert over dagens oppvaskkluter, og Sundt ville definitivt ikke vært imponert over mangelen på forståelse for kulturelle forskjeller når myndighetene formulerer sine krav om økt renslighet som våpen mot koronaviruset.

Jeg ønsket å få frem kjøkkenklutens rolle i utviklingen av praksiser og idealer for renslighet. Det er klart at økt tilgang på tekstiler var et helt sentralt element for å gjennomføre standardhevingen, sammen med bedre tilgang på vann. Kluter og håndklær har dermed vært en forutsetning for standardhevingen, samtidig som de økte kompleksiteten i matlaging. Parallelt økte servering behovet for oppvask, og skapte slik også et større behov for kluter og håndklær. Mer kluter og tekstiler var dermed ikke bare en forutsetning for høyere renslighet, men like mye et resultat av et mer komplekst hjemmeliv der mengden husarbeid vokste betraktelig. Det ble simpelthen mer å holde rent. Tekstilenes rolle i standardhevingen og i den økte rensligheten er ikke noe som diskuteres direkte. Det var de 'nye' tekniske og kjemiske produktene som fikk oppmerksomhet. Kjøkkenkluten ble oversett eller mistenkeliggjort som en potensiell smittespreder.

I begge bøker diskuteres forholdet mellom renslighet og sykkelighet. Sundt vil undersøke dette forholdet, og tar ingenting for gitt. At det er mer urenslighet i et hjem med et sykt barn, kan like godt skyldes at

moren har mindre tid til å vaske, som at det er urenslighet som er årsaken til barnets sykdom. Årsak og virkning av renslighet må undersøkes vitenskapelig, og med åpenhet for at renslighet kan oppnås på ulike måter i ulike kulturer. I *Husmorboken* fremstilles fravær av sykdom og død som et direkte resultat av hardt arbeid med såpe og vann. Bokens formål er et ledd i omleggingen av husarbeid, – tuftet på vitenskap, men kan også oppfattes som en dogmatisk tro på blant annet sol og lys, såpe og varmt vann. Jeg tviler på at rådet om til stadighet å henge ut oppvaskbørsten var vitenskapelig undersøkt.

Helsemyndighetenes fornyete interesse for befolkningens daglige praksiser med såpe og vann, munnbind og avstand, har vært omfattende. Det har foreløpig ikke vært tid for analyser av møtet mellom den hverdagslige kles- og vaskekulturen og myndighetenes forventninger og måte å formulere disse på, men det kan synes som om forståelsen av rengjøring, avstand og klesbruk som kultur har vært liten. Slik sett viderefører den mer *Husmorbokens* logikk, enn Sundts. Også troen på såpe og vann som det vesentlige våpenet og mistroen til tekstilene kan synes å bygge på denne tradisjonen.

At renslighet er viktig for helse kommer tydelig frem i de to kildene for denne artikkelen, og har blitt grundig aktualisert i forbindelse med koronapandemien. Jeg håper analysen av oppvaskkluten kan bidra gjennom å løfte frem hvor viktig unnselige tekstiler har vært i denne historien. Videre ønsker jeg å vise at renslighet er mer enn helse, at den også er en viktig del av vår kultur og våre levekår, og i dag som på 1860-tallet er det ikke én kultur, men mange ulike, og også ulikheter mellom ideal og praksis. Det trengs derfor både historiske studier og forskning på dagens praksis.

Noter

- 1 Douglas, Mary, *Purity and danger: An analysis of the concepts of pollution and taboo*, London: Ark Paperbacks, 1984.
- 2 Grimstad Klepp, Ingun, *Skittentøyets kulturhistorie: Hvorfor kvinner vasker kler*, Oslo: Novus forlag, 2006. Samtaler med venner, familie og kolleger om oppvaskpraksis i 2019. Takk til Silje Skulestad som har delt erfaringer fra intervjuer i <https://safeconsume.eu/> om kjøkkenpraksiser i dag.
- 3 Flere bøker ble gitt ut 2013–2015.

- 4 Jacobsen, Eivind, "Dangerous liaisons: Domestic food safety practices", Oslo, 2014;
- Grimstad Klepp, Ingun, "Vi vasker oss vel egentlig for mye: Et hygienisk argument", *Norsk antropologisk tidsskrift* vol. 18, nr 1, 2007.
- 5 Sundt, Eilert, *Om renligheds-stellet i Norge: Til oplysning om flid og fremskridt i landet 1869*; Oslo: JC Abelsted, 1975.
- 6 Gleditsch, Liv, *Husmorboken*, Oslo: Cappelen, 1938.
- 7 Stenseth, Bodil & Falck, Sissel, *Eilert Sundt og det Norge han fant*, Oslo: Gyldendal, 2000.
- 8 Jørgensen, Finn Arne, "Tidens krav: Framveksten av det vitenskapelige husstellet i Norge 1900–1940" *STS-rapport, 1988–2002*, Trondheim: Senter for teknologi og samfunn, Institutt for tverrfaglige studier, NTNU, 2002.
- 9 Asbjørnsen, P. Chr., *Tidsenlig matlagning: Kok- och hushållsbok omfattande så väl vanlig matlagning, som tillagning af svampprätker, inläggning och förvaring, val och inköp af matvaror m.m.*, Stockholm: Sigfrid Flodin, 1887.
- 10 Asbjørnsen, 189.
- 11 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 22.
- 12 Jørgensen.
- 13 Wehn Hegnes, Jannike, *Forbruksforskning som forbrukerpolitikk: 1939–1984*, vol. 6, Oslo: Statens institutt for forbruksforskning, 2006.
- 14 Hagemann, Gro et al. (red), *Twentieth-century housewives: Meanings and implications of unpaid work: Issues in contemporary history*, Oslo: Unipub forl Oslo Academic Press, 2005.
- 15 Hegnes.
- 16 Torell, Ulrika, Lee, Jenny & Qvarsell, Roger, *Köket: Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*, Stockholm: Nordiska museet, vol. 143, 2018, 14.
- 17 Gram, L., *Undersøkelser over forekomsten av mikrober på servise og spisebestikk fra sykehus og restauranter, og metoder til desinfeksjon av dette*, Dybwad, 1943.
- 18 Hemmens forskningsinstitutt, "HFI-meddelanden", 1946.
- 19 Torell, Lee & Qvarsell.
- 20 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 313.
- 21 Ibid., 53.
- 22 Ibid., 120.
- 23 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 136.
- 24 Ibid., 134.
- 25 Ibid., 178.
- 26 Ibid., 188.
- 27 Ibid., 189.
- 28 Bugge.
- 29 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 189.
- 30 Klepp, *Skittentøyets kulturhistorie*; Ashenburg, Katherine, *Clean: An unsanitised history of washing*, London: Profile Books, 2011.
- 31 Klepp, *Skittentøyets kulturhistorie*.
- 32 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 392.
- 33 Ibid.
- 34 Grimstad Klepp, Ingun, "The meaning of cleanliness: Modern demonstrations of female purity", Hagemann, Gro & Roll-Hansen, Hege (red.), *Twentieth-century housewives*:

- Meanings and implications of unpaid work* Oslo: Unipub, 2005; Klepp, *Skittentøyets kulturhistorie*.
- 35 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 304.
- 36 Ibid.
- 37 Russell Belk, "Sharing", *Journal of Consumer Research* vol 36, nr. 5, 2010.
- 38 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 312.
- 39 Ibid., 132.
- 40 Ibid., 379.
- 41 Ibid., 379.
- 42 Ibid., 380.
- 43 Belk.
- 44 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 380.
- 45 Ibid., 382.
- 46 Ibid., 161.
- 47 Sundt, *Om renligheds-stellet i Norge*, 296.
- 48 Sundt, Eilert, *Husfliden i Norge: Til arbeidets ære og arbeidsomhedens pris*, Kristiania: Abelsteds Bogtrykkeri, 1868.
- 49 Hagemann et al.
- 50 Gleditsch, 24.
- 51 Ibid., 45.
- 52 Torell, Lee & Qvarsell.
- 53 Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Stockholm: Liber Förlag, 1979.
- 54 Torell, Lee & Qvarsell, 26.
- 55 Hemmens forskningsinstitut, 3.
- 56 Gram, 9.
- 57 Torell, Lee & Qvarsell.
- 58 Gleditsch, 100.
- 59 Grimstad Klepp, Ingun, *Fra rent til nyvasket: skittent og rent*, Oslo: National Institute for Consumer Research, 2003; Klepp, *Skittentøyets kulturhistorie*.
- 60 Gleditsch, 38.
- 61 Ibid., 39.
- 62 Ibid., 38.
- 63 Gram, 13.
- 64 Ibid., 36.
- 65 Ibid., 97.
- 66 Ibid.
- 67 Torell, Lee & Qvarsell, 27.
- 68 Gram, 107.
- 69 Ibid., 39.
- 70 Ibid., 38f.
- 71 Gleditsch, 45.
- 72 Grieg, Sigurd, *Norsk tekstil*, Oslo: Norske Tekstilfabrikkers Hovedforening, 1950, 351.
- 73 Hemmens forskningsinstitut, "HFI-meddelanden", 1946.
- 74 Klepp, *Skittentøyets kulturhistorie*.
- 75 Torell, Lee & Qvarsell.

”Genom sitt sanna väsende göra ett hem trefligt”

Könsideal om husmoderlighet och kroppslig omsorg i kontaktannonser 1890–1960

Josefin Englund

Inledning

En flicka

med behagligt utseende, praktiserar uti alla husliga göromål, har ett godt sätt och genom sitt sanna väsende kan göra ett hem trefligt, önskar ingå äktenskap med enkling eller medelålders man.

Svar till ”Treflig”.¹

Enligt ovanstående kontaktannons från 1890 var den för äktenskapet ideala kvinnan en flicka som kunde praktisera husliga göromål och göra ett hem trevligt. Kopplingen mellan kvinnlighet, trevnad och huslighet lyftes här fram som central.

I andra sammanhang, som i kontaktannonsen nedan från år 1900, kunde kvinnlighet också förknippas med hälsa och renlighet:

Äktenskap.

En stadgad begåfvad Man som vistats mycket utomlands, önskar inleda bekantskap med en fördomsfri svenska, ej öfver 25 år. Framtida utmärkelse kan uppnås, om hon besitter ekonomiskt oberoende. På hälsa, kvinnlighet och renhet fästes förnämsta afseendet²

Från slutet av 1800-talet växte idealet om den moderna husmodern fram i Norden. Detta sammanföll och hängde samman med samhällshygieniska ambitioner samt den vetenskapliga medicinens etablering, genom bland annat bakteriologins genombrott.³ Etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren menar att landsbygdens folk under 1800-talet utsattes för ”systematisk propaganda” med syftet att uppfostra dem till ”svenskar som är rena i tanke och gärning”.⁴ Historikerna Lars-Henrik Schmidt och Jens Erik Kristensen påpekar att denna process var könscodad, och visar hur danska kvinnor under 1900-talet fostrades till goda husmodrar bland annat genom tidskrifter och hushållsskolor. Därför kallar de tidens ordnings- och renlighetsprojekt för ”projekt husmodern”.⁵

Konstruktionerna av kvinnlighet och hushållsarbete förändrades alltså. Särskilt intensiv var perioden kring sekelskiftet 1900. Historikerna Ida Blom och Inger Elisabeth Haavet menar att övergången till en modern välfärdsstat skedde via en familjefokuserad ideologi med husmodern som ansvarig för hemmet.⁶ Socialhistorikern Angélique Janssens skildrar samma utveckling och lyfter fram att föreställningar om kvinnlig särart formulerades i samband med att yrkesarbete alltmer separerades från hushållen.⁷ Schmidt och Kristensen menar att inlemmandet av husmoderligheten som en del i kvinnligheten innebar att kvinnlighet antogs innebära en känsla för hur hygien skulle skapas. De ritar upp fyra centrala grundpelare i hushållshygienen: sol, ljus, luft och renlighet.⁸ Samtidigt blev, som bland andra ekonomhistorikern Karolina Wiell påpekat, kroppslig renlighet allt viktigare.⁹

Schmidt och Kristensen tar upp ytterligare en komponent i ”projekt husmodern”. De menar att man i Danmark från statligt håll hade ett befolkningspolitiskt perspektiv som genom omvårdnaden av barnen förstärkte husmoderns uppgift.¹⁰ Även i Sverige fick renlighet och sundhet ett uppsving under mellankrigstiden tack vare växande oro för den svenska nativiteten.¹¹ Av dessa anledningar har tiden 1930–1960 beskrivits som en ”husmodersperiod” av bland andra Yvonne Hirdman.¹²

En brist i tidigare forskning om husmoderlig ordningsamhet och renlighet är dock att den i hög grad har utgått från samma slags empiri: statlig och medicinsk samhällsinformation samt handböcker och etikettböcker.¹³ Utifrån sådant material framstår periodens renlighetsiver som

ovanifrånprojekt med familjer och individer som motsträviga objekt.¹⁴ Schmidt och Kristensen beskriver exempelvis hur renlighetsprojektet sippade ner i vardagslivet.¹⁵ Eva Palmblad och Bengt Erik Eriksson, som studerat material inom den hygienmedicinska diskursen, hör till dem som i sin beskrivning av samhälliggörandet av hälsoarbetet problematiserar ett paternalistiskt förhållningssätt där ”den stora massans tröghet” varit en utmaning för de ”upplysta”.¹⁶

De upplysningsinsatser och reformprogram som planerades och sjuöppades under första halvan av 1900-talet var alltså till stor del ämnade att omforma vardagsföreställningar hos den breda folkmassan. Själva grundtanken i ”husmodersprojektet” var den heterosexuella, äktenskapliga tvåsamheten. Men trots att familjen, hemmet och vardagen har betraktats som centrum för de tillrättaläggande renlighetsambitionerna har familjebildarna själva sällan fått komma till tals i tidigare forskning. Att undersöka hur relationssökande män och kvinnor förstod och använde renlighet som ideal, genom att närstudera deras egna beskrivningar av sig själva och av sin ideala partner, kommer att kasta mycket ljus på denna förbisedda nivå. Hur stor plats tog renlighet och husmoderlighet egentligen för vanliga människor, när de själva formulerade vad de tyckte var viktigt?

Här kommer kontaktannonser i dagspressen in. Annonserernas beskrivningar av hur de ville inrätta sina liv ger en underifrånbild av ideal för det vardagliga äktenskapliga livet. Detta kapitel undersöker alltså synen på hemmet, huset och kroppen utifrån äktenskapssökandes perspektiv. Tidigare forskning om renlighet och könsideal, baserad på statligt och institutionellt material, hävdar att ideal om hälsa och renlighet genomsyrade hela samhället under denna period. Därmed vore det rimligt att anta att renlighet och husmoderlighet ofta lyftes fram av de kontaktannonserande. Men var det verkligen så? Avspeglades samhällsintresset för renlighet på individnivå när enskilda personer sökte en partner? Hur stor del hade renlighet, och specifikt den husmoderliga renligheten, i äktenskapsidealerna?

Nya ideal etableras inte över en dag. Därför är ett långt tidsperspektiv en fördel när det gäller att tydliggöra vilken betydelse de samhällshygieniska ambitionerna – särskilt ”projekt husmodern” – fick för uppfatt-

ningar om vardagligt liv och äktenskaplig samvaro.¹⁷ Av denna anledning undersöks kontaktannonser från hela 70 år, mellan 1890 och 1960. Dessa år har valts ut just för att de generellt anses vara höjdpunkten för husliga ideal och en överallt genomsyrande samhällsnorm vilken lyfte fram renlighet som avgörande karaktärsegenskap och vana för alla människor.

Undersökningen är baserad på en större studie av tusentals beskrivningar av den ideala livspartnern.¹⁸ I detta kapitel läggs som sagt särskilt fokus på hemmets skötsel och kroppens omvårdnad, eftersom beskrivningar av den ideala mannens respektive kvinnans egenskaper i äktenskapliga sammanhang tydliggör vardagliga uppfattningar om relationen mellan kön, huslighet och renlighet. Både män och kvinnor undersöks eftersom ett relationellt perspektiv är viktigt i studier av könsideal – utan att studera vad som beskrevs som idealt för mannen kan vi inte säga huruvida beskrivningarna av kvinnan var specifika för just kvinnan.

Begreppen ”husmoderlighet” och ”renlighet” undersöks utifrån vilka egenskaper gällande hemmet, hushållet och kroppen som kontaktannonserarna i sina beskrivningar av sig själva och den önskade partnern lyfte fram som åtråvärda. Undersökningen beskriver historisk förändring i hur kvinnors och mäns roller i skapandet av husmoderlighet, hälsa och renlighet beskrevs, både gällande den egna kroppen och den omgivande miljön i hemmet och hushållet. Kontaktannonser kan alltså visa hur heterosexuella livspartnersökande mäns och kvinnors ideal gällande hushållet och kroppen sett ut och förändrats. Härigenom kan följande frågor besvaras: Ökar antalet omnämningar av renlighet och skötsel av hemmet och kroppen i kontaktannonsernas beskrivningar under åren 1890–1960? I vilka sammanhang nämns renlighet? Kopplas renlighet samman med hälsa, och kan förändring skönjas? Beskrivs förmågan att hålla ett hushåll rent som avgörande för potentiella äktenskap? Hur framställs personlig hygien?

Källmaterialet

Frågorna besvaras med hjälp av kontaktannonser ur den svenska dagstidningen *Dagens Nyheter* hämtade med tio års mellanrum från 1890 till 1960. Studien bygger på en databas som upprättats för detta ändamål,

bestående av de första 250 kontaktannonserna ur tidningen av vardera kön från vardera observationsår, det vill säga totalt 4 000 kontaktannonser.¹⁹

Kontaktannonserna införda i *Dagens Nyheter* har valts ut som empiriskt underlag på grund av tidningens centrala roll som småannonsorgan. För morgontidningen *Dagens Nyheter*, grundad 1864, var annonserna redan från start viktiga då tidningen medvetet satsade på att kapa åt sig småannonsmarknaden.²⁰ Redan innan tidningen kunde kalla sig den upplagemässigt största var den landets mest använda tidning för annonsering.²¹ Att *Dagens Nyheter* kunde erbjuda en stor mängd annonser var viktigt för både läsaren och annonsören. Det är dock inte givet att *Dagens Nyheter*s prenumeranter och läsare är desamma som annonsörerna eftersom den tidning man väljer att annonsera i inte nödvändigtvis behöver vara den man läser. En stor upplaga innebar stor spridning av varje enskild annons, men ännu viktigare var vetskapen hos den stora allmänheten att de flesta typer av småannonser fanns i just denna tidning. Enskilda kontaktannonser har inget attraktionsvärde i sig, det är istället mängden annonser på samma ställe som avgör.²² *Dagens Nyheter* satsade på annonser inte bara när det gällde antalet, utan tidningens annonsredaktion arbetade också tidigt med grafiken runt annonserna.²³ Att upplagan var stor är givetvis också viktigt. Ingen annan tidning under den undersökta perioden nådde fler.²⁴ Redan på 1920-talet blev tidningen för första gången – bland då cirka 230 tidningar – landets största.²⁵

När man ska studera kontaktannonserna är *Dagens Nyheter*s ambition att tidningen skulle vara lättillgänglig och intressera en bredare läsekrets en fördel.²⁶ Generellt var tidningen under de år jag undersökt en medelklass-tidning med ett folkligt redaktionellt innehåll.²⁷ Att tidningen dessutom inte hade någon utpräglad politisk inriktning är fördelaktigt för mångfald bland annonsörerna, även om studier tyder på att en tidnings politiska inriktning inte påverkar kontaktannonserna.²⁸ Under den studerade tiden blev *Dagens Nyheter* inte mindre bred, utan tvärtom kom den att inrymma allt fler röster.²⁹ Man kan förvänta sig att samma sak gällde kontaktannonserna.

När det gäller den geografiska spridningen kom *Dagens Nyheter*s kontaktannonsörer under (särskilt den första delen av) perioden främst

Förgyllare och Glasvärdare!
I senaste till med förtäring en oerhördt önskad
ett öfversta. Önskad höjande. Närmare underåt
sitt förtäring. Sveriges Sveriges Sveriges Sveriges

Herrarn Affärsmän,
berätta i Dalarne om en kommande för
berättelse till A. M. Johansson, Lördag.

Oscar & Fru Hilma Peterszons
Handels-Skola,
Skoleled. 27 Nordenskiöldsgatan 27.

Skönskrifnings- Rundschrifts-
Räkne- och Bokhållari-Skola,
Hamngatan 17, 3 tr. upp.

J. JÖNSSONS
Skrif- & Räkneskola,
Stockholm, 16 Lilla Nygatan 16, 3 tr. upp.

Huru svårt
det ägnas till dem ett språk, då man tiller
samtliga, som kunnat läsa det verkliga

T. von Baumgarten,
S Övermorgatan, 2 tr. upp. 19-20 och 3-4

English lessons
af engelsk sammanfattad läsning. Pris från 25 öre

Pianoletoner
gifvas för cykeltör. 75 öre i timmen. Karls-
gatan 8, 3 tr. upp. till höger.

Portugisiska språkets rätta uttal
skänks på kortaste tid såsom af inofficiell
kompetent lärare.

Porträtter
färg eller pastell) utgifvas till yttre och inre priser.

Mejerianläggningar
och leveranser
af alla för mejerianstalten erforderliga maski-
ner, traktorar m. m. utifrån undertrycks

Alla slags trycksaker
utgifvas till, fort och billigt å

Accidentstryckeriet
& Handverkaregatan 4
(mitt emot Kgl. Nyhus),

Vill Allmänheten!
Som jag nu lyhördt att på värn väg åstadkomma
en värdig, värdig och billig föreläsning, af riksdags

Skrif upp tillkommit. Billigt och kort för man
sitt skönl. lagade Kravens gränd 4, nedre

Äget hem.
Ko Götterij Kjöpm, egare af ett tredigt hem
och förtäring som förtäring äfva, önskar öfva

En ung Blekingflicka
af god familj, godt utseende, musikalisk
och med en förmögenhet af 15,000 kr,

Damer!
En modellers ingäkt, hem i Stockholm, med
egen affär, önskar och kompanj med öfva

Ärade Damer!
En älskling med förtäring utseende och god
utseende med en liten förmögenhet med en årlig

Ärade Damer!
En skicklig inlärd bekant på öfva årlig
inlärd på 2,000 kronor, önskar öfva bekant

Annonsers
Redaktionsföretagningen, S. Övermorgatan, 2 tr.
upp. (G. T. A. 643. I)

En Tapetfabrik
i Köpenhamn söker en duktig och pålitlig
Verkmästare,

Schlossbad und Luisenbad
der
Chronisch Erkrankte

Handels-Institut.
F. A. MULLERS, Direktör,
St. Legier-Place (Svevst.)

English and German.
Tungt, gemensamt, som varit till nytta för
samtliga öfva och öfva, som find en öfva

från Stockholm och närliggande landsbygd, även om både andra städer och övrig landsbygd finns representerade.³⁰ Att det främst var stockholmare, med allt vad det innebar av skiftande stadsgränser när staden växte och olika grader av urbanisering, som annonserade kan tänkas ha betydelse för beskrivningar av hushållsarbetet med avseende på till exempel tillgången till hygienfaciliteter och hembiträdens arbetskraft. Bättre tillgång till rinnande vatten och badrum kan minska behovet av att påtala renlighet, men också öka kraven på renlighet. De grupper i samhället som hade hembiträden skulle kunna tänkas ha mindre behov av kunskaper i hushållsskötsel.

Den inblick vi får i annonsörernas sammansättning ger intryck av att de ur ett socialt och ekonomiskt perspektiv var en heterogen grupp. Möjligheterna att annonsera begränsades inte i någon hög grad av kunskapskrav och kostnad. En undersökning av annonsörernas socioekonomiska bakgrund och deras annonstexter uppvisar inga skillnader mellan olika grupper genom antalet omnämnanden av hemmet, hushållet eller kroppen.

Förändringen av annonsörernas sammansättning över tid handlar främst om att de livspartnersökande sammantaget blev något äldre. Detta kan tänkas hänga samman med att antalet skilsmässor i den svenska befolkningen ökade, och att människor därmed ombildade par fler gånger och senare i livet än tidigare. Genomsnittsåldern för kontaktannonserna i undersökningen steg under perioden från 25 år för kvinnor och 30 år för män, till en genomsnittsålder för kvinnor på 44 år och för män på 45 år. När det gäller samtliga av *Dagens Nyheter* läsare under perioden har tidningen generellt haft en yngre publik än andra tidningar.³¹

Hur valet av tidning påverkar undersökningens resultat är naturligtvis svårt att säga. När det gäller skillnaderna mellan olika publikationer har forskning visat att de stora dagstidningarna uppvisar en stor mångfald när det gäller social tillhörighet, särskilt jämfört med veckopressen.³²

Bild 6.1. Del av annonsida i *Dagens Nyheter*. I slutet av 1800-talet placerades kontaktannonserna under rubriken ”Diverse” och oftast, som här, sist på sidan. Källa: *Dagens Nyheter* 19 februari 1890/Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket.

Historiskt sett har småannonser nästan fullständigt koncentrerats till morgontidningarna. Detta faktum stärker valet att studera kontaktannonser i en dagstidning eftersom annonsörssammansättningen därmed kan tänkas vara bredast möjliga. Man kan dessutom enligt teorier om småannonsmarknad och lokal förankring konstatera att den tidning som får den största andelen av denna annonsering generellt är den som haft störst lokal spridning. *Dagens Nyheter* har helt klart haft störst spridning under perioden i Stockholmsområdet och blir på detta sätt Sveriges största lokaltidning, med Sveriges största småannonsmarknad.³³

Lika viktig för undersökningen som annonsmängden, upplagan och läsekretsen är tidningens kontinuitet. *Dagens Nyheter* erbjöd kontaktannonser under hela undersökningsperioden. Tidskrifts- och tidningsmarknaden genomgick under åren 1890–1960 många och omvälvande förändringar när det gäller utformning, finansiering och roll i samhället. Att studera endast en publikation innebär fokus på de förändringar som handlar om renlighet, hälsa, kön, hushållsarbete och kropp, och inte på variationer mellan tidningar och förändring av tidningsbranschen. Varken *Dagens Nyheter* eller medievärlden var densamma 1890 som 1960. *Dagens Nyheter* utkom dock utan avbrott under hela denna period. Oavsett hur läsargruppen såg ut var denna tidning det största kontaktannonsforumet i Sverige under den undersökta perioden.

Syftet med detta kapitel är som redan nämnts att visa hur livspartnersökande i kontaktannonser beskrev sina ideal om hemmet, hushållet och kroppsliga företräden. För att nå detta mål används kvantitativ och kvalitativ analys: kvantitativ i form av ordräkning och kvalitativ i form av textanalys. De delar av kontaktannonserna som analyseras är främst beskrivningar av vem som förväntas ta ansvar för, ha kunskap om samt visa intresse för hemmet och hushållets renlighet. När det gäller kroppsliga företräden undersöks beskrivningar rörande utseende, kroppsbyggnad och hälsa.

Första delen av kapitlet är en djupdykning i vad män och kvinnor skrivit om sina egna och varandras egenskaper rörande hem- och hushållsarbete, medan den andra delen fokuserar på kroppsliga företräden. Avslutningsvis diskuteras kontaktannonsörernas syn på renlighet i relation till tidigare forskning.

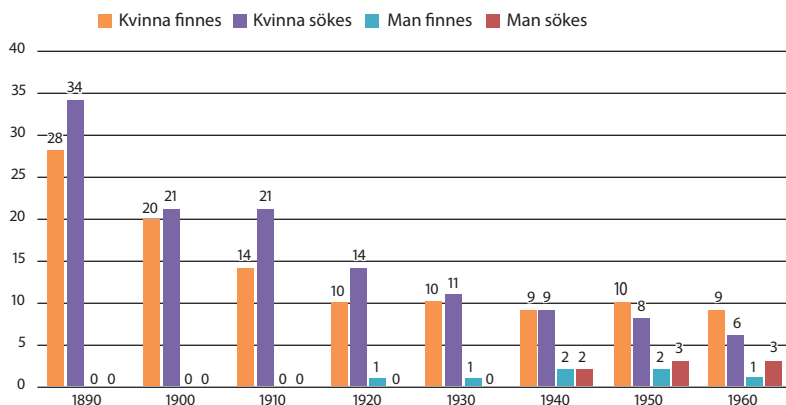
Hur beskrevs då skötseln av hemmets renlighet i kontaktannonser under perioden? Det mest slående när det gäller egenskaper som handlar om hemmets och hushållets skötsel är att de bara berörde kvinnan – se diagram 6.1 som visar hur ofta kvinnors hem- och hushållsegenskaper beskrevs i kontaktannonserna. Till exempel innehöll år 1890 cirka 30 procent av annonserna, 155 av 500, beskrivningar av kvinnans intresse och kunskap om hem och hushåll, medan sådana beskrivningar av män helt saknades. Både manliga och kvinnliga livspartnersökande framställde hem och hushåll som kvinnans domän, särskilt i annonser från åren 1900, 1930 och 1940. Att män och kvinnor var överens om detta betyder dock inte att antalet beskrivningar av kvinnans hem- och hushållsegenskaper dominerade – tvärtom. År 1890 nämnde bara cirka 20 procent av annonsförfattarna kvinnors hem- och hushållsegenskaper, samt cirka 10 procent åren 1930 och 1940.

Antalet egenskaper som handlar om hemmet och hushållet förändrades tydligt mellan 1900 och 1910, och sedan tydligt igen mellan 1960 och 1970.³⁴ Åren 1940 och 1950 var så antalet uppgifter om kvinnans hem- och hushållsegenskaper i stort sett oförändrat. Under 1950 beskrev kvinnliga annonsörer sina egna hem- och hushållsegenskaper oftare än vad de manliga annonsörerna uttryckte önsknings om dem. Manliga och kvinnliga ideal blev över tid alltmer lika varandra, allteftersom hem- och hushållsegenskaper mer sällan användes för att beskriva den ideala kvinnan.³⁵

Diagram 6.1 återger antalet beskrivningar med uppgifter om hem- och hushållsegenskaper och visar tydligt att dessa över tid i stort sett endast användes i relation till kvinnan. Det visar också den relativt lilla betydelsen dessa egenskaper, även i beskrivningar av den ideala kvinnan, generellt haft. Till och med under de observationsår då hem- och hushållsegenskaper var allra vanligast var det ändå 72 procent av kvinnorna som *inte* tog upp vare sig sina kunskaper eller sina intressen gällande hemmet och hushållet, och 66 procent av männen som *inte* hade några sådana önskemål på den ideala kvinnan.

Fram till 1930 framställdes kvinnor i de annonser där hemmet och hushållet togs upp ofta som husliga. I beskrivningar av huslighet ingick bland annat 1930 att ”stoppa strumpor” och 1890 att vara ”bevandrad

Diagram 6.1. Sammanställning över andelen (%) annonser med beskrivningar av hem- och hushållsegenskaper sorterat på annonstyperna kvinna finnes, kvinna sökes, man finnes och man sökes i 4 000 kontaktannonser i *Dagens Nyheter*, 1890–1960.

Källa: *Dagens Nyheter*, Carolina Mikromedia, Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek.

i kökslitteraturen”.³⁶ Huslig innebar också att kvinnan skulle vara den som ansvarade för trevnaden i hemmet.³⁷ Kvinnan var ansvarig för hemmet, och familjens lycka och trevnad var kopplad till hennes kunskaper om hem- och hushållsskötsel.³⁸ Att sköta sitt hem väl och skapa god stämning kan betraktas som en dygd i ett skötsamhetsideal. Ett trevligt hem kunde, som till exempel idéhistorikern Ronny Ambjörnsson påpekat, ses som ett sätt att minska risken för att mannen skulle falla för dekadenta frestelser.³⁹

Under perioden 1890–1920 handlade beskrivningar av egenskaper kopplade till hemmet och hushållet i flera fall också om ekonomiskt ansvar. År 1900 skrev en ”intelligent, hurtig, bildad Flicka” att hon kunde sköta ett hem ”på äkta gammeldags sätt – utan lyx och öfverflöd”.⁴⁰ Mannen hon sökte skulle vara ”bildad”, ”i god samhällsställning” och ”med sundt och nyktert lefnadssätt”.⁴¹ Det faktum att vikten av att hushålla ingick i ett skötsamhetsideal utesluter inte att de moraliska värdena bottnade i faktiska behov. Hur man hanterade till exempel alkohol, hygien och ekonomi hade konsekvenser för en familj. Som bland andra Olli Lagerspetz påpekat så är smuts och renhet påtagliga

fakta.⁴² Idealen kunde variera utifrån vilken social grupp annonsörerna tillhörde. När det gäller vad olika sociala och ekonomiska grupper skrev går det dock inte att se några generella mönster gällande vad de skrev om, däremot i viss mån *hur* de skrev om det.

För annonsören ”Kalle Pettersson” ”med en egen lönande sysselsättning” var det tydligt att om en man 1890 inte hade någon kvinna vid sin sida måste han förlita sig på andra kvinnor för hemmets skötsel. Den jämngamla ”flicka eller enka” han sökte hade två uppdrag: att göra mannen lycklig och att sköta hemmet:

Ärade Damer!

Mitt namn är Kalle Pettersson, min ålder 30 år,
af fromt och fogligt sinnelag, eger upphöjda
tanksätt, drifver sedan flera år egen, lönande och
angenäm sysselsättning, men saknar en vän, som
delar fröjder och bekymmer. Elden på hemmets
hård vårdas af främmande händer. Säkert finnes
bland eder någon, som skulle vilja göra ett hem
angenämt och en man lycklig⁴³

Medan Kalle Petterssons blivande fru skulle göra ett rikare företagarehem angenämt, är annonsen nedan av fröken Melér en redogörelse för en ”fattig flickas” sysslor. Arbetsbeskrivningen inbegrep flera fysiskt krävande sysslor. Annonsen, som för ovanlighetens skull var på rim, tog upp tillredning av mat och dryck såväl som tillverkning av textilier:

Till alla gamla ungarlar!

En fattig flicka frågar här

Om Ni i henne kan bli kär [...]

Kan sy och väfva – laga husmanskost

Och brygga, baka, göra ”sötmjölksost”.⁴⁴

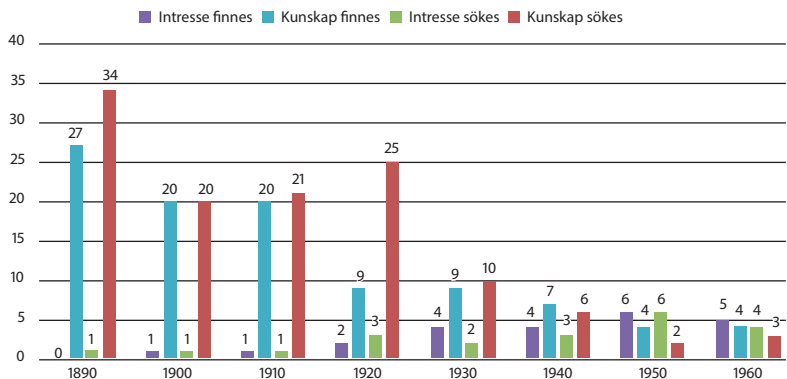
Ett annat exempel på hur idealet varierade utifrån socioekonomisk bakgrund utgör annonsen av den medelålders intelligenta änkefru ”af ansedd familj med fin bildning och gedigen karaktär” som 1920 sökte en ”bildad änkeman eller ungherre, ej under 55 år, med fast och nobel karaktär och i god social ställning” och utlovade att hon ”kan förestå och

sköta ett hem med mönstergill ordning”.⁴⁵ Annonseren sade sig ha både bildning, anseende, talanger inom musik och erfarenhet från resor och ”därpå disponibel förmögenhet, ej så stor”. Hennes uppgifter i hemmet innefattade sådant som krävde att hon var ”glad”, ”sympatisk”, hade ”stilig figur” och ”vana representera”. Till skillnad mot fattiga fröken Melér, som beskrev sig själv som van vid hårt arbete, framställde den ”ansedda” änkefrun sig själv som engagerad i uppgifter vilka istället krävde social kompetens och ett behagligt yttre.

Uppfattningarna om kön och synen på skötsel av hemmet och hushållet förändrades under tidsperioden. Inledningsvis beskrevs kvinnors husliga kunskaper, talanger och förmågor, men från ungefär 1910 började istället deras eget intresse för hemmet lyftas fram. År 1930 är sista observationstillfället i undersökningen då kunskap om hemmet hade någon större betydelse, oavsett vem som beskrev kvinnan. I diagram 6.2 visas andelen beskrivningar med uppgifter om kvinnans olika hem- och hushållsegenskaper.⁴⁶ Denna förskjutning från kunskap till intresse var som tydligast under perioden 1930–1960.⁴⁷ En tolkning är att ett skifte skedde, från en kvinnlighetsnorm där egenskaper kopplade till hemmet och hushållet förvärvades utifrån könad arbetsdelning, till en norm där kvinnan idealt skulle ha ett ”naturligt” intresse för hemmet och hushållet. Husligt arbete knöts hårdare till det biologiska könet, vilket är uttryck för en ny maktdiskurs på området. Detta är i linje med hur Schmidt och Kristensen beskriver försök under det tidiga 1900-talet att göra ”husmodersprojektet” till ett kall för kvinnokönet.⁴⁸ En annan tolkning är förändrade behov. Kunskap om hemmets skötsel kan också tänkas bli mindre avgörande i och med förbättrad levnadsstandard.

Från år 1950 beskrev majoriteten av annonsererna kvinnans egenskaper rörande hemmet och hushållet via formuleringar som ”hemkär” och ”intresserad av hem”. Till exempel sökte en man ur arbetarklassen 1950 en dam i 38–45-årsåldern som skulle vara ”snäll och hemkär”.⁴⁹ Mer implicita antydningar om att hushållskunskap efterfrågades förekom också, som i en annons där en man eftersökte en ”god matsäck”,⁵⁰ och i en annan där en manlig skribent önskade en flicka ”som kan laga, sy och sticka”.⁵¹

Diagram 6.2. Sammanställning över andelen (%) beskrivningar av kvinnans egenskaper relaterade till hemmet och hushållet sorterat på intresse finnes, kunskap finnes, intresse sökes samt kunskap sökes i 4 000 kontaktannonser i *Dagens Nyheter*, 1890–1960.

Källa: *Dagens Nyheter*, Carolina Mikromedia, Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek.

Män skrev sällan om sina egna egenskaper relaterade till hemmet och hushållet, och det efterfrågades heller inte av kvinnliga annonsörer. 1940 och 1950 var det som mest 3 procent av männen som beskrev sina egna hem- och hushållsegenskaper, och som mest 2 procent av kvinnorna som beskrev sin önskemän i termer av hem och hushåll. Manlig huslighet hade alltså en försumbar betydelse. Först 1920 nämndes egenskaper relaterade till hemmet och hushållet i mäns egna annonser överhuvudtaget. Då kunde en man skriva att han var hemkär, som i följande annons: ”Ungh., städ., snäll o. hemkär, önsk. bek. m. självst. dam.”⁵²

Denna annons visar också på en koppling mellan hemmet och ett skötsamhetsideal. Den städade och snälle ungherren ville nog säga att han inte tillbringade sin tid på krogen. När mannen beskrevs i samband med hemmet och hushållet handlade det om *intresse* för hemmet – aldrig om kunskap eller förmågor. Från 1940 fanns kvinnor som sökte hemintresserade män, och några män som beskrev sig som sådana. När matlagning började nämnas i samband med mannen 1960 är det tydligt att det var i termer av ett fritidsintresse.⁵³

Beskrivningar av egenskaper relaterade till hemmet och hushållet förändrades alltså under undersökningsperioden från att uttrycka en

tydligt kvinnlig kunskap som berörde skötsel av hemmet i form av ordning och skötsamhet till att beteckna ett gemensamt fritidsintresse för paret. Aktiviteter i hemmet fick en ny plats i livspartnerrelationen. Men allteftersom tiden gick nämndes hemmet och hushållet alltmer sällan. Andra egenskaper, som att kunna förvärvsarbeta och därmed bidra till hushållsekonomin, hade – kanske ibland på grund av vardagslivets faktiska behov – större betydelse:

Damer!

En 27 års man söker på detta moderna sätt en maka. Hon bör vara mellan 25 och 30 år.

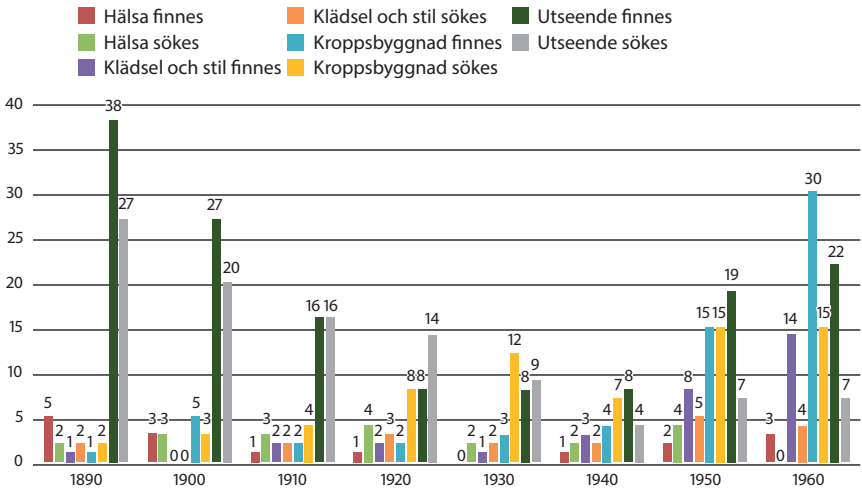
Äfven fordras att hon lärt sig något, så hon kan förtjena 10 eller 12 kr. i veckan, i fall mannens förtjenst ej blir tillräcklig. Önskas äfven att hon skall sköta ett trefligt hem. Är det någon som kan uppfylla detta, torde godhetsfullt svar, märkt ”Upprigtighet” inlemnas å Dagens Nyheters Annonskontor.⁵⁴

Skötsel av hemmet och hushållet förlorade alltså sin plats i kontaktannonsernas beskrivningar under första halvan av 1900-talet. Redan efter 1920 var det ovanligt att efterfråga kunskap och omsorg om hemmet hos en blivande partner. Istället blev kroppsliga egenskaper mer framträdande i annonserna.

Att beskriva kroppsliga egenskaper var under hela undersökningsperioden relativt vanligt.⁵⁵ Diagram 6.3 och 6.4 visar att manliga och kvinnliga annonsörer inte beskrev kroppsliga företräden på olika sätt. Det var också ovanligt att nämna hälsotillstånd. År 1890 underlät minst 96 procent av annonsörerna att beskriva sitt eget hälsotillstånd, och 1950 underlät 97 procent att beskriva den önskade partners hälsotillstånd.

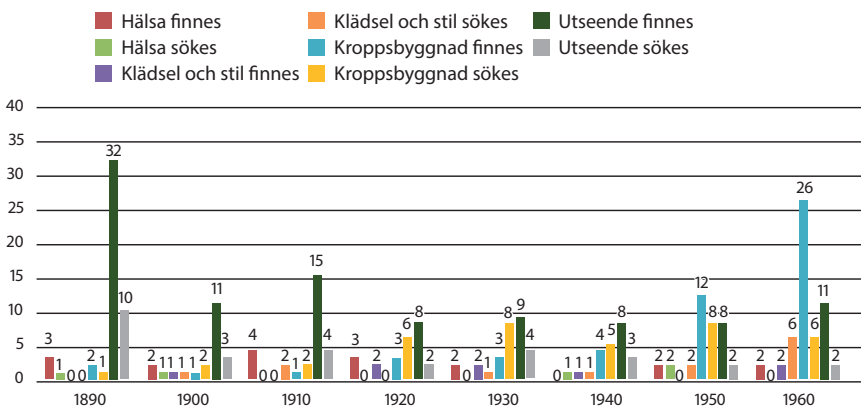
Det enda utmärkande gällande beskrivningar av kroppsbyggnad under första delen av undersökningsperioden var 1930 års ovanliga och enstaka beskrivningar av oönskad magerhet. Formuleringarna skulle kunna vara ett resultat av dåliga tider då magerhet var tecken på bristande hälsa, men skulle också kunna ses som reaktioner mot ett nytt slankare kvinnoideal.⁵⁶ Omnämmanden av kroppsbyggnad under andra halvan

Diagram 6.3. Sammanställning över andelen (%) beskrivningar med uppgifter om kvinnans kroppsliga egenskaper sorterat på hälsa finnes/sökes, klädsel och stil finnes/sökes, kroppsbyggnad finnes/sökes samt utseende finnes/sökes i 4 000 kontaktannonser i *Dagens Nyheter*, 1890–1960.

Källa: *Dagens Nyheter*, Carolina Mikromedia, Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek.

Diagram 6.4. Sammanställning över andelen (%) beskrivningar med uppgifter om mannens kroppsliga egenskaper sorterat på hälsa finnes/sökes, klädsel och stil finnes/sökes, kroppsbyggnad finnes/sökes samt utseende finnes/sökes i 4 000 kontaktannonser i *Dagens Nyheter*, 1890–1960.

Källa: *Dagens Nyheter*, Carolina Mikromedia, Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek.

av undersökningsperioden handlade för kvinnors del om ”slank” och ”fyllig”.⁵⁷ Mannen i kontaktannonserna kunde under undersökningsperioden vara ”stark”⁵⁸, ”reslig”⁵⁹, ”stor”⁶⁰, ”ståtlig”⁶¹ och ”spänstig”.⁶² Kvinnliga annonsörer skrev också i viss mån mer än män om skötsel av kroppen. Detta kan höra samman med att kvinnan som en del i hushållsarbetet i högre grad har fått stå för omsorg om kläder och hygien.

Kroppens paketering var något som blev mer framträdande i annonserna från 1950. Den estetiska dimensionen av kroppen förstärktes bland annat genom uttryck som ”välvårdad”. Denna successiva förändring syns också i hur begreppet ”snygghet” förändrades. I mitten av seklet bytte ”snygghet” betydelse från ”prydlig och ren” till att bli ett estetiskt omdöme. Samtidigt tog ordet ”proper” över betydelsen av det som tidigare betecknats som snygg. Ett exempel på ”snygg” i 1910–1940-talens innebörd syns i annonsen av en 33-års herre som i mars 1930 utlovade ett ”snyggt hem”,⁶³ medan den senare betydelsen finns i annonsen av den mörke snygge herren som 1960 sökte en attraktiv dam.⁶⁴

Hälsa är den kroppsliga egenskap som hade minst betydelse under hela undersökningsperioden – se diagram 6,5 som visar antalet uppgifter rörande hemmets skötsel, hälsa och kroppslig omsorg.⁶⁵ Flest uppgifter om hälsan förekom under den första halvan av undersökningsperioden. En hypotes är att hälsan var mer avgörande i ett fattigare Sverige där de flesta arbetade med kroppen och möjligheterna till vård var dåliga. Att hälsan skulle ha olika stor betydelse i olika samhällsgrupper kan dock inte fastslås utifrån detta källmaterial. Det finns inget i annonserna som tyder på att den socioekonomiska bakgrunden påverkade huruvida annonsörerna tog upp hälsoaspekten; såväl ”fattiga” och ”lärarinnor” som ”godsägare” och ”tjänstemän” beskrev sin hälsa. Detsamma gäller dem som hade önskemål om partners hälsa – även här fanns såväl ”affärsmän” och ”direktörer” som ”folkskollärare” och ”lantbrukare”. Det går inte heller att se att betydelsen av hälsa blev viktigare efter 1910, som till exempel Ulrika Holgersson och Karin Johannisson har skrivit.⁶⁶ Hälsans betydelse i de svenska kontaktannonserna varierade över hela perioden.

Män var generellt mer upptagna av hälsa i sina annonser än kvinnor. Överlag förekom beskrivningarna av hälsan oftare då en person

beskrev sig själv än när den som söktes beskrevs.⁶⁷ Flest beskrivningar av den egna hälsan i annonser av kvinnliga annonsörer förekom 1890 och 1950, och det var som mest ovanligt 1960. Manliga annonsörer beskrev oftast sin hälsa under åren 1890, 1910 och 1950. Minst antal beskrivningar av den egna hälsan förekom 1940, även om det fanns enstaka avvikande exempel, som när en ”läkare” önskade en ”huslig, frisk” kvinna.⁶⁸ Damen uppmanades dessutom att i sitt svar upplysa om sitt hälsotillstånd.

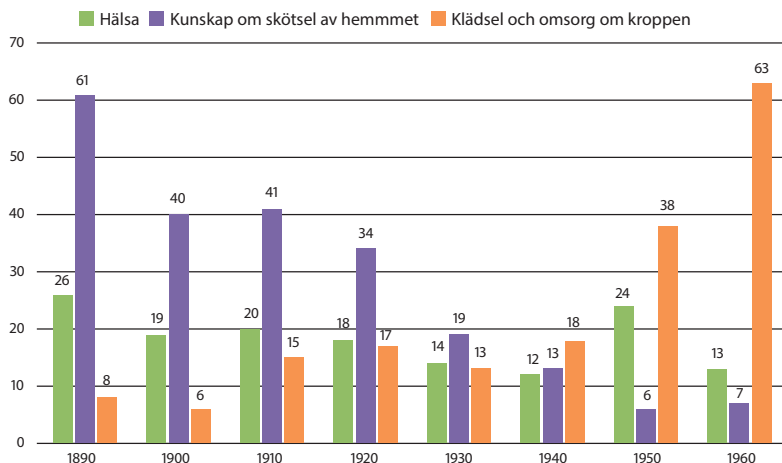
Någon vurm för friskvård och motion under 1930 eller 1940 liknande den som tidigare forskning iakttagit i annat material märks inte i kontaktannonserna, även om man just år 1940 också hittar en man med ”sund närings- och kroppsbasis”.⁶⁹ Annonsören var den första vegetarianen i materialet:

JAG BYGGER LIVET på sund närings- o.
kroppsbasis, är natur- och soldyrkare, intr.
av stud., mus., sinne f. humor, ej eremit,
söker likas. fl. f. tankeutb. o. ev. äkt. Sv.
till ”Vegetarian 27”.⁷⁰

Den vanligaste beskrivningen av hälsotillståndet var att annonsören eller den tilltänkta partnern var ”frisk”, som i en annons av en ”kristligt sinnad” man som 1890 levde i ”goda omständigheter” och önskade sig en ”flicka eller enka med 8,000 kronor, frisk och med lust att bo på landet”.⁷¹ Från 1950 kunde annonsörernas beskrivningar av hälsa också inkludera mer friskvårdsrelaterade uppgifter som hur man skötte om sin kropp och hälsa. Själva ordet ”frisk” användes under hela perioden, men framförallt åren 1910 och 1950. År 1890 och 1950 var som sagt de observationsår då det var viktigast att ta upp hur det stod till med hälsan.

Ordet ”sund” förekom precis som ”frisk” i annonserna under hela perioden. Begreppet ”sund i kropp och själ” var vanligast 1890–1920, men dök också upp i annonser 1960. Dock förändrades den innebörd annonsörerna lade i ordet; 1930 kunde till exempel nöjen vara sunda⁷² och 1940 åsikterna.⁷³ Från mitten av 1900-talet, när fritidssysselsättningar generellt började ta en större plats i annonserna, låg beskrivningar av sunda vanor och fritidsintressen nära varandra i betydelse. Sund

Diagram 6.5. Sammanställning över antalet beskrivningar med uppgifter om mannens och kvinnans egenskaper relaterade till hälsa, kunskap om skötsel samt klädsel och omsorg om kroppen i 4 000 kontaktannonser i *Dagens Nyheter*, 1890–1960.

Källa: *Dagens Nyheter*, Carolina Mikromedia, Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek.

livsaskådning och livsföring fick större plats, särskilt i idealbilderna av mannen från 1960 i såväl mäns som i kvinnors annonser. Mest frekvent användes ordet ”sund” åren 1950 och 1960.

Renhet, sundhet och friskhet framträder som ett sammanhängande ideal i annonserna under åren 1890–1920. Att besitta dessa egenskaper kopplades inte enbart till kroppslig hygien. Fysisk renhet hade också en moralisk aspekt, som dock förlorade betydelse efter hand. Hälsobegreppet kom allt mindre att kopplas till moral och mer till livsstil. Hur hälsa betraktats och inramats kan i detta avseende troligen hänföras till samhällsförändringar rörande levnadsstandard och social utjämning.

Det finns vissa exempel på beskrivningar av hälsa som visar att hälsans innebörd för de livspartnersökande kan ha förändrats under perioden. Ett sådant fall är sjuksköterskan som 1900 explicit ville ha en make att vårda.⁷⁴ Det vi uppfattar som en motsägelse mellan försörjningsmöjlighet och livspartnerskap idag kan ha tett sig annorlunda vid sekelskiftet 1900. I en tid med svagare socialt skyddsnät var individen

mer sårbar och livspartnerskapet mer beroende av att sjukdom och fysisk nedsättning kunde hanteras inom relationen.⁷⁵

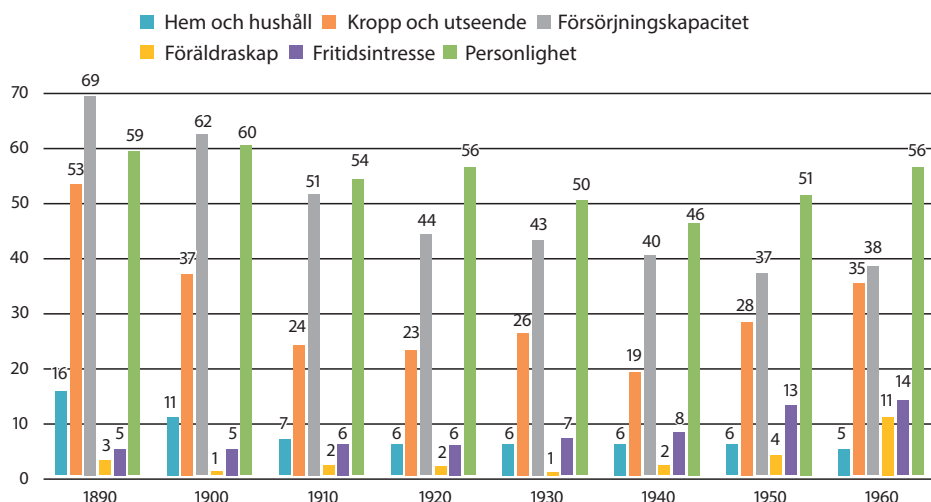
Olika typer av beskrivningar av hälsa förekom under hela perioden, men tog aldrig någon större plats i annonserna. Att hälsotillståndet inte hade någon större betydelse skulle kunna hänga samman med de äktenskapshinder som samhället ställde upp genom att officiellt reglera sanktionerat livspartnerskap utifrån bland annat sjukdom och ”duglighet” för ”kommande släkten”. Reglerna för äktenskap låg under stora delar av perioden som ett bakgrundsfilt för kontaktannonserna. Sårbarheten för sjukdom och ohälsa, parad med tankar om reproduktionens betydelse, uttrycktes exempelvis av annonsören Gustaf 1890 då han skrev: ”OBS! Ingen får anmäla sig som är medveten om ärftliga sjukdomar inom sin familj såsom kräfta, lungsot, fallandesot, galenskap eller dryckenskap.”⁷⁶

Genom sitt sanna väsende göra ett hem trefligt

I många av annonserna från sekelskiftet 1900 beskrevs kärlek till hem och hushåll samt skicklighet i att sköta dem som ett ideal. I en annons framgick att en god husmor skulle ”ha förmåga och vilja att göra ett hem ljus och glatt”,⁷⁷ och vara ”van vid hems behagliga ordnande”.⁷⁸ Den funktionalistiska estetiken med ljus, sol och luft i bostaden kopplat till kvinnan, som flera forskare skrivit om, syns också.⁷⁹ Hemmet som flera kontaktannonser beskrev 1910 och 1920 var ett ordnat och ”solljust”⁸⁰ hem. I annonsmaterialet i sin helhet framkommer att annonsörerna under denna period ansåg att hemmet och hushållet var kvinnans ansvar. Män och kvinnor var överens om denna ansvarsfördelning.

Men beskrivningar som överensstämmer med vad Schmidt och Kristensen kallat för husmoderligheten som ett modernt sanitärt ordningsprojekt är inte särskilt framträdande i kontaktannonserna.⁸¹ Som diagram 6.6 visar var det mycket vanligare att erbjuda och efterfråga kvinnans egenskaper som försörjare, både när det gäller materiella tillgångar och yrkesaktivitet, än kunskap och intresse för hemmet och hushållet. Den huvudsakliga slutsatsen i detta kapitel är därmed att beskrivningar av husmoderlighet och renlighet i hemmet – trots idealens

Diagram 6.6. Sammanställning över andelen (%) annonser som innehåller beskrivningar av önskade egenskaper relaterade till hem och hushåll, kropp och utseende, försörjningskapacitet, föräldraskap, fritidsintressen samt personlighet i 4 000 kontaktannonser i *Dagens Nyheter*, 1890–1960.

Källa: *Dagens Nyheter*, Carolina Mikromedia, Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek.

samhällspopularitet under perioden – aldrig fick ta det största utrymmet i individers sökande efter en äktenskapspartner.

Under perioden då hemmets skötsel betonades lades dessa uppgifter som sagt på kvinnan. Angående personlig hygien samt omsorg om kläder och kroppens yttre ansågs det i högre grad vara kvinnors ansvar. Detta överensstämmer med iakttagelser andra forskare gjort gällande kvinnan som mottagare och förmedlare av information om personlig hygien under denna period.⁸² Ett ytterligare resultat av denna studie är att huslighet övergår från att beskrivas som en arbetsinsats till att bli ett kvinnligt kodat intresse under mitten av 1900-talet.

Beskrivningar av vem som ansvarade för hemmet och dess känslöstämningar försvann redan mellan 1930 och 1950. Efter 1960 efterfrågades inte längre kunskaper i hemmets skötsel. Istället blev hemmet en plats för fritid, och hemmets sysslor, till exempel matlagning, framställdes som fritidssysselsättningar. Kunskaper om hygien, hushållsekonomi och

förmåga att skapa trevnad efterfrågades inte längre i kontaktannonser, vare sig för kvinnan eller för mannen. Studien av kontaktannonsörers beskrivningar antyder också en förflyttning från renlighet fokuserad på omgivning till renlighet fokuserad på kroppen, till det estetiska och yttre bedömningsbara. Från 1950 handlade beskrivningar om sundhet, renlighet, friskhet och hälsa mer om mäns och kvinnors kroppsliga egenskaper, medan beskrivningar kopplat till skötseln av hemmet och hushållet tenderade att minska.

Den intensifiering av renlighetsprojekten i hemmet och för kroppen som beskrivits i tidigare studier med fokus på samhällsupplysning och hygienfrämjande insatser från stat och läkarkår går även att spåra i kontaktannonser. Samtidigt visar annonserna att hemmet, hushållet, hälsan och omsorgen om kroppens renlighet hade en begränsad betydelse i kontaktannonser. Renlighet nämndes sällan. Diagram 6.6 visar olika egenskaper och värden som tas upp i annonserna och hur de förhåller sig till varandra. Trots att renlighet genomsyrt otaliga statliga och institutionella insatser och reformprogram under tidigt 1900-tal gavs hygien alltså inte någon större plats inom människors sökande efter någon att dela vardagen med.

Studien av kontaktannonserna visar att det moderna husmoders- och renlighetsprojektet visserligen lämnar spår i kontaktannonser, men att flit med såpa och tvål inte var centralt i annonsörernas drömmar om en livspartner. Kontaktannonserna nyanserar därmed historieskrivningen av renlighet som ett allestädes närvarande värde under perioden. Bara för att hygienisk kunskap spreds av stat, läkarkår och politiska förespråkare betyder det inte att den blev till ett ideal för budskapets tilltänkta mottagare. För kärlekstörstande annonsörer kunde i vissa fall husmodern tänkas ”genom sitt sanna väsende göra ett hem trefligt”, men i sökandet efter den äktenskapliga lyckan var hon inte avgörande.⁸³

Noter

- 1 *Dagens Nyheter* 11 september 1890.
- 2 *Ibid.*, 7 juli 1900.
- 3 Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Malmö: Gleerups, 1994, 148–184; Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik, *Lys, luft og renlighet*:

- Den moderne socialhygienens fødsel*, Viborg: Akademisk Forlag, 1986, 115–129, 151; Wiell, Karolina, *Bad mot lort og sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949*, Uppsala: Uppsala universitet, 2018, 21.
- 4 Frykman & Löfgren, 150.
- 5 Schmidt & Kristensen, 115.
- 6 Blom, Ida & Haavet, Inger Elisabeth, "Familjen, staten och välfärden 1800 respektive 1900", *Sekelskiften och kön: Strukturella och kulturella övergångar 1800, 1900 och 2000*, Göransson, Anita (red.), Stockholm: Prisma Bokförlag, 2000, 27.
- 7 Janssens, Angélique, "The rise and decline of the male breadwinner family? An overview of the debate", *International Review of Social History* vol. 42, nr 5, 1997, 29.
- 8 Schmidt & Kristensen, 115f., 120, 151.
- 9 Wiell, 60.
- 10 Schmidt & Kristensen, 124, 127.
- 11 Se t.ex. Hatje, Ann-Katrin, *Befolkningsfrågan och välfärden: Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen*, Stockholm: Allmänna Förlaget, 1974; Palmblad, Eva, *Medicinen som samhällslära*, Göteborg: Daidalos, 1990, 120f.; Palmblad, Eva & Eriksson, Bengt Erik, *Kropp och politik: Hälsoupplysning som samhällspegel*, Stockholm: Carlsson, 1995, 86f., 99–103, 126f.
- 12 Hirdman, Yvonne, *The Swedish welfare state and the gender system: A theoretical and empirical sketch: Study of power and democracy in Sweden*, Report No. 9 Maktutredningen, Uppsala, 1987, 25–40; Hirdman, Yvonne, "Genussystemet", SOU 1990:4, *Demokrati och makt i Sverige: Maktutredningens huvudrapport*, Stockholm, 1990, 84–86; Hirdman, Yvonne, "Rationalitet, lycka och genus – välfärdsstatens grunddrag", *Jämlikhet från vaggan till graven – på väg in i 2/3-samhället? Rapport från forskarseminariet i Umeå januari 1996*, Stockholm, 1996, 122.
- 13 T.ex. Karlsson, Lynn & Wikander, Ulla, *Kvinnoarbete och könssegregering i svensk industri 1870–1950: Tre uppsatser*, Uppsala: Uppsala papers in economic history. Research report, 1986; Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet tillrätta: Studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm: Carlsson, 1989; Hirdman, Yvonne, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm: Carlsson, 1992; Janssens; Blom & Haavet; Göransson, Anita, "Kön, handling och auktoritet", *Sekelskiften och kön: Strukturella och kulturella övergångar 1800, 1900 och 2000*, Göransson, Anita (red.), Stockholm: Prisma Bokförlag, 2000; Hedenborg, Susanna & Wikander, Ulla, *Makt och försörjning*, Lund: Studentlitteratur, 2003; Hirdman, Yvonne, *Genus: Om det stabilas föränderliga former*, Stockholm: Liber, 2003.
- 14 T.ex. Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*.
- 15 Schmidt & Kristensen, 116.
- 16 Palmblad & Eriksson, 16–20, 23, 126–130.
- 17 Schmidt & Kristensen, 116.
- 18 Englund, Josefin, *Som folk är mest: Könsideal i svenska kontaktannonser 1890–1980*, Uppsala: Studia Historica Upsaliensa, 2018.
- 19 För en analys av databasen utifrån periodiseringar och studier av könsideal och genusrelationer i ett bredare och längre perspektiv, se Englund.
- 20 Ljungqvist, Ivar, *Ur Dagens Nyheters historia: D. 3, 1922–1946*, Stockholm: Bonnier, 1954, 84, 483; Boëthius, Sven, "Eftertexten som annonsforum", *Festskrift Harry Bjurström 1905 2/7 1955*, Stockholm: Dagens Nyheter, 1955, 77; Kihlberg, Leif, *I annonsernas spegel: En revy över samhällets förvandling under hundra år*, Stockholm: Bonnier,

- 1964, 56f., 113; Jonsson, Sverker, *Annonser och tidningskonkurrens: Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationspressen i Stockholm, Göteborg och Malmö*, Göteborg: Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 1977, 218, 222–224; Jonsson, Sverker, *Pressen, reklamen och konkurrensen 1935–1978*, Göteborg: Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 1982, 154, 156–160, 169; Hadenius, Stig, *Dagens Nyheters historia: Tidningen och makten 1864–2000*, Stockholm: Bokförlaget DN, 2002, 220. Även i jämförelse med övriga stora städers annonsorgan var *Dagens Nyheter* stor på rubrikannonser. Se Jonsson, *Annonser och tidningskonkurrens*, 53, 66, 218, 223f.
- 21 Ljungqvist, 37.
- 22 Jonsson, *Annonser och tidningskonkurrens*, 152, 160f., 174f., 269.
- 23 Boëthius, 67; Kihlberg, 15.
- 24 Kihlberg, 101, 106f.; Hadenius, Stig, Weibull, Lennart & Wadbring, Ingela, *Massmedier: Press, radio och tv i den digitala tidsåldern*, Stockholm: Ekerlid, 2008, 33, 339f.
- 25 Jonsson, *Annonser och tidningskonkurrens*, 45; Engblom, Lars-Åke, Jonsson, Sverker, Gustafsson, Karl Erik & Rydén, Per (red.), *Den svenska pressens historia IV: Bland andra massmedier (efter 1945)*, Stockholm: Ekerlid, 2002, 67.
- 26 Hadenius, Weibull & Wadbring, 60.
- 27 Hadenius, 199, 212, 215–217, 365–367. Läsarna var inte främst pigor eller drängar, utan tillhörde medelklassen. Läsarna kom från den lägre medelklassen, som växte sig allt starkare i slutet av 1800-talet. Under 1900-talets första decennier fortsatte det vara så, och på 1920-talet talar dåvarande annonschefen om läsarna som tillhörande främst arbetarklass och medelklass. Se Hadenius, 33, 37, 61.
- 28 Rolf Dackholt har i sina studier av kontaktannonser 1951–1981 i tre olika tidningar – *Arbetet*, *Kvällsposten* och *Sydsvenska Dagbladet* – konstaterat att det inte är någon större skillnad mellan kontaktannonserna i olika dagstidningar. Se Dackholt, Rolf Åke, ”Studie över kontaktmöjligheter”, otryckt psykologexamensuppsats, Lund: Institutionen för tillämpad psykologi, 1982, 52–55.
- 29 Se Hadenius, 453f.
- 30 *Dagens Nyheter* har aldrig varit en landsortstidning, trots försök under perioder att få en större förankring på landsbygden. Tidningen har sedan mätningar infördes alltid haft mer än hälften av spridningen av nettoppulan inom Stockholmsområdet. Andelen av upplagan som spreds inom området blev dessutom större under undersökningsperioden. Mellan 1942 och 1967 ökade upplagespridningen gällande förhållandet mellan Stockholm och övriga landet från hälften till mer än 70 procent. Det är framförallt på vardagar spridningen utanför området minskade under denna tid. Den stora skillnaden när det gäller tidningens genomslagskraft för Sverige som helhet verkar ha handlat om skillnaden mellan Stockholm och övriga landet. *Dagens Nyheter* blev ju längre fram i tiden vi kommer just stockholmarnas tidning – och samtidigt ett riksorgan. Se Jonsson, *Annonser och tidningskonkurrens*, 46, 58; Gustafsson, Karl Erik, ”För folket eller eliten – *Dagens Nyheter* 1864–1989”, *Dagspresstrategier: För och nu*, red. Karl Erik Gustafsson, Göteborg: Informations- och massmediegruppen, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet, 1996, 64f.; Hadenius, 44–47, 94, 376; *TS-boken*, Stockholm: Tidningsstatistik AB (TS), 1942, 1944, 1946, 1947, 1949, 1952, 1955, 1956, 1957, 1959, 1960, 1961, 1962, 1965, 1967, 1969.
- 31 Både 1940 och 1950 var *Dagens Nyheter* den tidning som hade flest läsare under 60 år. Se Jonsson, *Annonser och tidningskonkurrens*, 51. Läsarnas medelålder var under

- 1950-talet runt 46 år gällande Stockholmsområdet och gällande övriga områden 47–49 år. Totalt gällande hela landet var medelåldern på *Dagens Nyheter*s prenumeranter runt 46 år. Under 1960-talet var genomsnittsåldern för läsarna i Stockholmsområdet 48–49 år. I övriga landet sjönk under denna tid medelåldern på prenumeranten från cirka 49 år till 45,9. Prenumeranten under 1960-talet var cirka 48 år. Under hela perioden 1953–1967 hade tidningen flest läsare i åldrarna 25–39 år och minst andel läsare i de allra yngsta och de allra äldsta grupperna. Se *TS-boken*, 1942, 1944, 1946, 1947, 1949, 1952, 1955, 1956, 1957, 1959, 1960, 1961, 1962, 1965, 1967, 1969.
- 32 Johansson, Eva Marie & Sander, Pia, "Svar till mysiga hemmakvällar", otryckt c-uppsats, Lund: Etnologiska institutionen, 1989, 59–60. Skillnaderna mellan populärpressens och dagspressens annonser anser jag kan förklaras med tidskrifternas mer specifika målgrupper. Syftet med denna studie är dock inte att undersöka eventuella skillnader mellan olika typer av kontaktannonsermedier.
- 33 Furhoff, Lars, Gerentz, Sven, Tollin, Sven, Frithiof, Lars, Westerberg, Erik & Ljunggren, Olof, *Massmedieekonomi*, Stockholm: Journalistiskt kursbibliotek, 1972, 28.
- 34 Det är troligt att resultatet avspeglar en förändring av näringsverksamhet, men också i viss mån en förändring av vilka kvinnor som annonserade. När det gäller kvinnor minskade, som diskuterats tidigare, andelen kvinnor som beskrev sig själva som bättre och förmögna. Det var framförallt män som skrev mindre om kvinnors hem- och hushållsegenskaper. Visserligen minskade andelen lantbrukare – som brukar behöva större och mer kunskapsbaserade hushållsinsatser – mellan dessa år, men denna minskning var markant. En undersökning visar att mäns socioekonomiska tillhörighet i viss mån vid en del observationstillfällen kunde ha en liten betydelse när det gällde beskrivningar av kvinnans hem- och hushållsegenskaper, till skillnad mot kvinnors uppgifter om sig själva.
- 35 Andelen annonser med uppgifter rörande kvinnans hem- och hushållsegenskaper minskade med 92 procent under perioden.
- 36 *Dagens Nyheter* 15 maj 1930; *ibid.*, 16 januari 1890.
- 37 Det var främst kvinnor som skrev att de hade ett trevligt, fint eller rart hem, trots att ägande av ett hem under vissa tider var en större möjlighet för män än kvinnor. Fyra kvinnor skrev åren 1910, 1950 och 1960 att de kunde bidra med trivsamma hem.
- 38 Om kvinnans betydelse som organisatör av familjelycka, god smak och de moraliska konnotationerna av hemmets skötsel, se till exempel Berner, Boel, *Sakernas tillstånd: Klass, kön, teknik och expertis*, Linköping: Linköpings universitet, 1996, 121f.
- 39 Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880–1930*, Stockholm: Carlsson, 1988, t.ex. 16f., 147, 194.
- 40 *Dagens Nyheter* 3 oktober 1900.
- 41 *Ibid.*
- 42 Lagerspetz, Olli, *Smuts: En bok om världen, vårt hem*, Stockholm: Symposion, 2006, t.ex. 103.
- 43 *Dagens Nyheter* 10 februari 1890.
- 44 *Dagens Nyheter* 10 juni 1890.
- 45 *Ibid.*, 6 november 1910.
- 46 Jämför man perioden 1890–1910 med perioden 1920–1930 går det inte att, tvärt emot det Berner noterat i sin forskning, se någon ökad betoning av hushållning i samband med första världskriget. Det syns inte heller någon mobilisering i hemmen och återupprättande av husliga dygder. Se Berner, 236.

- 47 Perioden såg en förändring av arbetsmarknad och familjebildning, t.ex. med fler förvärvsarbetande kvinnor och en ökad skilsmässofrekvens. Levnadsstandarden kopplad till teknik och konsumtion förändrades också, från 1930-talet. Detta innebar däremot inte att tiden för hushållsarbete i sig minskade, utan som till exempel Anita Nyberg skriver medförde tillgången till hushållsapparater, konstfibrer, färdiglagat och snabbköp istället att hushållsarbetet förändrades genom att kvaliteten höjdes och konsumtionen ökade. Se *Folk- och bostadsräkningarna 1860–1985 (FoB), Bidrag till Sveriges officiella statistik: A, Befolkningsstatistik (BiSOS)*, Stockholm; *Historisk statistik för Sverige: D. 1, Befolkning 1720–1967*, 1969; Nyberg, Anita, *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbetstid och förvärvsdeltagande 1930-talet–1980-talet*, Linköping: Linköpings universitet, 1989, 221f., 259.
- 48 Schmidt & Kristensen, 115f.
- 49 *Dagens Nyheter* 9 januari 1950.
- 50 *Ibid.*, 17 januari 1960.
- 51 *Ibid.*, 5 januari 1960.
- 52 *Dagens Nyheter* 28 september 1920.
- 53 Matlagning blev inte bara populärt, utan kunde nu vara del av ett kulturellt kapital, till exempel önskade en ”reklamkvinna” en man som ”uppskattar seriös musik och gastronomi”. Se *ibid.* 23 januari 1960.
- 54 *Dagens Nyheter* 22 mars 1890.
- 55 Bortsett från 1890. Detta år innehöll över 60 procent av de undersökta beskrivningarna av sig själv respektive av den som sökes referenser till kroppens utseende, form, paketering eller hälsotillstånd.
- 56 Att kvinnans kropp sågs som ett redskap i reproduktivt syfte, vilket Ann-Katrin Hatje menar var tydligt i statligt material under andra världskriget, syns inte i beskrivningarna av kvinnans (eller mannens) kropp under befolkningskrisens tider. Se Hatje, t.ex. 55, 188–192, 199, 228–231.
- 57 Exempel på ”slank” förekommer i *Dagens Nyheter* 22 februari 1960. Exempel på ”fylig” förekommer i *Dagens Nyheter* 27 januari 1960.
- 58 T.ex. *ibid.*, 26 november 1920.
- 59 T.ex. *ibid.*, 12 april 1910.
- 60 T.ex. *ibid.*, 20 februari 1890.
- 61 T.ex. *ibid.*, 1 mars 1930.
- 62 *Ibid.*, 3 januari 1960.
- 63 *Dagens Nyheter* 7 mars 1930.
- 64 *Ibid.*, 7 januari 1960.
- 65 Generellt var det äldre annonsörer som skrev om sin hälsa, och yngre annonsörer som skrev om sitt utseende.
- 66 Johannisson, Karin, *Den mörka kontinenten: Kvinman, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm: Norstedts, 1995, 89–94; Holgersson, Ulrika, *Populärkulturen och klass-sambället: Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm: Carlsson, 2005, 209f.
- 67 Kvinnans hälsa lyftes före 1950 fram i högre grad av männen än av kvinnor själva, medan det omvända gäller efter 1950. Mannens egen hälsa togs istället alltid upp mer av mannen själv än av kvinnor som sökte en man.
- 68 *Dagens Nyheter* 31 januari 1940.

- 69 Bland andra Blomberg har skrivit om intresset för kropp och hälsa på 1930-talet. Se Blomberg, 170.
- 70 *Dagens Nyheter* 9 februari 1940.
- 71 Ibid., 27 januari 1890.
- 72 T.ex. *ibid.*, 27 mars 1930.
- 73 T.ex. *Dagens Nyheter* 6 mars 1940.
- 74 Ibid., 30 november 1900.
- 75 Johannisson, 107.
- 76 *Dagens Nyheter* 21 februari 1890. Annonsen är den enda av sitt slag i materialet.
- 77 Ibid., 14 september 1910.
- 78 Ibid., 1 september 1891.
- 79 Schmidt & Kristensen, 7, 120. Se också t.ex. Thörn, Kerstin, ”En god bostad för det riktiga livet. Den moderna bostadens ideologiska förutsättningar”, *I framtidens tjänst: Ur folkhemmets idéhistoria*, Ambjörnsson, Ronny (red.), Stockholm: Gidlund, 1986, 201, 204f., 208f.
- 80 T.ex. *Dagens Nyheter* 17 januari 1920.
- 81 Schmidt & Kristensen, 115–129.
- 82 Wiell, 23.
- 83 *Dagens Nyheter* 11/9 1890.

Den hygieniska medborgaren

Hälsoupplýsningens kris i Finland i början av 1900-talet

Minna Harjula

Inledning

”Alla ska vara med”, skrev distriktsläkaren Konrad ReijoWaara år 1906 och syftade på den plan han hade i åtanke för att förbättra Finlands folkhälsa. ReijoWaara – grundare av och chefredaktör för *Terveystienhoitolehti*, den ledande finskspråkiga tidskriften för hälsoupplýsning – jämförde landets höga dödlighet med den i övriga nordiska länder och redogjorde också för de förtida dödsfallens betydelse för landets ekonomi. Han menade att den beklagliga situationen berodde på befolkningens bristfälliga förmåga att anamma renlighet som ideal och praktik. Enligt ReijoWaara var varje medborgares tillgång till hälsoupplýsning en förutsättning för en sund nation. Som lösning på problemet lade han fram en ambitiös plan som syftade till att involvera alla medborgare i lokala verksamheter för utbyten av kunskaper om hur man lever ett hälsosamt liv. Verksamheten var tänkt att vara opolitisk och förväntades överskrida alla gränser som utgjordes av kön, klass och förmögenhet.¹ Med stöd från den akademiska världen och statsförvaltningen kunde hans idé om en nationell satsning förverkligas: Finlands nationella hälsovårdsförbund (Kansallinen Terveysliitto) grundades år 1906.²

Att bedriva hälsoupplýsning på frivillig grund via folkrörelser var inte ett särdrag för Finland, utan detta präglade samtliga nordiska länder.³ Medborgarverksamheten hade emellertid mycket stor betydelse för

folkhälsan i Finland. Detta berodde dels på den relativt sena tillkomsten av hälso- och sjukvårdstjänster i landet. I början av 1900-talet hade Finland inget riksomfattande system för hälso- och sjukvård. År 1903 fanns det 7 500 invånare på en läkare i Finland, vilket var påfallande många jämfört med siffrorna för Sverige (4 400) och Norge (2 000). Förutom cirka 50 statliga distriktsläkare baserades tillgången till hälsovårdstjänster huvudsakligen på lokala initiativ och på privata läkarmottagningar i städer i landets södra delar.⁴ Dels innebar avsaknaden av obligatorisk skolgång fram till 1921 – till skillnad från de övriga nordiska länderna som alla hade infört skolplikt senast vid sekelskiftet – att det var medborgarorganisationer, och inte skolor, som utgjorde den huvudsakliga arenan för hälsouppläsning i Finland.⁵

Finlands nationella hälsovårdsförbund (FNH) fick emellertid inte det gensvar från allmänheten som Reijo Waara hade förväntat sig och förbundet avvecklades redan 1920.⁶ Vid den här tidpunkten befann sig hälsopolitiken i en brytningstid. Fokus låg nu på att säkerställa tillgången till offentliga hälso- och sjukvårdstjänster. FNH:s uppgång och fall gör det därmed möjligt att studera en central vändpunkt inom den finländska hälsopolitiken. Syftet med kapitlet är att analysera argumenten för och emot FNH som olika synsätt på hälsomedborgarskap i Finland. Jag använder begreppet ”hälsomedborgarskap” som ett analytiskt verktyg för att undersöka det komplexa samspelet mellan hälsorelaterade rättigheter och skyldigheter för enskilda individer och samhället. Jag anser att relationen mellan individ och samhälle är det centrala i hälsopolitiken: uppfattningen om vem som bär huvudansvaret för individens hälsa och hur det definieras ligger till grund för hur hälso- och sjukvårdssystem organiseras. Förutom den formella, juridiska aspekten i förhållandet mellan individ och samhälle omfattar hälsomedborgarskapet även informella aspekter på tillhörighet och medlemskap.⁷

Jag utgår från erfarenhetshistoriska utgångspunkter, vilka framhåller att individen formar och tolkar sin sociala verklighet i interaktion med andra människor genom erfarenheter. Erfarenheterna blir lagrade, särskilt i språket, men också i institutionella praktiker. Erfarenheterna är temporalt flerlagrade: de är förknippade med det förflutna, nuet och framtiden. Jag konstaterar att det omstridda hälsomedborgarskapet

baseras på olika erfarenheter som är förknippade med skiftande förväntningar, förhoppningar och farhågor om framtiden. Spänningen mellan erfarenheter och förväntningar kan ses som den styrande dynamiken bakom sociala reformer.⁸ I det här kapitlet argumenterar jag för att relationen mellan individ och samhälle, på vilken ReijoWaara baserade sin vision om medborgarskap och hälsa, inte längre hade någon relevans som ett löfte om en bättre framtid i den samhällsomvandling som Finland befann sig i vid början av 1900-talet. Genom att erbjuda en alternativ vision för hälsomedborgarskap öppnade kritiken mot FNH upp för nya perspektiv på den nationella hälsopolitiken.

Begreppet ”den hygieniska medborgaren” i rubriken hänvisar till den fundamentala roll som hygien och renlighet spelade i det tidiga 1900-talets Finland. En livlig debatt kring hygien och hälsa började i samband med de snabba samhällsförändringarna som ledde till en bred omdefiniering av medborgerliga rättigheter. Utöver den allmänna rösträtten och riksdagsreformen 1906, som ersatte ståndssystemet med moderna politiska partier, breddades också de medborgerliga rättigheterna till att omfatta yttrandefrihet och mötesfrihet – åtminstone i princip. Diskussionen om hälsa färgades också av landets politiska kontext, som kännetecknades av nationalism och strävan efter självständighet från Ryssland (1917), samt en politisk polarisering på randen till ett inbördeskrig (1918).⁹

Vision – ett enat folk i den hygieniska väckelsen

Inom hälsovården kan vi inte förvänta oss att uppnå goda resultat förrän vi alla arbetar tillsammans för folkets hälsoskydd, som gäller oss alla i samma utsträckning [...] Finlands folk måste utbildas i att förstå detta klart och tydligt. Finlands folk måste väckas till självkänedom och aktivitet också inom hälsovården.¹⁰

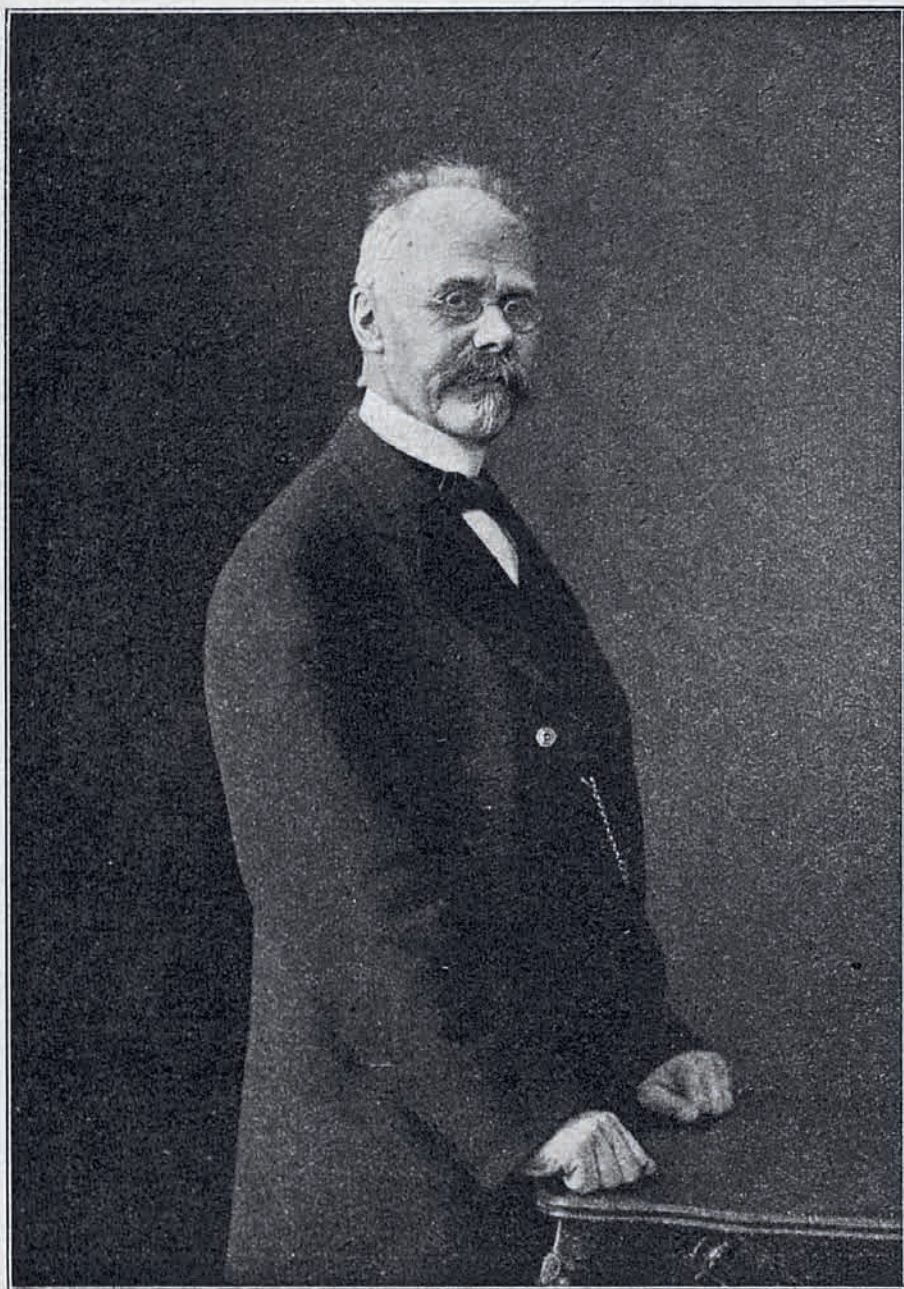
Initiativtagaren till FNH, ReijoWaara, såg det i början av 1900-talet som sin högsta prioritet att göra folket medvetet om nationens hälsotillstånd. Han kritiserade därmed sina landsmän för deras bristande förståelse för betydelsen av fysisk och mental renlighet.¹¹ Enligt ReijoWaara hade

individens ett eget ansvar för sin hälsa som en plikt mot nationen: ”Det rena livet är det första offret som vårt gemensamma Moder Finland kräver av oss under denna stora uppvaknandets tid.”¹² Visionen var att skapa exemplariskt rena boendemiljöer som också präglades av måttfullhet och sedlighet.¹³ Såsom Karolina Wiell visar i sitt kapitel sågs den finska bastutraditionen som en källa till nationell stolthet och som en tillgång i arbetet för att främja hygien. Enligt medicinska experter behövde finländarna emellertid handledning i att bygga och använda bastur på ett hälsosamt sätt så att inga smittsamma sjukdomar spreds vid användningen.¹⁴ Utöver ett bastubad per vecka förväntades folk införa dagliga renlighetsrutiner och förstå vikten av förebyggande åtgärder i bekämpningen av sjukdomar.¹⁵

Med sina studieresor i Skandinavien, Tyskland och Storbritannien och regelbunden publicering av texter översatta från andra nordiska hälsotidskrifter i *Terveidenhoitolehti*, var ReijoWaara en del av det nordiska expertnätverket inom hygien.¹⁶ I likhet med sina kollegor i övriga Norden lade ReijoWaara stor tonvikt på begreppet ”folk” (*kansa*). Det finska språket utmärks av den nära kopplingen mellan termerna *kansa* (”folk”) och *kansalainen* (”medborgare”). Detta samband betonar medlemskap och tillhörighet i samhället som viktiga förutsättningar för medborgarskap. Det finska begreppet *kansa* bar på en retorisk kraft, eftersom det inte bara syftade på nation och folk utan också på befolkning, lägre klasser – och ibland till och med på staten.¹⁷

Syftet med ReijoWaaras riksomfattande hälsoupplysningsplan var att väcka alla folklager.¹⁸ Förekomsten av olika folklager ansågs självklart i det finska ståndssamhället. Följaktligen tilldelade ReijoWaara folklagren olika roller i sin nationella hälsoplan. För de högre klasserna beskrevs upplysningsprogrammet som hygieniskt väckelsearbete och inre mission.¹⁹ Det var de välbeställdas uppgift att vägleda underklassen till insikt om hälsans betydelse. Allmogen förväntades vara ansvarsfulla medborgare och acceptera sin plats i samhället och att vägledas av medel- och överklassen.²⁰

Bild 7.1. Konrad ReijoWaara vid 60 års ålder 1913. Vid den tidpunkten hade hans vision om att involvera alla medborgare i Finlands nationella hälsovårdsförbund börjat mattas av. Källa: *Terveidenhoitolehti* 3 1913/Digitala samlingar, Finlands nationalbibliotek.

KONR. REIJOAARA.

När ReijoWaara tog initiativet till FNH nämnde han inga utländska modeller, utan presenterade idén som sin egen och som en innovation som andra länder borde ta efter.²¹ ReijoWaara hade tidigare erfarenheter av att leda en folkrörelse. Han var ledande aktivist i en riksomfattande kampanj för nykterhetsrörelsen och ordförande för ett tidigt, icke-radikalt och lokalt arbetarförbund. Genom att planera det nya förbundet som en riksomfattande, toppstyrd organisation ledd av den utbildade eliten följde ReijoWaara de finska folkrörelsernas tradition från sent 1800-tal.²²

ReijoWaara själv intog en framstående roll som FNH:s sekreterare (1906–1912) och därefter som ordförande (1913–1920). Taavetti Laitinen, professor i hygien och generaldirektör för Medicinalstyrelsen, var ordförande under den period ReijoWaara var sekreterare. Andra män i liknande politisk och vetenskaplig ställning var också involverade i grundandet av FNH. Som lantdagsledamot och representant för borgarståndet (1897, 1899 och 1900) var ReijoWaara även en del av den politiska eliten. Hans personliga kontakter inom statsförvaltningen och den akademiska världen gav organisationen en halvofficiell och prestigefylld roll i samhället.²³ Till skillnad från övriga nordiska länder karakteriserades de finska folkrörelserna av sina nära band till den statliga byråkratin.²⁴

Målet för FNH var att fungera som en enande kraft i samhället. Detta eftersom man var rädd för att den massiva ökningen av folkrörelser efter generalstrejken år 1905 – såsom den radikala arbetarorganisationen, partier, fackförbund och kvinnoorganisationen – skulle splittra folket och nationen. I stället för att bli enbart ytterligare en organisation som tävlade med andra organisationer om folkets stöd utformades FNH med syftet att länka samman alla medborgarorganisationer. Den lokala eliten, det vill säga ”läkare, veterinär, präst, apotekare, folkskollärare, sjuksköterska, barnmorska och medlem i hälsovårdsnämnd eller fattigvårdsstyrelse”, bjöds in för att leda de lokala verksamheterna. Tanken var att varje medborgarorganisation som redan fanns – exempelvis ungdoms-, nykterhets-, sport-, lantmanna-, missions-, kvinno-, arbetare-, värdinne- och husbondeförening – skulle välja två representanter för den lokala FNH-klubben.²⁵ Även individer utan anknytning till andra organisationer kunde ansluta sig till FNH genom att betala en medlems-

avgift. Den enda kvalifikationen för medlemskapet var ett intresse för upplysning och framåtskridande. Det finska begreppet *edistys* ("framåtskridande", "framsteg") omfattade den moderna framtidsvisionen med linjära framsteg. Särskilt termen *edistysseura* ("framåtskridande förening") anammades som ett vedertaget begrepp för alla organisationer som arbetade för nationens allmänna bästa.²⁶

FNH förväntades överskrida alla gränser mellan människor: "Det hygieniska väckelsearbetet inom en kommun, samt däraf härflytande åtgärder, oberoende af språk och politisk ståndpunkt, måtte bedrivas med samfällda krafter och ej splittradt."²⁷ För att säkerställa ett brett stöd rekryterades folk ur olika samhällslager till den konstituerande kommissionen som hade 16 medlemmar. Även om den finska läkarkåren på grund av den nationalistiska språkstriden var uppdelad i två rivaliserande organisationer, hade kommissionen representanter från såväl det finskspråkiga som det svenskspråkiga läkaresällskapet. I de lokala klubbarna i tvåspråkiga kommuner förväntades de båda språkgrupperna samarbeta.²⁸ Kommissionen hade kopplingar till arbetarklassen genom en av ledamöterna, Yrjö Sirola, som var sekreterare i det socialdemokratiska partiet och journalist för partiets huvudtidning, *Työmies*. Kommissionen hade också tre kvinnliga ledamöter. Dessa var läkaren Elin Elmgren samt Alexandra Gripenberg och Hilda Käkikoski, vilka var ledande inom Finlands tidiga kvinnörelse (Suomen naisyhdistys – Finsk kvinnoförening). De två sistnämnda representerade det nationalistiska partiet (Finska partiet) i enkammarlantdagen 1907, vilket gjorde dem till kvinnliga pionjärer inom den riktstäckande politiken.²⁹

Att personer av båda könen deltog ansågs vara av yttersta vikt. Enligt ReijoWaara kunde hygien delas upp i två könsrelaterade sektorer. Hygien som begrepp – som på finska vanligen översattes till *terveydenhoito-oppi* ("hälsovårdslära"), *terveysoppi* ("hälsolära") eller *terveydenhoito* ("hälsovård") – kategoriserades som personlig respektive allmän hygien.³⁰ Då ansvaret för den personliga hygien låg på familjerna och individerna ansågs det ingå i kvinnans uppgifter i egenskap av hennes roll som "hemmets föreståndarinna och fostrare av det uppväxande släktet". Mannen däremot var, i egenskap av representant för staten och kommunen, ansvarig för den allmänna hygien, som omfattade övervakning och

juridisk reglering gällande vittomfattande miljöfrågor, såsom vatten, avfall och livsmedel. ReijoWaara betonade emellertid kopplingarna mellan de könsrelaterade hygiensektorerna:

Det skall stå klart för såväl män som kvinnor, att även i hälsovårdsarbetet måste män och kvinnor vandra hand i hand och hjälpa och komplettera varandra, om vi vill åstadkomma något verkligt helgjutet och beständigt.³¹

Hälsovårdsförbundet hade för avsikt att nå ut till ”alla i landet”, men aktiviteterna vände sig särskilt till föreningarna verksamma på landsbygden.³² Eftersom 86 procent av befolkningen 1906 ännu levde på landsbygden var betoningen på lantbefolkningen ett uppenbart val.³³ Sedan 1890-talet hade dödlighetstalen indikerat sämre hälsoförhållanden i landsbygdskommunerna än i städerna. Dessutom gav hälsovårdsstadgan från 1879 hälsovårdsnämnderna ansvaret för tillsynen av hälsoförhållandena i städer, medan landsbygden blev utan nämnder. Detta resulterade i att städerna blev föregångare och modeller i hälsoarbetet och att landsbygden började förknippas med underutveckling och okunnighet.³⁴

Trots den allmänna strävan att övertala ”medlemmar i alla politiska partier, rika som fattiga, bildade som obildade” och ”kvinnor som män” att delta i aktiviteten,³⁵ pekar kategoriseringen av medlemmarna i folklager enligt ovannämnda dikotomier i sig på att initiativtagarna var medvetna om skillnaderna i fråga om klass, kön och språk. För FNH:s ledare orsakade den snabba och radikala implementeringen av det mest demokratiskt representativa systemet i Europa – med allmän rösträtt för såväl män som kvinnor 1906 – rädsla för social och politisk oro. Den opolitiska ambitionen till trots var FNH:s vision att upprätthålla den gällande samhällsordningen genom den borgerliga reformismen.³⁶

Misslyckande

I september och oktober 1906 var FNH flitigt förekommande i tidningarna.³⁷ Den ledande tidskriften för hälsoupplysning, *Terveidenhoitolehti* med ReijoWaara som chefredaktör (1905–1918), var organisationens

främsta språkrör.³⁸ Ett stort antal tidskrifter och tidningar, inklusive arbetarklassens radikala tidning *Työmies*, informerade läsarna om de nya aktiviteterna.³⁹ ReijoWaara rapporterade att den nya organisationen till och med åtnjöt erkännande i utlandet. Enligt ReijoWaara hade chefredaktören för svenska *Hälsövännern*, Henrik Berg, frågat sig huruvida nationen borde följa Finlands exempel och starta en liknande organisation.⁴⁰

De första tecknen på svårigheter med att nå ut till alla finländare blev snart tydliga. ReijoWaara blev varse motviljan hos svenskspråkiga *Hufvudstadsbladet* och bristande aktivitet inom svenskspråkiga grupper.⁴¹ Detta antyder eventuellt att FNH snart identifierades som en fennomansk strävan, som i huvudsak hade stöd bland den finsktalande majoriteten.⁴² ReijoWaara var personligen en hängiven förespråkare för det nationella medvetandet i Finland, och han var en av de 70 000 finländare som tog ett finskt efternamn som en del av en riksomfattande kampanj 1906.⁴³

Rent allmänt visade sig den lokala verksamheten bli mindre aktiv än väntat. År 1908 hade 16 lokala klubbar startats, men endast 4 av dem rapporterades ha vidtagit faktiska åtgärder.⁴⁴ Till exempel hade en klubb i industrisamhället Äänekoski i Mellersta Finland en lovande start under ledning av två lärare och en präst. Trots den breda representationen av olika aktörer i lokalsamhället – fabriken sjukkasse, folkhögskolan, kvinno- och arbetarorganisationer och brandkåren – var klubben nästan obefintlig bara två år senare.⁴⁵ År 1910 fanns aktiva lokala klubbar i färre än 10 orter och åren 1912–1915 fanns aktiviteter i 16 orter.⁴⁶

Den lokala klubben lockade som bäst både medlemmar och publik. En av de mest energiska klubbarna, i Kymmene i sydöstra Finland, rapporterade en imponerande mängd aktiviteter: 150 tal, 7 300 åhörare och fler än 5 000 utdelade broschyrer om hälsouppllysning på åtta år.⁴⁷ Engagemanget i Kymmene var ändå otillfredsställande. År 1912 tog endast ett fåtal medlemmar ansvar för verksamheten, medlemsavgifter betalades inte och ungdomarna deltog enbart i en simtävling och ignorerade övriga sammankomster.⁴⁸

Den allmänna bristen på entusiasm bland allmänheten, och även bland den utbildade befolkningen, var en källa till frustration för ReijoWaara.⁴⁹ På lokal nivå vädjade han till läkare om stöd, eftersom han

**Finlands Nationella Hälsovårds-
förbunds härvarande filial**
anordnar
söndagen den 1 mars, lungsots-tuberkulos-
dagen, å stadens folkskola

2:ne föredrag

kl. 12 på dagen svenskt föredrag om lung-
soten af dokt. E. Grönberg, kl. 1 på da-
gen likaså på finska af dokt. M. Gadd.

Fri entré. (Karj.1.1.20) 765

Bild 7.2. Finlands nationella hälsovårdsförbund i Viborg organiserade upplysningskampanjer i hälsovård både på svenska och på finska år 1908. I allmänhet kunde förbundet dock varken överskrida språkgränser eller politiska skillnader. Källa: *Wiborgs Nyheter* 29 februari 1908/Digitala samlingar, Finlands nationalbibliotek.

hade mottagit klagomål om deras svala attityd.⁵⁰ En lokal klubb rapporterade om en ny kommunalläkare som inte var villig att ansluta sig till rörelsen. ”Framtiden ser mörk ut, eftersom den tidigare ordföranden och sekreteraren har flyttat”, klagade en annan lokal klubb.⁵¹ När kommunalläkarna såsom alla kommunala tjänstemän fick ett större antal förtroendeuppgifter i den växande lokalförvaltningen förmodas det ha lett till att de lämnade organisationen.⁵²

Generellt sett tvingade den snabba utvecklingen inom föreningslivet, som till och med små landsbygdssamhällen stod inför, folk att välja och prioritera.⁵³ Eftersom FNH:s agenda inte var högsta prioritet för representanterna från de olika organisationerna investerade de förmodligen mer tid och energi i sina egna organisationer. Medlemsantalet i andra opolitiska, överbyggande organisationer med fokus på självbildning, såsom nykterhetsrörelsen, stod också inför en nedåtgående

trend.⁵⁴ Istället började de nya organisationerna, som baserades på kön, klass och modern partipolitik, bygga nya typer av tillhörighet, aktörskap och identiteter. Arbetarklassens kvinnor bröt till exempel med kvinnorna från överklassen i rösträttsrörelsen år 1905, och förenade sig istället med arbetarklassmännen för att säkerställa allmän rösträtt och en enkammarlandtag.⁵⁵ Vid sidan av den politiska kontroversen mellan socialister och icke-socialister delade icke-socialister upp sig i två sinsemellan rivaliserande läger.⁵⁶ Den socialt breda FNH-klubben i Tyrvändö kunde till exempel samla de lokala organisationerna som verkade för nationalism, nykterhet, kristendom och arbetarklass. Den politiska gruppen Ungfinska partiet anslöt sig däremot inte till rörelsen.⁵⁷ En möjlig förklaring till att FNH inte fick ett utbrett stöd var att folket började få nya förväntningar på relationen individen–samhället samt nya prioriteringar gällande hälsofrämjandet.

Ett konkurrerande scenario – sociala reformer som vägen till ett sunt samhälle

Jag undrar om nykomlingen [FNH] har några egentliga avsikter eller om den används för att styra bort folks tankar från verkligt effektiva, genomgripande sociala reformer. Vi får vänta och se.⁵⁸

De skeptiska men samtidigt en aning hoppfulla kommentarerna om det nya förbundet i den socialdemokratiska tidningen *Eteenpäin* (1908) speglar arbetarrörelsens tudelade förväntningar på hälsoupplysningen. I sin forskning om arbetarklassens kvinnor i Finland har Riitta Oittinen poängterat hur hoppet om en bättre framtid gjorde att hälsoinformation accepterades, men att medelklassens moraliserande budskap ofta möttes av motvilja och kritik.⁵⁹ Hälsoutbildare attackerades i arbetarklassens tidningar för ignorans och bristande omdöme:

I dylika fall, där överansträngning, dålig mat, dåliga bostadsförhållanden, ohälsosam luft på arbetsplatsen och många andra orsaker främjar sjukdomar, kännes det stundom som ett hån att höra om vårt borgerskaps förehavanden i fråga om bekämpning av sjukdomar.⁶⁰

Vem av oss har inte upplevt de beskyllningar som arbetarbefolkningen alltsomoftast utsätts för, när den påstås lägga så ringa vikt vid hälsovården. [...] En sådan omsorg om den fattiges hälsa betyder föga, som bara innehåller råd som inte kan förverkligas.⁶¹

I stället för att fokusera på fostran och upplysning ansåg arbetarrörelsen att bättre bostäder, arbetsförhållanden och näring gav bättre förutsättningar för hälsa och renlighet. Arbetarklassen krävde samhällsreformer för att undvika tuberkulos och andra folksjukdomar:

Det är med den här folksjukdomen som med de flesta lidanden, som mest tynger de klasser som saknar egendom; orsakerna till dem är de samhälleliga förhållandena, de lägre klassernas fattigdom och glädjelösa liv. Därför är de inte fullständigt överstigliga [...] innan förhållandena har utvecklats så, att även de som nu trängs på skuggsidan har fått se dagsljus.⁶²

Ur arbetarklassens perspektiv var en organiserad arbetarrörelse för samhälleliga reformer det enda effektiva verktyget för bättre folkhälsa.⁶³

Arbetarnas krav fick positivt gensvar i medicinska kretsar. Den internationellt erkände finske professorn och hygienföreläsaren Albert Palmberg betonade efter storstrejken 1905 vikten av att lösa de sociala problemen inom samhällets lägre klasser:

Det jubel öfver återvunnen frihet, som gripit alla sinnen, har dock tyvärr grumlats af det hat och den bitterhet hos de lägre klasserna mot de bildade, som under dessa dagar på flere sätt kommit i dagen.

Det är nu alldeles nödvändigt, att till granskning upptaga orsakerna till denna bitterhet, och där den beror på sociala missförhållanden, som förut icke vunnit tillbörligt beaktande, undanröjda desamma.⁶⁴

Palmberg kritiserade kampen mot tuberkulos för att den endast fokuserade på individen och ignorerade det sociala. Han lyfte fram de ”skrämmande” bostadsförhållandena i Helsingfors, där 22 000 invånare levde i mörka, fuktiga och kalla bostäder, och frågade sig:

Om vi tänka oss i dessa arbetares ställning, skulle vi knota däröver, eller skulle vi det icke? Det är fåvitskt att tro, att man genom införande

af spottlådor och spottkoppar skall råda bot på sådana missförhållanden. Hvart kommer man med att bygga sanatorier för sjuka från sådana hem?⁶⁵

Förutom arbetarfrågan och det faktum att en tredjedel av invånarna i landets största städer upplevde trångboddhet var de jordlösa bostads-situation på landsbygden en lika aktuell fråga. Nästan en femtedel av hushållen på landsbygden levde utan permanent bostad, vilket ledde till ökad emigration och inflyttning till städer i början av 1900-talet.⁶⁶

Distriktsläkaren N. J. Arppe såg sociala reformer som en förutsättning för bättre hälsa bland arbetarklassen:

Hälsovård och arbetarfrågan [...] är barn av samma tid, framsprungna ur samma jord [...] Många av arbetarnas krav, som vid första anblicken ter sig orimliga, blir skäliga och rättmätiga i ljuset av hälsovården.⁶⁷

Arppe lyfte fram moderskapsledighet och nationell socialförsäkring för arbetslösa och arbetsoförmögna som reformer som borde förespråkas av hälsovårdsorganisationer. År 1907 introducerade han social hygien som en ny vetenskaplig disciplin, vilken syftade till att lösa hälsorelaterade samhällsproblem. Han kallade social hygien för ”samhällelig hälsovård” (*yhteiskunnallinen terveydenhoito*) för att särskilja den från privat och allmän (statlig) hälsovård (hygien).⁶⁸ Enligt medicinalrådet Akseli Koskimies (1916) fokuserade den sociala hygien på individen som medlem av en samhällsklass eller en ekonomisk grupp, medan allmän hygien såg på individen som en medlem av en stat eller en region. Precis som arbetarklassens förkämpar betonade den sociala hygien att hälsorelaterad ojämlikhet kunde kopplas till sociala hierarkier inom de olika folklagren.⁶⁹

I motsats till sina kollegor var FNH:s ledargestalt, ReijoWaara, ovillig att acceptera den nya idén om social hygien. Anssi Halmesvirta har till exempel påpekat att problemen inom den urbana arbetarklassen aldrig gavs någon större uppmärksamhet i ReijoWaaras texter. Detta trots att han innehade en statlig tjänst som distriktsläkare i Helsingfors.⁷⁰ År 1907 kritiserade tidningen *Työmies* ReijoWaara för hans borgerliga ”hycklande” och ”idealistiska” hållning. Enligt tidningen stämplade ReijoWaara socialistiska idéer som hat och förföljelser utan att inse att

socialisterna byggde upp ett nytt samhälle.⁷¹ Även FNH blev måltavla för kritiken. Tidningen *Sosialisti* rapporterade 1911 om förbundets statliga subventioner under den svidande rubriken ”Herrars hälsa vårdas”.⁷² På liknande sätt fördömdes initiativet till en lokal FNH-klubb i Alavo som borgerligt och ofruktligt, då det bortsåg från arbetarklassens reella problem.⁷³ Den radikala arbetarklassens socialistiskt drivna kritik ignorerades emellertid av ReijoWaara. Utifrån sin konservativa, kristna världsbild ansåg han att det var individens fysiska och psykiska sjukdomar och moraliskt tveksamma levnadssätt snarare än samhällets socioekonomiska strukturer som var huvudorsaken till de sociala problemen. Under sina senare år kopplade ReijoWaara hygien i allt större utsträckning till moralisk renlighet och undvikande av synd.⁷⁴

Tillgång till hälsovårdstjänster som statligt ansvar

Tilltron på en ny framtida samhällsstruktur bidrog till att prioriteringen av hälsouppllysning i stället för hälsovårdstjänster ifrågasattes av FNH:s kritiker. ReijoWaara identifierade också själv behovet av hälsovårdstjänster och förespråkade till exempel statliga subventioner för anställning av lokalt placerad medicinsk personal och för byggande av sanatorier.⁷⁵ Trots det dömde han ut alla slags lagstadgade skyldigheter för lokala myndigheter att ordna hälsovårdstjänster som förhastade och olämpliga tills en lokal frivillig strävan till hälsa hade väckts. ReijoWaara menade att folkhälsoarbetet i annat fall riskerade att motarbetas och därmed förbli fruktlöst.⁷⁶

Hälsouppllysningens prioriteringar delades inte av allmänheten, vars missnöje främst gällde bristen på sjukvård.⁷⁷ En medborgarorganisation sade till exempel upp medlemskapet i en lokal FNH-klubb ”eftersom hälsovårdsförbundet inte har varit till någon nytta, och vi fortfarande har varit tvungna att vända oss till en läkare när vi har varit sjuka”.⁷⁸ Förtvivlan över den dåliga tillgången till hälso- och sjukvårdstjänster rapporterades av den kortlivade FNH-klubben i Äänekoski:

Hälsöförhållandena är numera särskilt oroande här. Strypsjuka och difteri har hela hösten och vintern spridit sig, och framför allt ett stort antal barn har avlidit. Nu har vi varit tvungna att stänga folkskolorna

ett tag. Vi har inga sjukrum, sköterskor, doktorer, apotek. Bara en fältskär, som jobbar på fabriken, försöker hjälpa till [...] i händelse av sjukdomar. Vi måste beställa mediciner från Jyväskylä. Distriktsläkare Warén har besökt oss en gång i månaden, men han flyttade till Salo för en kort tid sedan.⁷⁹

I allmänhet fanns barnmorskor tillgängliga för färre än 40 procent av de kvinnor som skulle föda, och endast hälften av landsbygdskommunerna hade en anställd kommunalläkare 1910. En femtedel av landsbygdskommunerna var ännu på 1930-talet tvungna att klara sig utan praktiserande läkare.⁸⁰

Även om konkreta åtgärder för hälsovårdstjänster inkluderades i FNH:s omfattande handlingsplan, betonades att den huvudsakliga och mest brådskande uppgiften var att sprida hälsokunskap. Varje lokal klubb uppmanades dock att välja vilka andra uppgifter de prioriterade.⁸¹ Det verkar särskilt som om lokala FNH-klubbar med representanter från arbetarklass hade viljan att inleda och stödja de lokala hälso- och sjukvårdstjänsterna. Till exempel försåg en av de mest långlivade lokala klubbarna från Tyrvändö den kommunala barnmorskan med linne till fattiga kvinnor som skulle föda samt förespråkade offentlig anställning av en hälsosyster.⁸² I Alavo ordnade den lokala klubben 1915 med en sjukskötersketjänst genom att tillhandahålla gratis uppehälle och skjutsar.⁸³

I stället för sporadiska hälsovårdstjänster som initierades av medborgarorganisationer eller privata insatser krävde det socialdemokratiska partiet offentliga hälso- och sjukvårdstjänster. Enligt partiprogrammet 1903 var det statens och kommunernas ansvar att tillhandahålla dem kostnadsfritt.⁸⁴ Detta radikala framtidsperspektiv utmanade FNH:s ambition att väcka acceptans för hälsokunskap utan att garantera tillgänglig hälso- och sjukvård.

Efter 1918 – mot nya metoder för hälsomedborgarskap

Efter inbördeskriget 1918 var det huvudsakliga dilemmat hur man skulle överbrygga klyftan mellan vinnarna och förlorarna – de borgerliga vita och arbetarklassens röda – i den nya självständiga staten. Frågor om vem

som hörde till nationen och vilka krav som borde ställas på medborgarna och staten i fråga om hälsa skallade i det politiskt splittrade landet.⁸⁵

Hälsofrämjandet gavs en viktig roll i försöken till enande strax efter kriget. Både ReijoWaara och Taavetti Laitinen – före detta ordförande för FNH och direktör för Medicinalstyrelsen – vände sig till en tidigare lösning. Omstarten av det stagnerade FNH sågs som ett steg i riktning mot en harmonisk framtid:

[D]e på många sätt upprörda och politiserade sinnena måste igen inriktas på ett verkligt nyttigt och uppbyggligt frivilligt arbete. För att uppnå detta ska det länge slumrande Finlands nationella hälsovårdsförbund uppväckas till energisk verksamhet. Genom det kan medborgare med folkets bästa för ögonen på olika områden åter finna varandra i detta harmoniska och folkuppfostrande framstegsarbete.⁸⁶

I den planerade omstarten av förbundet beskrevs barnen som den viktigaste målgruppen.⁸⁷ Barnen ansågs befinna sig bortom de politiska oenigheterna och utgjorde också den minst kontroversiella frågan i arbetet för att ena nationen och skapa en ljusare framtid.⁸⁸

Rekonstruktionen av FNH vann ingen mark i den nya sociopolitiska omgivningen. Tvärtom avvecklades förbundet 1920. Dessutom avtog traditionen med hälsoupplýsningstidskrifter: upplagan av den ledande tidskriften, *Terveidenhoitolehti*, sjönk från 10 000 till 3 000 under åren 1913–1920, och den svenska tidskriften *Tidning för Hälsovård* lades ner.⁸⁹ ReijoWaara, hälsoupplýsningens fader, lämnade posten som chefredaktör för *Terveidenhoitolehti* 1918 vid 65 års ålder. Detta har tolkats som ett starkt ställningstagande mot tudelningen av folket.⁹⁰

I människors vardag visade sig den politiska tudelningen som två separata världar: båda politiska sidorna hade sina egna kooperativa livsmedelbutiker och föreningshus, och alla frivilliga organisationer, från idrottsföreningar till nya organisationer för barnskydd, splittrades i två motsatta politiska läger på 1920-talet. Som ett resultat av den kontroversiella språkfrågan introducerades 1921 den nya organisationen Folkhälsa, med särskilt fokus på främjande av "livskraften" hos den svenskspråkiga minoritetsbefolkningen i Finland.⁹¹

I det nya politiska klimatet fick lokala medborgarorganisationer inte längre rollen som den huvudsakliga lösningen inom hälsofrämjandet. I stället blev den statliga hälsopolitiken den ledande visionen. *Kansanterveys* ("folkhälsa") blev det styrande begreppet inom hälsopolitiken, och hela nationen blev, oberoende av social klass, målgrupp för hälsofrämjandet. Folkhälsa beskrevs som statens ansvar, vilket var ett tecken på en betydande ideologisk förändring; ändå ansågs staten ännu under tidigt 1920-tal vara långsam, oflexibel och byråkratisk. På 1940-talet karakteriserades emellertid statliga aktiviteter som pålitliga, bestämda, enhetliga och stående över politiska dispyter. Förändringen reflekterade en ny idé om staten som övervakare av det gemensamma bästa. I sin epokgörande bok om socialpolitik (1931) skrev Eino Kuusi, professor och ledande tjänsteman inom socialadministrationen, att idén om staten som ett nödvändigt och välgörande verk var en förutsättning för konstruktionen av en enhetlig nation. Hälsans allt större vikt på den nationella politiska dagordningen hängde ihop med integrationen av det socialdemokratiska partiet i offentlig förvaltning samt socialdemokraternas och den agrara centerens samverkan i regeringen (1937).⁹²

I praktiken började byggandet av riksomfattande kommunala hälso- och sjukvårdstjänster gradvis på 1920-talet. Ett stort antal lagar antogs för att implementera det nya sättet att tänka om folkhälsa på lokal nivå och för att säkerställa jämlik regional tillgång till hälso- och sjukvårdstjänster. Kommunerna var skyldiga att utnämna barnmorskor (1920, 1936, 1944), kommunalläkare (1943) och hälsosystrar (1944), och att inrätta mödra- och barnvårdskliniker (1944) och ett visst antal sjukhusbäddar. De nya förebyggande tjänsterna var i huvudsak avgiftsfria, vilket återspeglar det växande offentliga ansvaret för hälsan.

Det ansågs att personliga kontakter mellan familjer och kommunal hälsovårdspersonal, via lättillgängliga, lokala tjänster, var det mest effektiva sättet att främja hälsan. De nya kvinnliga experterna, barnmorskor och hälsosystrar, såg upplysning som sin huvuduppgift och renlighet som första prioritet. Till exempel strävade hälsosystrar efter att nå ut till "så många individer och hem som möjligt för att smyga in nya idéer om hälso- och sjukvård".⁹³ De nya och rena lokaliteterna, hälsohusen,

Bild 73. Mödrar med sina barn tillsammans med hälsosystemen utanför en hälsoklinik 1930. Tillgång till hälsovårdstjänster blev en ny prioritering inom hälso-politiken i Finland på 1920-talet. Källa: Arbetarmuseet Werstas/fotograf okänd.

som byggdes överallt i landet och som utrustades med modern design, var motsatsen till smuts och fattigdom.⁹⁴

Det växande utbudet av offentliga hälso- och sjukvårdstjänster var kopplat till utökade tvångsåtgärder, vilket avslöjade det komplexa förhållandet mellan rättigheter och skyldigheter. Medborgare var skyldiga att använda de nya hälso- och sjukvårdstjänsterna, särskilt i händelse av epidemier, könssjukdomar och tuberkulos. Dessutom riktade den framväxande nya hygiensektorn, som kallades rashygien, tvångsåtgärder mot individer som ansågs vara en börda för samhället. Ett mjukare sätt att styra folket var sammankopplingen av hälsotjänster och socialbidrag: gravida kvinnor var skyldiga att besöka mödravårdskliniken för att få moderskapsbidrag från 1949. Eftersom alla barn och mödrar, oberoende av deras förmögenhet, sociala klass och bostadsort, försågs med hälsotjänster integrerades alla familjer i den kommunala hälsovården för att lära sig förutsättningarna för hygieniskt medborgarskap. I praktiken

blev medborgarorganisationer integrerade i den statliga verksamheten, eftersom Medicinalstyrelsen i början av 1940-talet tog över uppgiften att samordna arbetet i frivilligorganisationerna.⁹⁵ Eftersom lokala kommuner i huvudsak tog över den förebyggande hälsovården minskade medborgarorganisationernas roll på 1950-talet.⁹⁶

Sammanfattning

Finlands nationella hälsovårdsförbunds kortvariga existens, från 1906 till 1920, tycks ha en förklaring i den förändrade synen på relationen mellan individen och samhället, vilken resulterade i en ny riktning där staten tog allt större ansvar för individen. Reijo Waaras idé om hälsomedborgarskap med lokala klubbar för medborgerligt hälsofrämjande arbete var otidsenlig redan vid förbundets grundande. FNH:s aktivitet, som leddes av medelklassen, utgick från den hierarkiska idén om ståndssamhället. Förbundet ansåg att allmogen bestod av okunniga individer som behövde hälsouppllysning och handledning, och ville höja dem till den nivå av ansvar och medvetenhet som medborgarskapet krävde. Förbundet strävade efter en ren, stark och harmonisk nation genom att förändra individens livsstil och göra hälsa till en personlig skyldighet gentemot nationen. Idén om ett förenande förbund och samarbete bortom klass och stånd stod emellertid i strid med den nya uppdelningen mellan ”vi” och ”de” som växte fram i samhällets övergång till ett demokratiskt styre i början av 1900-talet.

Den nya tolkningen av relationen mellan individen och samhället utmanade FNH:s vision. Socialdemokratin riktade kritik mot den borgerliga reformismen. Istället för personlig hygien var det social hygien med strukturella sociala reformer som blev nyckeln till hälsa, renlighet och en enad nation. När staten tog ansvaret för folkets hälsa blev tillgången till offentliga hälso- och sjukvårdstjänster högsta prioritet. Den könsrelaterade idén om att kvinnan hade ett särskilt ansvar för renligheten upprätthölls av de nya kvinnliga experterna inom hälsovården.

De två skilda och konkurrerande formuleringarna av hälsomedborgarskap i början av 1900-talet kan ses som historiska lager av erfarenheter. De båda erfarenhetslagren med sina olika synsätt på relationen mellan

individ och samhälle existerade parallellt. Eftersom de båda formuleringarna av hälsomedborgarskap finns lagrade i hälsofrämjandets praktiker finns de kvar och försätter att konkurrera inom den finska hälsovården.

Noter

- 1 ReijoWaara, Konrad, ”Liittoon nuoret ja vanhat Suomen kansan terveyttä suojelemaan ja nostamaan I”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 18, nr 7–8, 1906, 101; ReijoWaara, Konrad, ”Liittoon nuoret ja vanhat Suomen kansan terveyttä suojelemaan ja nostamaan II”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 18, nr 9, 1906, 129–134; Hietala, Marjatta, ”ReijoWaara, Konrad”, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*, Studia Biographica 4, Helsingfors: SKS, 2015, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:skb-006346> (senast kontrollerad 11 juni 2021); Ignatius, Jaakko, *Suomalainen lääkäriseura Duodecim 1881–2006 I–II*, Helsingfors: Duodecim, 2012, 126–130.
- 2 ”Uppmaning”, *Nya Pressen* 25 september 1906, nr 260B, 1.
- 3 Alapuro, Risto & Stenius, Henrik (red.), *Nordic associations in a European perspective*, Baden-Baden: Nomos, 2010; Sundin, Jan, ”Folkhälsa och folkhälsopolitik”, *Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv*, Hogstedt, Christer, Lindberg, Jakob & Moberg, Henrik (red.), Stockholm: Statens folkhälsoinstitut, 2005, 386, 407; Vallgård, Signild, *Folkesundhed som politik: Danmark og Sverige fra 1930 til idag*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2003, 30; Schiøtz, Aina, ”De frivillige organisasjonene og helsebyggeriet i Norge”, *Rom for helse: Hovedtrekk i spesialisthelsetjenestens bygningshistorie*, Hammer, Erlend & Oftedal, Marte (red.), Oslo: Helse og omsorgsdepartementet, 2012, 99–114.
- 4 Oker-Blom, Max, ”Till frågan om ’läkartätheten’ och läkarbehovet i Finland”, *Suomen yleinen lääkäriliitto. Tiedonantoja liiton jäsenille*, vol. 2, nr 2, 1916, 56; Harjula, Minna, *Hoitoonpääsyn hierarkiat: Terveyskansalaisuus ja terveyspalvelut Suomessa 1900-luvulla*, Tammerfors: Tampere University Press, 2015, 68–85, 146.
- 5 Buchardt, Mette, Markkola, Pirjo & Valtonen, Heli, ”Introduction: Education and the making of the Nordic welfare states”, *Education, state and citizenship*, Buchardt, Mette, Markkola, Pirjo & Valtonen, Heli, (red.), Helsingfors: Nordic Centre of Excellence NordWel, 2013, 7–30. På 1910-talet gick 75 procent av barnen i södra Finland i folkskolan, men i norra Finland var siffran bara 30 procent. Kaarninen, Mervi, *Nykyajan tytöt: Koulutus, luokka ja sukupuoli 1920- ja 1930-luvun Suomessa*, Helsingfors: SHS, 1994, 23.
- 6 ReijoWaara, Konrad, ”Kertomus Suomen kansallisen Terveysliiton synnystä, kehityksestä ja toiminnasta 1906–1910”, *Duodecim*, vol. 26, nr 10, 1910, 403–441; Halmesvirta, Anssi, ”Kansallisen vastustuskyvyn puolesta: Konrad ReijoWaara ja degeneraation idea 1880–1918”, *Historiallinen arkisto* 105, Helsingfors: SHS, 1995, 13–69; Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 47–53.
- 7 Helén, Ilpo & Jauho, Mikko, ”Terveyskansalaisuus ja elämän politiikka”, *Kansalaisuus ja kansanterveys*, Helén, Ilpo & Jauho, Mikko (red.), Helsingfors: Gaudeamus, 2003, 13–32; Porter, Dorothy, *Health citizenship: Essays in social medicine and biomedical politics*, San Francisco: University of California Medical Humanities Press, 2011; Ryymän, Teemu, ”Health citizenship’ – a short introduction”, *Citizens, courtrooms, crossings*, Andresen, Astri et al. (red.), Conference proceedings, Report 10, Bergen:

- Stein Rokkan Centre for Social Studies, 2008, 15–20, <https://norceresearch.brage.unit.no/norceresearch-xmlui/handle/11250/2628252> (senast kontrollerad 11 juni 2021).
- 8 Berger, Peter & Luckmann, Thomas, *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*, London: Penguin Books, 1991(1966); Koselleck, Reinhart, *Futures past: On the semantics of historical time*, New York: Columbia University Press, 2004; Annola, Johanna et al. (red.), *Eletty historia: Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, Tammerfors: Vastapaino, 2019; Kettunen, Pauli & Petersen, Klaus (red.), *Beyond welfare state models: Transnational historical perspectives on social policy*, Cheltenham: Edward Elgar, 2011, 3–7.
 - 9 Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 31f.; Alapuro, Risto et al. (red.), *Kansa liikkeessä*, Helsingfors: Kirjayhtymä, 1987; Haapala, Pertti et al. (red.), *Kansa kaikkivaltias: Suurlakko Suomessa 1905*, Helsingfors: Teos, 2008.
 - 10 ReijoWaara, Konrad, ”Piirteitä terveydenhoitoaateen kehityksestä Suomessa”, *Duodecim*, vol. 22, nr 11, 1906, 280.
 - 11 ReijoWaara, Konrad, ”Puhtauden puute tappioiden ja vastuksien syynä”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 17, nr 9, 1905, 141f.
 - 12 ReijoWaara, Konrad, ”Kirja-arvostelua”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 18, nr 7–8, 1906, 124f.
 - 13 ”Uppmaning”, 1; ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 418–425.
 - 14 Kuusikari, Sanna, *”Jokiuesti ja hyvä hoito”: Porin yleiset saunat 1860–1910*. Pro gradu-avhandling i historia vid Tammerfors universitet, 2017; Oker-Blom, Max, ”Sananen suomalaisesta saunasta”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 13, nr 8–9, 1901, 123–126; Taskinen, K. ”Suomalaisesta saunasta”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 22, nr 9, 1910, 136f.; ReijoWaara, Konrad, ”Mitä varten käytte saunassa?”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 30, nr 1, 1918, 8–10; Mustajoki, Pertti, *Mies, joka hakkasi halkoja: Terveysapostoli Konrad ReijoWaara*, Helsingfors: Duodecim, 2013, 278–287.
 - 15 Runeberg, J. W., ”Tuberkuloosi kansantautina ja sen vastustaminen”, *Valvoja*, vol. 23, nr 7–8, 1903, 404; ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 403f.; Jauho, Mikko, *Kansanterveysongelman synty: Tuberkuloosi ja terveyden hallinta Suomessa ennen toista maailmansotaa*, Helsingfors: Tutkijaliitto, 2007, 348–371; Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 40–46.
 - 16 Hietala, Marjatta, *Innovaatioiden ja kansanvälistymisen vuosikymmenet: Tietoa, taitoa, asiantuntemusta I. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917*. Hist. Arkiv 99:1. Helsingfors: SHS & Helsingin kaupungin tietokeskus, 1992, 91f., 110f.; Halmesvirta, ”Kansallisen vastustuskyvyn”, 15–18, 29; Mustajoki, 137–160, 407.
 - 17 Liikanen, Ilkka, ”Kansa”, *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, Hyvärinen, Matti et al. (red.), Tammerfors: Vastapaino, 2003, 257–307; Stenius, Henrik, ”Kansalainen”, *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, Hyvärinen, Matti et al. (red.), Tammerfors: Vastapaino, 2003, 309–362; Harjula, Minna, ”Universal, but exclusive? The shifting meanings of pre- and post-war public health in Finland”, *Conceptualising public health: Historical and contemporary struggles over key concepts*, Kananen, Johannes, Bergenheim, Sophy & Wessel, Merle (red.), London: Routledge, 2018, 61–75; Mustajoki, 73f.
 - 18 ”Suomen kansallisen terveysliiton säännöt”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 20, nr 6, 1908, 96.
 - 19 ”Uppmaning”, 1; ReijoWaara, Konrad, ”Suomen kansallisen terveysliiton paikallisjärjestöjen työsuunnitelmasta”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 21, nr 6, 1909, 82.

- 20 ReijoWaara, Konrad, ”Mitä voisi ja mitä tulisi Duodecim-seuran tehdä käytännöllisen terveydenhoitotyön edistämiseksi maassamme?”, *Duodecim*, vol. 26, nr 5, 1910, 153f.; Sulkunen, Irma, *Raittius kansalaisuskontona: raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*, Helsingfors: SHS, 1986, 38–39; Jauho, 348–352.
- 21 ReijoWaara, Konrad, ”Liittoon nuoret ja vanhat I”, 97–101; ReijoWaara, Konrad, ”Liittoon nuoret ja vanhat II”, 129–134; ReijoWaara, Konrad, ”Ruotsissa saavuttaa Suomen kansallinen terveyslitoaate tunnustusta”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 19, nr 11, 1907, 17of.; Mustajoki, 319–322.
- 22 Hietala, *Innovaatioiden*, 111, 233; Hietala, ”ReijoWaara, Konrad”; Halmesvirta, ”Kansallisen vastustuskyvyn”, 57f.; Haapala, Pertti, *Kun yhteiskunta hajosi: Suomi 1914–1920*, Helsingfors: Painatuskeskus, 1995, 40–46; Sulkunen, *Raittius kansalaisuskontona*, 37–39, 47–68, 91–93, 221, 228; Ignatius, 129f.
- 23 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 405, 409; Ruotsalainen, Armas, ”Kertomus Suomen kansallisen terveyslitoon toiminnasta vuosina 1912–1915”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 28, nr 7–8, 1916, 122; Mustajoki, 322–332; Jauho, 188f.
- 24 Männikkö, Ilkka, ”Making the people fit for democracy: Kansanvalistusseura and popular adult education in Finland after the general strike of 1905”, *Nordic lights: Education for nation and civic society in the Nordic countries, 1850–2000*, Ahonen, Sirkka & Rantala, Jukka (red.), Helsingfors: SKS, 2001, 51–79.
- 25 ”Uppmaning”, 1.
- 26 ”Suomen kansallisen terveyslitoon säännöt”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 20, nr 6, 1908, 95f.; ”Uppmaning”, 1; ReijoWaara, ”Liittoon nuoret ja vanhat II”, 132.
- 27 ”Uppmaning”, 1.
- 28 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 404; Nyström, Samu, ”Suomen Lääkäriliitto sata vuotta”, *Vapaus, terveys, toveruus: Lääkärit Suomessa 1910–2010*, Nyström (red.), Helsingfors: Fennomed, 2008, 21; Hietala, Marjatta, ”Laitinen, Taavetti”, *Kansallisbiografia-verkkójulkaisu*, *Studia Biographica* 4, Helsingfors: SKS, 2008, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:skb-003317> (senast kontrollerad 11 juni 2021); Ignatius, 131–136; ”Uppmaning”, 1.
- 29 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 404f.; Markkola, Pirjo & Ramsay, Alexandra (red.), *Yksi kamari – kaksi sukupuolta: Suomen eduskunnan ensimmäiset naiset*, Helsingfors: Riksdagsbiblioteket, 1997; Sainio, Venla, ”Sirola, Yrjö”, *Kansallisbiografia-verkkójulkaisu*, *Studia Biographica* 4, Helsingfors: SKS, 2001, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:skb-002216> (senast kontrollerad 11 juni 2021).
- 30 ”Uppmaning”, 1; *Duodecimin sanaluettelo Suomen lääkäreille*, Helsingfors: Duodecim, 1898, 33; M. O-B., ”Hygienia”, *Tietosanakirja III*, Helsingfors: Otava 1911; M. O-B., ”Terveysoppi I. hygienia”, *Tietosanakirja IX*, Helsingfors: Otava 1917, 1452f.; Laitinen, Taavetti, ”Terveysopin eli hygienian merkityksestä”, *Valvoja*, vol. 22, nr 10, 1902, 605f.
- 31 Relander, Konrad, ”Terveydenhoidon tarkoitus ja tuloksia”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 10, nr 1, 1898, 5f.; Mustajoki, 70, 103.
- 32 ”Uppmaning”, 1.
- 33 *Statistisk årsbok för Finland 1908*, Helsingfors: Senaatin kirjapaino, 1908, 7.
- 34 ”Uppmaning”, 1; Ikävalko, T., ”Edistysseurat terveyslitoja perustamaan”, *Karjalan lehti* 9 juni 1914, 1; Harjula, Minna, *Tehdaskaupungin takapihat: Ympäristö ja terveys Tampereella 1880–1939*, Tammerfors: Tampereen Historiallinen Seura, 2003.

- 35 Laitinen, Taawetti, ”Suomen kansallista terveyslaittoa kehittämään”, *Vaasa* 19 juni 1909, 2; ”Kehoitus yhtymään Suomen kansalliseen terveyslaittoon”, *Uusi Suometar* 25 juni 1906, 3.
- 36 Kalela, Jorma, ”Yhteiskunnallinen kysymys ja porvarillinen reformismi”, *Suomalaisen yhteiskunnan poliittinen historia*, Perna, Ville & Niemi, Mari K. (red.), Helsingfors: Edita, 2005, 31–44; Haapala et al.
- 37 Digitala samlingar, Nationalbiblioteket, Tidningar, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/search?formats=NEWSPAPER> (senast kontrollerad 11 juni 2021).
- 38 ReijoWaara, ”Liittoon nuoret ja vanhat II”, 134.
- 39 Digitala samlingar, Nationalbiblioteket, Tidskrifter, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/search?formats=JOURNAL> (senast kontrollerad 11 juni 2021); ”Kehoitus kaikille maassamme”, *Työmies* 28 september 1906, 4.
- 40 ReijoWaara, Konrad, ”Ruotsissa saavuttaa Suomen kansallinen terveyslaittoaste tunnustusta”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 19, nr 11, 1907, 170f.
- 41 ”Suomen kansallisen terveyslaiton suhde Suomen Terveydenhoitoyhdistykseen ja niiden tehtävät”, *Uusi Suometar* 9 januari 1907, 2; ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 405f.; Mustajoki, 321, 323.
- 42 ReijoWaara, Konrad, ”Kertomus Suomen kansallisen terveyslaiton väliaikaisen keskuustoimikunnan toiminnasta vuosina 1906–1908”, *Terveydenhoitolehti* vol. 20, nr 7–8, 1908, 127; Halmesvirta, ”Kansallisen vastustuskyvyn”, 13–15.
- 43 Hans tidigare efternamn var Relander. Hietala, ”ReijoWaara, Konrad”; Paikkala, Sirkka, ”Snellmanin 100-vuotispäivä ja sukunimien suomalaistaminen”, *Hiidenkivi*, vol. 12, nr 3, 2006.
- 44 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Terveydenhoitolehti*, 127.
- 45 ”Terveysliitot”, *Suomalainen* 6 february 1907, 2; ”Terveysliittoja perustamaan joka kuntaan”, *Uudenkaupungin Sanomat* 3 december 1910, 1.
- 46 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 425–441; Ruotsalainen, ”Kertomus Suomen kansallisen”, 123–125.
- 47 H.S., ”Kymen terveyslaiton”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 28, nr 2, 1916, 31.
- 48 ”Kymen terveyslaiton”, *Etelä-Suomi* 1 february 1912, 2.
- 49 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Terveydenhoitolehti*, 129.
- 50 ReijoWaara, Konrad, ”Mitä voisi”, 153–163.
- 51 ”Otteita terveyslaittojen v:kertomuksista v:lta 1915”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 29, nr 3, 1916, 45; ”Otteita terveyslaittojen vuosikertomuksista 1915”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 29, nr 3, 1916, 62.
- 52 Soikkanen, Hannu, *Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perustana: Maalaiskuntien itsehallinnon historia*, Helsingfors: Maalaiskuntien Liitto, 1966; Rasila, Viljo, ”Kaupunkien sosiaalipolitiikka ja terveydenhoito 1875–1917”, *Suomen kaupunkilaitoksen historia 2: 1870-luvulta autonomian ajan loppuun*, Helsingfors: Suomen Kaupunkiliitto, 1983, 333–374.
- 53 ”Kovin moninaisia harrastuksia”, *Karjalatar* 26 januari 1911, 3; Harjula, Minna, ”Suurlakon tyttäret”, *Kansa kaikkivaltias: Suurlakko Suomessa 1905*, red. Pertti Haapala et al., Helsingfors: Teos, 2008, 121–136.
- 54 Alapuro et al.; Sulkunen, *Raittius kansalaisuskontona*, 98–116; Haapala, *Kun yhteiskunta hajosi*, 40–46; Männikkö, 59.
- 55 Sulkunen, Irma, ”Naisten voitto”, *Kansa kaikkivaltias: Suurlakko Suomessa 1905*, Haapala. Pertti et al. (red.), Helsingfors: Teos, 2008, 75–96.

- 56 Kalela, 35–44.
- 57 Salokarpio, ”Tyrvännön terveyslaitos”, *Hämeen Sanomat* 26 januari 1909, 3; ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 435–437.
- 58 ”Lähiseudulta”, *Eteenpäin* 6 juni 1908, 3.
- 59 Oittinen, Riitta, ”Welfare, health and working class women in early 20th century Finland”, *The Nordic model of welfare: A historical reappraisal*, Christiansen, Niels Finn, Petersen, Klaus, Edling, Nils & Haave, Per (red.), Köpenhamn: Köpenhamns universitet, 2006, 243–267.
- 60 Tyyne, ”Keuhkotauti ja työläisnaiset”, *Työläisnainen*, vol. 7, nr 16, 1913, 125.
- 61 Mikko, ”Mikä on syö?” *Työmies* 13 februari 1906, 2.
- 62 J. T., ”Valtion velvollisuus varattomia sairaita kohtaan”, *Pohjois-Suomi* 15 mars 1907, 3.
- 63 Oittinen; Toomus Nälänheimo, ”Salkusta 228”, *Sorretun Voima* 26 november 1915, 2.
- 64 Palmberg, A., ”Läkarsällskapet och arbetarefrågan”, *Finska läkarsällskapets handlingar*, vol. 65, nr 12, 1905, 678.
- 65 Ibid., 681f.
- 66 Haatanen, Pekka, *Suomen maalaishöyhälästä tutkimusten ja kaunokirjallisuuden valossa*, Borgå: WSOY, 1968; Junnto, Anneli, *Asuntokysymys Suomessa Topeliuksesta tulopolitiikkaan*, Helsingfors: Statens tryckericentral, 1990, 59–134.
- 67 Arppe, N. J., ”Työväenkysymys ja terveydenhoito”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 19, nr 3, 1907, 37–38.
- 68 Arppe, ”Työväenkysymys ja terveydenhoito”, 38; Arppe, N.J., ”Uudenaikaisia virtauksia terveydenhoidon alalla”, *Valvoja*, vol. 27, nr 4, 1907, 309–313.
- 69 Koskimies, Akseli, ”Mitä ovat sosiaalhygieniä ja sosiaalimedisiiniä?”, *Duodecim*, vol. 32, nr 3, 1916, 133–147.
- 70 Halmesvirta, ”Kansallisen vastustuskyvyn”, 25.
- 71 ReijoWaara, Konrad, ”Oletko repijäin vaiko rakentajien puolella?”, *Terveydenhoitolehti*, vol. 19, nr 6, 1907, 89f.; Puks, ”Oletko repijäin vaiko rakentajien puolella?”, *Työmies* 4 juli 1907, 7; W, ”Kaikki lapset opetettava uimaan”, *Työmies* 9 juli 1907, 3; Halmesvirta, Anssi, *Vaivojensa vangit: Kansa kysyi – lääkärit vastasivat*, Jyväskylä: Atena, 1998, 35.
- 72 ”Herrain terveyttä hoidetaan”, *Sosialisti* 10 maj 1911, 3.
- 73 Toomus Nälänheimo, ”Salkusta 228”.
- 74 Halmesvirta, ”Kansallisen vastustuskyvyn”, 30, 45f., 60, 63f.; Mustajoki, 368–379.
- 75 Relander, Konrad, ”Piirilääkäreistä ja miten meillä terveyden- ja sairaanhoito maalla on saatava paremmalle kannalle”, *Duodecim*, vol. 4, nr 4, 1885, 42–44; Ignatius, 124, 168–171, 176f., 521; Mustajoki, 186–198.
- 76 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 415; Relander, Konrad, ”Mitä on oleva päämäärä terveyden ja sairashoidon parantamista tarkoittaville toimenpiteille maassamme”, *Duodecim*, vol. 6, nr 9, 1890, 129–140; Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 40–46.
- 77 Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 51f.; Mustajoki, 20, 30, 39, 91.
- 78 ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 415.
- 79 ”Terveyslaitot”, *Suomalainen* 6 februari 1907, 2.
- 80 Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 74, 83, 146.
- 81 ”Uppmaning”, 1; ReijoWaara, ”Kertomus Suomen kansallisen”, *Duodecim*, 418–425.

- 82 ReijoWaara, "Kertomus Suomen kansallisen", *Duodecim*, 435–437; Ruotsalainen, "Kertomus Suomen kansallisen", 124.
- 83 "Terveysliitto perustettu Alavudelle", *Sorretun voima* 4 mars 1914, 2. "Kirje Alavudelta", *Pohjalainen* 21 april 1915, 2.
- 84 Socialdemokraternas partiprogram 17–20.8.1903, <https://www.fsd.tuni.fi/pohtiva> (senast kontrollerad 11 juni 2021).
- 85 Harjula, Minna, "Health citizenship and access to health services: Finland 1900–2000", *Social History of Medicine* vol. 29, nr 3, 2016, 573–578.
- 86 Laitinen, Taavetti, "Yleisen terveyshoidon kohottamiseksi", *Terveydenhoitolehti*, vol. 31, nr 4, 1919, 50; ReijoWaara, Konrad, "Suomen kansallinen Terveysliitto", *Terveydenhoitolehti*, vol. 30, nr 9, 1918, 129f.
- 87 Ruotsalainen, Armas, "Terveysliitot lastenhoitoa edistämään!", *Terveydenhoitolehti*, vol. 30, nr 10, 1918, 158f.
- 88 Harjula, "Universal, but exclusive", 64.
- 89 Ignatius, 628–634, 882f.
- 90 Ibid., 218–220, 633; Halmesvirta, "Kansallisen vastustuskyvyn", 63f.; ReijoWaara, Konrad, "Iltapuhteessa", *Terveydenhoitolehti*, vol. 30, nr 12, 1918, 178f.; Ruotsalainen, Armas, "Neljännen vuosikymmenen alkaessa", *Terveydenhoitolehti*, vol. 31, nr 1, 1919, 1f.; "Kehoitus", *Duodecim*, vol. 43, nr 12, 1927, 1020.
- 91 Männikkö, 51–79; Koivisto, Hanne, "Nuoren valtion avohaavat", *Maamme: Itsenäisen Suomen kulttuurihistoria*, Kaartinen, Marjo, Salmi, Hannu & Tuominen, Marja (red.), Helsingfors: SKS, 13–28; Stenius, Henrik, "Nordic associational life in a European and an Inter-Nordic perspective", *Nordic associations in a European perspective*, Alapuro, Risto & Stenius, Henrik (red.), Baden-Baden: Nomos, 2010, 75; Haatanen, Pekka, "Elämän varjopuolelle joutuneiden parissa", *Suuriruhtinaskunnasta hyvinvointivaltioon: Sosiaali- ja terveysministeriö 75 vuotta*, Haatanen, Pekka & Suonoja, Kyösti (red.), Helsingfors: VAPK-kustannus, 1992, 135; Korppi-Tommola, Aura, *Terve lapsi – kansan huomen: Mannerheimin Lastensuojeluliitto yhteiskunnan rakentajana 1920–1990*, Helsingfors: MLL, 1990; Bergenheim, Sophy, "Cherishing the health of the people: Finnish non-governmental expert organisations as constructors of public health and the 'people'", *Conceptualising public health: Historical and contemporary struggles over key concepts*, Kananen, Johannes, Bergenheim, Sophy & Wessel, Merle (red.), London: Routledge, 2018, 101–118.
- 92 Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 117–137; Harjula, "Universal, but exclusive", 62–65; Kuusi, Eino, *Sosiaalipolitiikka I*, Borgå: WSOY, 1931, 23f., 270.
- 93 Larsson, Sigrid, "Keskitetty terveysisartoiminta", *Maalaiskunta*, vol. 17, nr 9, 1938, 177.
- 94 Laurent, Helene, *Asiantuntijuus, väestöpolitiikka, sota: Lastenneuvoloiden kehittymisen osaksi kunnallista perusterveydenhuoltoa 1904–1955*. Statsvetenskapliga fakultetens publikationer vol. 61, Helsingfors: Helsingfors universitet, 2017, 254, 264f.
- 95 Harjula, "Universal, but exclusive", 65–67; Harjula, *Hoitoonpääsyn hierarkiat*, 117–123, 138–231.
- 96 Laurent, 235.

God bolighygiejne for alle – af hensyn til sundheden

Borgerengagement, køn og hygiejne
i Randers 1935 til 1965

Inger Lyngdrup Nørgård

Indledning

Boligens hygiejne har i 1900-tallet været diskuteret i hele Norden. At holde en god bolighygiejne blev opfattet som centralt, fordi det ville fremme befolkningens sundhed og moral. Selv om de offentlige myndigheder var en central aktør i sanerings- og boligpolitikken, arbejdede også en række private organisationer med boligen og dens hygiejne.

Vi skal se nærmere på, hvilken tilgang borgerinitierede private organisationer havde til boligen i forhold til hygiejne 1935–1965. Jeg vil argumentere for, at i private organisationer med en overvægt af mænd var begrebet bolighygiejne lig med boligens fysiske konstruktion, som skulle bestå af gode moderne materialer samt sanitære installationer. Mens private organisationer med en overvægt af kvinder arbejdede med en forståelse af bolighygiejne, hvor også kvindens fagligt kvalificerede arbejdsindsats i hjemmet, det at gøre rent på den rette måde, var en del af begrebet bolighygiejne. For kvinderne var gode fysiske rammer og leholdte moderne materialer en *forudsætning* for overhovedet at kunne holde en god bolighygiejne med deres løbende arbejdsindsats.

Det er formålet at belyse og undersøge, hvad hygiejne i forhold til boligen var for en størrelse for de private organisationer. Hvordan var de private organisationers samspil med byens styre og myndigheder?

Undersøgelsen vil endvidere komme ind på, hvilket bredt felt af private aktører, der var på banen i forhold til at arbejde med boligen i en middelstor dansk by som Randers.

Bolighygiejne er et begreb, som findes i *Dansk Husmoderleksikon* fra 1948. Det forklares heri, at for at opnå god bolighygiejne kræves det, at boligerne skal være tætte og tørre, kunne ventileres og opvarmes på passende måde, have god adgang for dagslys samt kunne holdes rene. Leksikonet henviser til, at bolighygiejnen er et centralt tema i sundhedslovgivningen samt i offentlige myndigheders arbejde såsom boligtilsyn.¹

Nærværende undersøgelse indeholder en kortlægning af hvilke frivillige aktører i Randers, der gjorde sig gældende i forhold til at arbejde med boligens hygiejne. Tre af disse aktører vil blive nærmere undersøgt, det drejer sig om *Husligt Arbejderforbund Randers* (1933), *Randers Husmoderforening* (1945) og *Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune* (1961). Ingen af organisationernes hovedformål var at arbejde med boligens hygiejne, men temaet indgik i højere eller mindre grad som en del af organisationernes virke.

Om end de tre organisationer virkede lokalt, var de alle repræsentanter for større velkendte bevægelser i datiden. Det er en af grundene til, at disse organisationer er valgt i analysen. Således var fagbevægelsen, husmoderforeningens virke og en begyndende interesse for bevarelsen af kulturarv og gamle bygninger udbredt i ikke bare det danske samfund, men de nordiske og endda vestlige samfund i tiden. I analysen af disse lokale aktører kan man afdække, hvilke handlinger og forståelse omkring hygiejne og sundhed, som de konkret havde og anvendte i forhold til bolighygiejnen.

De tre organisationer er dertil valgt, fordi de var vægtige aktører i feltet, der interesserede sig for boligen i Randers, og deres bestyrelser har et tydeligt kønnet præg. I to af organisationerne sad kvinder i bestyrelserne. Hvor den tredje organisation havde en bestyrelse bestående af mænd. Det er en del af formålet med undersøgelsen at forholde sig til, hvilket socialt tilhørsforhold og køn organisationernes bestyrelsesmedlemmer havde. Kan man udlede, hvad det betød for deres tilgang til bolighygiejne, og endvidere for organisationernes handlemuligheder og samspil med de offentlige myndigheder?

Organisationernes arbejde afspejler sig i det materiale, som var henvendt til medlemmer, støtter og offentligheden såsom årsberetninger, vedtægter, kursusmateriale, festskrifter og avisartikler. Ud over det nævnte materiale er også internt materiale som for eksempel korrespondance og diverse referater inddraget i analysen. I materialet kan organisationernes forståelse af og tilgang til bolighygiejnen afkodes. Igennem studiet af materialet undersøges det, hvordan en række private aktører omkring midten af 1900-tallet i samme by håndterede bolighygiejnen, – der netop af myndighederne, det officielle Danmark, især fra 1930'erne blev italesat som et sundhedsproblem. Her kan analysen af de tre private organisationer give et andet perspektiv, da det især er de officielle myndigheders boligpolitik, som fylder i den eksisterende forskning.

Forskningsstatus

Historiker Henning Bro viser i bogen *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat* fra 2008, hvordan den officielle danske boligpolitik i årene under og efter første verdenskrig tog form. I 1930'erne og frem, påpeger historiker Mette Tapdrup Mortensen, blev den fremvoksende velfærdsstat med socialdemokratiet som frontfigur opsat på at løse bolig manglen gennem statslig og kommunal styring.² En nyere historisk afhandling er seneste skud på stammen i forhold til at udforske den danske sanerings- og byfornyelsespolitik, det drejer sig om *Da de danske byer blev revet ned: Praksis og ideologi i dansk sanerings- og boligfornyelsespolitik* fra 2015 af historiker Kristian Buhl Thomsen. Heri findes en dansk forskningsoversigt over emnet.³ Thomsen påpeger, at boligpolitikken blev anset for nødvendig at styrke for at fremme folkesundheden, og fra at fokusere på at rive ned, forstået som sanering, kom der en bevaringspolitik på banen i 1980'erne, blandt andet under påvirkning af frivillige organisationer.⁴ I den nyeste oversigtsbog om Randers bys historie, *Randers: Fra handelsplads til storkommune* fra 2002, er boligens hygiejne omtalt i forhold til myndighedernes indsats på området ved at sanere og understøtte udvidelse af antallet af boliger. Randers havde mange dårlige boliger, som medførte sygdommen tuberkulose.⁵

I et studie af boligmangel i Helsinki i 1940'erne er det blevet påvist, at dårlige boliger med lidt plads udgjorde en øget risiko for, at familier ikke holdt sammen. Ligesom dårlige boliger udgjorde en sundhedsrisiko for børnene.⁶ I norsk regi har historiker Ola Svein Stugu behandlet sanerings- og boligpolitik i oversigtsværket *Norsk Byhistorie* fra 2006. Den svenske hovedstads saneringspolitik er behandlet af sociologen Anders Gullberg i to-bindsværket om Stockholm, *City – drömmen om ett nytt hjärta* fra 2002. Det fremhæves i de to sidstnævnte bidrag, at boligmangel og konsekvenserne ved en dårlig bolig var på den politiske dagsorden, og at en dårlig bolig blev forbundet med temaer såsom sygdomme samt lav moral blandt beboerne. I Danmark blev sammenhængen mellem en dårlig bolig og lav moral samt sygdomme også en del af argumentationen på politisk niveau, da saneringslovgivningen blev vedtaget.⁷

Hvor de offentlige myndigheders boligpolitik fylder meget i de ovenstående bidrag har en anden forskningsretning vist, hvordan synet på boligens renlighed tillige blev påvirket af frivillige kræfter i samfundet.⁸ I bogen *Byen Tæmmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København* argumenterer folkloristen Karin Lützen for, at 1800-tallets filantropi indeholdt en idékonstruktion af "det gode liv", i henhold til hvilken ideen om et have et "ordentligt hjem" var iboende.⁹ Der var stærke normer om, at det huslige arbejde skulle varetages af kvinder, viser historiker Tinne Vammen i artiklen "Det skjulte arbejde: Nyere perspektiver på kvinders arbejde i familie og husstand ca. 1750–1915" fra 1981.¹⁰ Det huslige arbejde er ifølge flere nordiske forskere siden slutningen af 1800-tallet søgt kvalificeret til at blive et professionelt fag, hvilket aldrig rigtigt er lykkedes.¹¹

Som en afgrænsning vil nærværende undersøgelse ikke fokusere på den offentlige politik ført i forhold til boligen, da den er mest omfattende behandlet. Jeg undersøger ikke, hvordan organisationernes aktiviteter blev modtaget i bymiljøet.

Frivillighed, køn og socialt tilhørsforhold

Ifølge historiker Kurt Klaudi Klausen er en forening karakteriseret ved frivilligt medlemskab, en arbejdsdeling mellem ledere og medlemmer og et fælles mål.¹² De tre udvalgte organisationer i undersøgelsen havde mange af de ovennævnte træk. *Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune* var ikke en forening, men repræsenterede frivilligt arbejde. De tre organisationer blev etableret på initiativ af private borgere. Der var en bestyrelse og vedtægter, og for de to foreningers vedkommende frivilligt medlemskab, hvor fonden var afhængig af frivillige bidrag og opbakning.

Organisationernes aktiviteter, normer og samarbejde med det offentlige system var især båret frem af bestyrelserne. Derfor er bestyrelsesmedlemmernes køn og sociale tilhørsforhold inddraget i undersøgelsen. Et menneskes sociale tilhørssted har betydning for hvilke erhverv, netværk og ressourcer, personen har adgang til.¹³ Socialt tilhørsforhold forstås her som uddannelse og erhverv.¹⁴ Hvis kvinderne var gift, er det ud over muligt selverhverv, ægtemandens erhverv, der er identificeret. Erhverv og ægteskabelig status er identificeret via folkeregisterkort på Randers Stadsarkiv samt i pressemateriale.

Både Randers Husmoderforenings og Husligt Arbejderforbunds bestyrelser bestod i den omhandlede periode af kvinder. Bestyrelsesmedlemmerne i Randers Husmoderforening var i overvejende grad gift og tilhørte socialt set et bredt spektrum, men primært middelstanden var repræsenteret ved embedsmandslaget og håndværksfagene. Ægtemændene havde stillinger såsom prokurist tilhørende den højere middelstand, malermester tilhørende middelstanden, snedkersvend tilhørende arbejderlaget, togassistent tilhørende den lavere middelstand og afdelingsleder tilhørende middelstanden. De kvindelige bestyrelsesmedlemmer var i folkeregistreringskortene under erhverv oftest angivet som ”husmødre”. I år 1970 udtalte forkvinden for Randers Husmoderforening, fru Carla Nielsen, at mænd stadig ikke var velkomne som medlemmer, da husmoderforeningen var et ”fristed” for kvinder.¹⁵

Bestyrelsen i Husligt Arbejderforbund var frem til 1957–58 præget af en engageret kvinde, den gifte Alma Lindenstrøm, hvis erhverv var

”husmoder”.¹⁶ Herved adskilte hun sig fra flere af de andre bestyrelsesmedlemmer, der var ugifte, selverhvervende husassistenter eller gifte husmoderafløsere tilhørende arbejderlaget. De gifte bestyrelsesmedlemmers ægtemænd havde stillinger som chauffør tilhørende arbejderlaget, arbejdskarl tilhørende arbejderlaget og toldassistent tilhørende lavere middelstand.

Det huslige arbejde var et kvindearbejdsområde, men i 1935 åbnede Husligt Arbejderforbund op for at optage mandlige medlemmer.¹⁷

Fonden til Bevarelse af gamle Bygningers bestyrelse kom til at bestå af initiativtager kontorchef Poul von Spreckelsen, borgmester Svend Thingholm, arkitekt Hans Schack, arkitekt N. Blinkenberg, landsrets-sagfører J. Bogh, ørelæge J. Effersøe og kontorchef E. Kloster.¹⁸ Det var alle mænd, som qua deres stillinger havde et socialt tilhørsforhold til byens borgerskab. De var veluddannede. De sad i bestyrelsen grundet deres uddannelse, kulturarvsinteresse og stilling.

Byen Randers og dens private organisationer

Randers var i midten af 1900-tallet præget af længere tids hastig vækst i indbyggertallet, hvilket gav konstant boligmangel. Randers er oprindeligt en gammel købstad med købstadsprivilegier givet i 1302, og midtbyen i Randers forblev langt op i 1900-tallet bebygget af gamle to- og etværelseslejligheder med en opførelse fra før 1860. Fra 1930'erne talte byens myndigheder om, at midtbyen udgjorde en usund boligmasse.¹⁹

Tilflytningen til Randers ses i byens voksende indbyggertal. Byen havde i 1880 13.457 indbyggere, i 1921 26.495 indbyggere, i 1940 32.500 indbyggere, i 1950 40.098 indbyggere og i 1960 42.238 indbyggere.²⁰ Mange af tilflytterne blev arbejdere i byens industri, og det prægede byens liv. I spidsen for bystyret stod i perioden 1935 til 1965, undtaget årene 1950–1954, arbejderpartiet, Det Socialdemokratiske Parti.²¹

Boligerne i Randers var som andre steder udgangspunkt for mange kvinders og husmødres arbejde. Især i 1950'erne fandt dog en betydelig ændring sted i arbejdet i hjemmet, da der kom fart over funktionstømningsen af boligen. Det huslige arbejde blev delvist mekaniseret og i nogle tilfælde rykket ud af boligen.²² Boligen som fysisk rum ændrede sig i

det hele taget markant i 1900-tallets Danmark med hensyn til inventar, installationer, udstyr og materialer. Især fra 1960'erne kom et generelt byggeboom i bylejlighederne, hvor der i nybygningerne blev stillet krav til muligheden for at holde en god hygiejne.²³

En række foreninger og organisationer i Randers forholdt sig i deres arbejde til boligen, og i det hele taget beskrives Danmark i større historiske værker som et samfund med et rigt foreningsliv, som især blomstrede frem i 1800-tallet.²⁴ Historiker Hanne Schaumburg Sørensen påpeger, at i 1800-tallet var det randrusianske foreningsliv mest for mænd, ikke bare borgerskabet, men også arbejderne havde egne foreninger.²⁵ Fra 1935 til 1965 fandtes et væld af organisationer og diverse partipolitiske foreninger, fagforeninger, brugsforeninger, ungdomsforeninger, sportsforeninger, sociale- og kulturelle foreninger. Ingen af disse havde som formålsparagraf at arbejde med boligens hygiejne. Derimod havde en række organisationer mere eller mindre eksplicit boligstandard eller husholdning med som en del af deres virke. Fælles for de følgende organisationer, som er afdækket i denne kortlægning, er, at deres virke omhandlede eller påvirkede synet på boligens indre eller ydre i hygiejnisk henseende.

Organisationerne er lokaliseret gennem forskellige indgange og materialer. Randers Stadsarkivs fagsystem, Arkibas, er anvendt som en søgeindgang. I mødereferater fra Randers Husmoderforening, Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger samt Husligt Arbejderforbund er det muligt at identificere en række organisationer i byen. I Randers Byråds forhandlinger ses også, hvilke foreninger byens myndigheder interagerede med. Ligesom den nyere bog *Randers. Fra handelsplads til storkommune* fra 2002 behandler byens foreningsliv.

De organisationer hvor bolig, hjem og hygiejne indgår som en del af deres virke, er identificeret som Sct. Joseph Søstrene (1868), Randers Lejerforening (1950), Dansk kvindesamfund (1925), Randers kooperative Husholdningsforening (1926), Randers Husmoderforening (1945), Marthaforbundet (1947), Husligt Arbejderforbund (1933) og Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger (1961).

Hertil udgør bygge- og boligforeninger både de profitorienterede og de mere andelsindrettede også en kreds, der forholdt sig til en hygiejne i

udformningen af boliger. Fra år 1900 frem til Anden Verdenskrig blev 40 byggeforeninger etableret og var aktive i boligbyggeriet. I 1940'erne kom fire almene boligforeninger til, de stod bag en række nye moderne boliger med wc og centralvarme.²⁶

Det kan udledes, at bygge- og boligforeninger var den mest omfattende specialgruppe. Dernæst var der en overvægt af foreninger, hvor kvinder arbejdede for at forbedre kvindens stilling i samfundet og for at forbedre kvindens færdigheder i husholdningen. Endvidere var der foreninger, som arbejdede for en faglig organisering af kvinders erhvervsarbejde, og endelig Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger. Der tegner sig et mønster i forhold til, at det var organisationer med mænd i front, der stod for den fysiske éngangskonstruktion af boligen, forstået som boligens ydre fysiske rammer og indre materialer, mens den løbende renlighed af boligen i det indre blev behandlet i organisationer med en overvægt af kvinder.

Randers Husmoderforening – kvindens vedvarende rengøring

Den 15. november 1945 oprettede en kreds bestående af 27 kvinder Randers Husmoderforening.²⁷ Initiativtageren til det konstituerende møde Carla Bostrup forklarede, at formålet med foreningens arbejde ville være at arbejde for at dygtiggøre den danske husmoder i et samarbejde med de nordiske lande:

Ogsaa vi har en Samfundsopgave at løse, og det er os, der skal gøre det, thi hvem kan erstatte en Mors Gerning. Enhver ved, at det er Hjemmene, der bærer Samfundet, og Maalet for os maa være at give Danmark stærke og trofaste Kvinder, der kan varetage Mændenes og Børnenes Tarv i Hjemmene.²⁸

Husmoderforeningen i Randers blev en lokalafdeling af *De danske Husmoderforeninger* (1920). Motivet bag husmoderforeningernes virke var, at kvinders arbejde i hjemmet skulle anerkendes, og samtidig blev husmodergerningen anset for at være kvindens kald og moralske for-

pligtelse.²⁹ Der var argumenter fremme om, at ægteskabet ikke så nemt blev brudt, når kvinden var en dygtig husmoder.³⁰

I 1945 talte *De danske Husmoderforeninger* cirka 26.000 medlemmer.³¹ Samarbejdet mellem de nordiske husmoderforeninger viste sig blandt andet ved en Nordisk Husmoderkongres afholdt i København i 1946. Talere fra de nordiske lande udvekslede meninger om kvindens stilling i samfundet.³² Randers Husmoderforenings medlemstal lå i 1946 på 250 medlemmer, i 1948 på 270 medlemmer, og havde i 1959 haft en mindre nedgang til at udgøre 244 medlemmer.³³ I husmoderforeningens aktiviteter viser hygiejneaspektet i forhold til hjemmet sig i tre sammenhænge, for det første som en arbejdsopgave for eksperterne at oplyse husmødrene om, for det andet som en salgsargumentation hos sælgere og for det tredje som en professionaliseringsbegrundelse i forhold til at kræve uddannelse af kommende husmødre og husassistenter. De to sidstnævnte trak på legitimitet i deres virke fra eksperterne.³⁴ Eksperterne bestod af læger, teknikere og forskere, hvis viden især husholdningslærerinder og konsulenter videregav til husmødrene.³⁵

I Randers Husmoderforening holdt fagpersoner som læger, husholdningskonsulenter, præster og socialinspektører foredrag og oplæg for foreningen. Husmoderen havde brug for eksperters råd og kurser til at lære hende fagligt op i det huslige arbejde også grundet introduktionen af nye varer og nye materialer. Ud fra foreningens årsberetninger lader det til, at eksperternes rolle mindskes i foreningens aktiviteter i 1960'erne, hvilket også var det tidspunkt, hvor husmoderfunktionen forstået som erhverv var ved at svinde ind.³⁶ I bogen *Lys, luft og renlighed – den moderne socialhygiejnes fødsel* fra 1987 viser idehistorikerne Lars-Henrik Schmidt og Jens Erik Kristensen, at der ved udgangen af 1800-tallet blev dannet et idealistisk ”projekt husmoder”. Husmoderen skulle bekæmpe usynlige bakterier og gennem rengøring af hjemmet beskytte familiens sundhed.³⁷ Eksperter skabte dermed en ideologisk platform, hvorfra kvinder kunne tage ansvar for samfundets vel gennem varetagelsen af det huslige arbejde.³⁸ Værdier som renlighed, sundhed, rationalisering og sparsommelighed blev grundlaget for husarbejde, og formålet med værdierne var at skabe bedre levestandarder og en sundere befolkning. At varetage det huslige arbejde blev én måde for kvinder at

Bild 8.1. Her er de såkaldte marthapiger i gang med deres uddannelse på Vestervangsskolen i Randers i året 1965. Kilde: Randers Stadsarkiv/FOTOMAX.

blive betragtet som samfundsborgere på, når de blev vurderet på, om de kunne holde familien sund og rask.³⁹

Randers Husmoderforening understøttede oprettelsen af en Martha-skole i Randers. Det var vanlig praksis, når man var en del af *De danske Husmoderforeninger*. Inspirationen til oprettelsen af Marthaskolerne, hvor der skete en faglig oplæring i husligt arbejde, kom fra Finland.⁴⁰ De nordiske husmødre indgik i et formelt samarbejde i *Nordens Husmoderforbund* (1920), her var *Norges Husmoderforbund* (1898), *Finlands svenska Marthaförbund* og *Marttaliitto* (1899), Sveriges *Husmoderföreningars Riksförbund* (1919) samt *De danske Husmoderforeninger* repræsenteret.⁴¹

Formålet med Marthaskolen i Randers, som blev etableret den 5. oktober 1947, var på privat initiativ at oplære unge piger mellem 14 og 18 år til husligt arbejde gennem ugentlig kursusdeltagelse i tre år.⁴² Ved Marthaskolens 25 års jubilæum i 1972 havde skolen udlært omtrent 4000–5000 piger i husligt arbejde.⁴³ Kurserne var rettet både mod kommende husmødre, kvinder, der skulle ud i lønerhverv og hjemme

varetage det huslige arbejde, samt mod kommende husassistenter.⁴⁴ Det var således rettet mod *alle* piger uanset socialt tilhørsforhold.

Den kursusaktivitet, som Randers Husmoderforening støttede gennem Marthaskolen, tilbød i 1940'erne undervisning i temaerne husholdning, syning, førstehjælp, spædbørnspleje og hjemmets hygiejne.⁴⁵ Samme undervisningstemaer var i brug i 1960'erne.⁴⁶

I kursusmaterialet til undervisningen om ”Hjemmets hygiejne” bliver eleverne oplyst om, at boligen skulle være rummelig nok til alle beboere. Ligesom boligen skulle være let at vedligeholde og renholde samt yde beskyttelse mod kulde, varme, fugtighed og regn. Dertil skulle der være en god adgang for dagslys og mulighed for fornyelse af luften. Det er entydigt i materialet, at det var husmoderen, der skulle varetage renligholdelsen af boligens indre eller sikre, at en anden gjorde det.⁴⁷

Hvis boligen var beboet af et lille barn, findes der også særlige råd i kursusmaterialet, da det forklares, at et folks fremtid og kraft var afhængig af børnenes helbred og antal. Udover de allerede nævnte krav til boligen skulle husmoderen sikre, at pusleværelset var opvarmet, samt at spædbarnet ikke fik træk.⁴⁸

Det kan udledes, at hygiejne i forhold til boligen var en række umiddelbart forståelige forhold, nemlig: Frisk luft, solskin, lys, rummelighed, opvarmede rum til små børn og ingen træk. Andre hygiejniske krav til boligens indre fremstår dog samtidig uspecifikke, hvor rent skulle man holde boligen, og hvad var ’veltilrettelagt’ husligt arbejde? Det var en *løbende* arbejdsopgave for husmoderen at holde boligen ren. Snavs, usund luft og så videre skulle bekæmpes. At holde et tilfredsstillende niveau i boligens hygiejne italesættes som centralt for at holde familien sund og børnene raske. God bolighygiejne var altså især centralt at sikre, fordi den ville beskytte alles sundhed. Ikke at gøre rent eller sikre en god bolighygiejne efter eksperternes anbefalinger, ville være at medvirke til at gøre familiens medlemmer syge. Kvindernes indsats eller mangel på samme i forhold til bolighygiejnen gjorde en forskel for sundheden!

Boligens ydre skulle som beskrevet kunne yde beskyttelse mod kulde, varme, fugtighed og regn. Her findes en række krav til boligen, som det lader til, at den enkelte husmoder skulle være opmærksom på at stille til de fysiske rammer ved køb eller leje af bolig af hensyn til

familiens sundhed. Husmoderen kunne ikke alene ved at gøre rent sikre en god bolighygiejne, hvis ikke også de fysiske rammer i boligens indre og ydre var i orden.

Marthaskolens kurser var for både arbejderlag og middelstand, og det betød, at der var en opfattelse af, at kravene til boligens hygiejne var ens uanset socialt tilhørsforhold. Fællesnævneren for målgrupperne var, at de tilhørte *kvindekonnet*, og at arbejdet med at gøre boligen forsvarligt ren var deres qua kønstilhørsforholdet.

Den platform for at kunne agere som vigtige medborgere for samfundsofbygningen, som medlemmerne af en forening som Randers Husmoderforening fik adgang til gennem eksperternes idealisering af husmoderen, svandt ind, når husmoderens professionelle rolle i hjem og samfund blev stadig mindre. Professionaliseringen eller forsøg på dette af det huslige arbejde synes i 1960'erne som beskrevet at bevæge sig væk fra at være centreret omkring husmoderfunktionen og kom måske over i andre fora som faglige stillinger på arbejdsmarkedet.

Husligt Arbejderforbund – hygiejne som fag

Husligt Arbejderforbund Randers blev stiftet den 28. oktober 1933 med det formål at opnå en faglig organisering af husligt arbejdende kvinder mellem 14 og 60 år. Fagforeningen blev en del af landsforbundet, *Husassistenternes Forbund* fra 1904. I 1945 havde landsforbundet cirka 2.400 medlemmer.⁴⁹ For at skaffe de husligt arbejdende bedre logi, arbejds- og lønvilkår, blev det en del af strategien at kvalificere medlemmerne i det huslige arbejde gennem uddannelse. Derfor blev en fagskole, Husassistenternes Fagskole, under forbundet etableret den 1. november 1906.⁵⁰ Husligt Arbejderforbund havde ikke krav om, at man for at blive medlem af fagforeningen skulle have en bestemt uddannelse, men forbundet tilbød kurser for alle interesserede i husligt arbejde.

I Randers var en central figur i fagforeningen frem til 1957–58 den gifte husmoder Alma Lindenstrøm. Lindenstrøm var en af initiativtagerne til oprettelsen af foreningen, og hun var aktiv i det politiske parti, Socialdemokratiet, der havde en nær tilknytning til fagbevægelsen. Lindenstrøms ægtemand var formand for malernes fagforbund.⁵¹

Bild 8.2. Her ses tre medlemmer af Husligt Arbejderforbund i Randers. De deltagere i Fagenes Fest på Randers Stadion den 1. maj 1955. Hvem kunne hurtigst piske æggehviden stiv? Kilde: Randers Stadsarkiv/FOTOMAX.

Det virker sandsynligt, at oprettelsen af foreningen kan knyttes til en optagethed af faglig organisering hos Lindenstrøms.

I 1958 var der cirka 300 medlemmer af Husligt Arbejderforbund, og heraf var kun et par beskæftiget i private hjem. Hovedparten var beskæftiget på Centralsygehuset og andre offentlige institutioner og ved husmoderafløsning. I 1973 var der cirka 860 medlemmer.⁵²

Husligt Arbejderforbunds tilgang til boligens hygiejne kommer frem i fagskolens undervisning. Heri præsenteredes, hvad forbundet udpegede som den rette lære i forhold til at varetage boligens hygiejne. Lærerstaben i fagskolen bestod af husholdningslærerinder og konsulenter, der som nævnt fik deres viden fra teknikere, læger og forskere.⁵³ Forbundet søgte ved hjælp af eksperter at gøre et professionelt fag ud af det huslige arbejde og sikre kvinders arbejdskraft på det offentlige arbejdsmarked.⁵⁴ Husassistenternes Fagskoles kurser indeholdt i 1960'erne ”rengøring af værelser”, ligesom ”rengøring af køkken” og rengøring af gulve og flader

var emner i forskellige kurser.⁵⁵ Som kursuslitteratur anvendtes bogen fra 1957 *Gør husarbejdet lettere* af lærerinde ved Suhrs Husholdningsseminarium, Astrid Stoumann. Første udgave af bogen udkom i 1938 og var skrevet som lærebog i rengøring, vask og rensning for husholdningsskoler, men den kunne, ifølge bogens forord, også anvendes som opslagsbog af husmødre. Herved gøres det klart at ligesom ved Marthaskolen, var de krav, som blev stillet for at sikre boligens hygiejne, de samme uanset socialt tilhørsforhold. At kravene til boligens hygiejne var ens, hænger også sammen med, at de kommende husassistenter og medhjælpere skulle gøre rent i bedrestillede hjem, og her skulle de kunne honorere forventningerne.

En lærebog i husligt arbejde havde sin berettigelse, da der med forfatterens ordvalg blev stillet store krav til ”hjemmets opgaver”, som indkredses til at være husholdning, børn og ægteskab. Det er endvidere *kvindens* opgave at skabe et hjem, hvor der ikke bare skulle spises og soves.⁵⁶ Boligen som fysisk rum knyttes herved til et begrebsligt fænomen, nemlig et hjem, hvor familielivet kunne trives. Hjemmet skulle gøres rent af hensyn til hygiejne, de sygdomsfremkaldende bakterier i støvet skulle væk. Et andet motiv for at gøre rent var æstetik, det nævnes direkte i lærebogen, at hjemmet skulle se ordentligt ud.⁵⁷

En god bolighygiejne kobles til at fremme sundheden i familien, her bar både fagforeningen og husmoderforeningen på samme forståelse af målet med bolighygiejnen som de offentlige myndigheder.

I vejledningsmaterialet fra fagskolen forholdt man sig ikke aktivt til, at elevernes virke for at sikre bolighygiejnen over tid gik fra primært at foregå i den private husholdning til også at finde sted på mindre og større arbejdspladser.

God bolighygiejne bestod af både fysiske rammer og kvindens arbejdsindsats

En forskel i de to vejledningsmaterialer er, at hvor rådene fra Husligt Arbejderforbund tydeligt var henvendt til hjemmets kvinde, så blev det alligevel nævnt flere steder, at husmoderen burde stille krav om, at mand og børn skulle tage del i det huslige arbejde.⁵⁸ I Marthaskolens vejled-

ningsmateriale blev varetagelsen af det huslige arbejde alene beskrevet som kvindens. Her kan det dog også gøre en forskel, at materialet fra fagskolen er en opdateret lærebog, som fulgte med tidens normer om, at mænd og børn burde hjælpe til i hjemmet.

Fagbogen fra Husligt Arbejderforbund angiver endvidere, at rengøringen skal slutte af i køkken, vaskerum eller kælder. Således at forskellige rengøringsspande og udstyr ikke skulle igennem rengjorte rum igen.⁵⁹ Netop køkken og vaskerum var kulturelt set kvindens arbejdsrum i boligen. Her var *pladsen* i boligen for kvindens huslige arbejde, hvor resten af boligen havde til formål at fungere som leverum med forskellige formål for familiens medlemmer, der ikke havde *boligen som sådan* som arbejdsplads.

I læsningen af materialet er det kulturelt kvindelige så forbundet med boligens indre, at ideen om husmoderen nærmest går i ét med begrebet ”hjemmet”. Hvor begynder definitionen af kvindelighed, og hvor begynder definitionen af boligens hygiejnestandard? Historiker Karin Carlsson har i sin forskning om husmoderafløsningen i Sverige afdækket en lignende tendens, idet hun påpeger, at begreberne husmoder, hjem og familie blev nævnt i flæng, uden at begreberne var adskilt.⁶⁰

Der var hos Husligt Arbejderforbund meget konkrete anvisninger på, hvordan en god bolighygiejne skulle opnås. Først og fremmest beskrives det, hvordan materialetyper og vedligeholdelsesniveauet havde en betydning for, om boligen kunne gøres og holdes ren.⁶¹

Det angives for læseren, at rengøringen skulle deles op i daglige, ugentlige, månedlige og årlige opgaver. Daglig rengøring bestod eksempelvis i at tage opvasken, aftørre badeværelse, støvsuge tæpper samt tørre lakerede gulve over med klud. Ugentlig rengøring bestod eksempelvis i at støvsuge møbler, døre, paneler, samt gå vindueskarmer efter og gøre badeværelse samt køkken grundigt rent. Hver måned skulle vinduerne pudses og køkkenskabe vaskes af.⁶² Med andre ord bestod varetagelsen af renligholdelsen af boligen af gentagne handlinger. Hvor rent der skulle være, er svært at læse ud af vejledningen, men synlig snavs var ikke foreneligt med en god bolighygiejne. Bolighygiejne var et begreb, der, ligesom hos husmoderforeningen, bestod af to elementer, nemlig af kvindens fagligt kvalificerede arbejdsindsats samt af boligens

fysiske udformning forstået som gode materielle rammer og moderne bekvemmeligheder. At det primært var organisationer med kvindelige medlemmer og bestyrelsesmedlemmer samt formidlingskanaler for kvinder, som løftede opgaven med at oplære kvinden i husligt arbejde, – og overhovedet beskæftigede sig med det, bekræftes i, at det især var gennem private husholdningsskoler og tidsskrifter for husholdning og hjemmet, at oplæringen af husmoderen fandt sted.⁶³

I Randers var Randers Husmoderforening og Husligt Arbejderforbund med til at sætte en dagsorden om, at boligen skulle bestå af moderne materialer, der var til at gøre rene af hensyn til sundheden og familielivets trivsel. Disse krav var så succesfulde, at aktører inden for boligområdet så det som en nødvendighed at leve op til dem, blandt andet Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune.

Hygiejne forstået som boligens materielle rammer

Den 21. november 1961 blev *Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger i Randers Kommune* oprettet. I fondens vedtægter fremgår det, at fonden blev etableret som en selvstændig enhed under *Randers historiske Museum*. Fondens formål var at virke for ”en bevarelse af kulturhistoriske og æstetisk værdifulde bygninger og gadebilleder i Randers og omegn” samt at skabe forståelse for kulturarv hos borgerne.⁶⁴ Fonden blev i etableringsfasen støttet stærkt af repræsentanter fra to offentlige institutioner, nemlig Det Særlige Bygningssyn og Det Danske Nationalmuseum.

Der var sat gang i omfattende saneringer i de nordiske byer, og i Randers var der planer om en udbredt sanering. En ekspert, der støttede fondens etablering, var museumsinspektør Otto Norn fra Nationalmuseet. Norn gav i april 1961 på et offentligt møde i Randers udtryk for den mening, at selvom byen skulle af med en usund saneringsmoden boligmasse, så var det flot, at der lokalt var taget initiativ til at bevare gamle bygninger og kulturarv i forståelse med byens private ejere og byens styre.⁶⁵

Ifølge vedtægterne skulle fondens bestyrelse bestå af syv medlemmer. Ud af de syv medlemmer skulle fem vælges af *Randers historiske Museums* bestyrelse, og de to sidste skulle vælges af Randers Byråd.

Byrådet var kommunens folkevalgte bestyrende organ. Her ses allerede et bemærkelsesværdig formelt og tidligt samarbejde mellem de offentlige myndigheder og fonden med en erklæret særinteresse i udformningen af byrummet. Ved at få byrådet til at udpege to bestyrelsesmedlemmer havde fondens skabere sørget for, at byens styre, der også kunne bevilge midler, skulle have en positiv interesse over for og medbestemmelse i fondens arbejde. Randers Byråd accepterede, og de to første bestyrelsesmedlemmer herfra blev borgmester Svend Thingholm og kontorchefen E. Kloster.⁶⁶ Samtidig ville fondens bestyrelse arbejde i ”intim Forstaaelse med de kommunale Myndigheder”.⁶⁷

I det første år efter fondens oprettelse var der ikke mange midler til at opfylde målene, og fondens virke var primært vejledende.⁶⁸ I 1964 fik økonomien dog et løft, da der blev indsamlet 12.650 kr. Ud af disse var 12.000 tildelt af Lions Club i Randers, hvor fondens bestyrelsesmedlem J. Effersøe også var medlem.⁶⁹

Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger ville bevare gamle bygninger, der repræsenterede kulturarv. Hvordan kunne den målsætning nås sat over for de offentlige myndigheders saneringspolitik, hvor især gamle, ikke vedligeholdte ejendomme skulle rives ned, både fordi de dels ikke var beboelsesegnede for mennesker på grund af truslen mod folkesundheden og dels kunne være grobund for udbredelse af dårlig moral? Saneringspolitik var udbredt i Randers såvel som resten af Norden.

Randers historiske Museum, hvor initiativtageren til fonden, Poul von Spreckelsen, var ansat, inviterede i 1960 ansatte fra Nationalmuseet og Det Særlige Bygningssyn til Randers for sammen med de randrusianske myndigheder og medarbejdere fra museet at inspicere ejendomme med henblik på at afgøre, hvad der skulle værnes om.⁷⁰ Bevaringsinteressen omfattede især bygningernes ydre udtryk.⁷¹ For at bevare de udvalgte gamle ejendomme, især bindingsværkshuse, så burde strategien ifølge museumsinspektør Otto Norn være at i ”social henseende bringe dem på højde med det nye.”⁷² Med andre ord skulle de gamle ejendomme i det indre istandsættes på niveau med nyopførte lejligheder med centralvarme, wc og leholdte materialer. Det kan udledes, at det at indføre gode, moderne materielle rammer i ejendommenes indre blev et middel til at nå målet, som var at bevare de gamle huses ydre udtryk.

Bild 8.3. Foto fra ca 1935. I de snoede gader i Randers findes flotte, gamle bindingsværkshuse som dem, der her kan skimtes i den snedækkede Brødregade. Blandt andet Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger i Randers har sikret deres overlevelse. I dag er kineserne især på grund af de velbevarede bindingsværkshuse interesserede i at lave en kopi af Randers Midtby i en kinesisk provins for at lære kineserne om europæisk købstadskultur. Kilde: Randers Stadsarkiv/fotograf ukendt.

De gamle ejendomme skulle ikke henstå som slum eller uistandsatte, hvilket de usunde ejendomme, som saneringspolitikken omhandlede, gjorde. Selvom der var kommet en ny saneringslov i 1959, videreførte den i høj grad princippet om at fremme totalsaneringer, tankerne om at istandsætte ældre bygninger bryder først lovgivningsmæssigt set rigtigt igennem i 1969.⁷³ Det lader til, at Fonden på en række områder var tidligt ude med bevaringsindsatsen i forhold til andre danske og måske nordiske byer.

Fonden ville lade de bevaringsværdige ejendomme blive levende ved at lade dem benytte til især beboelse. Fondens vedtægter foreskrev

således, at den ville fremme istandsættelse, modernisering og lignende af bevaringsværdige bygninger, mod at bygningernes bevarelse sikres gennem tinglyst deklARATION eller på anden betryggende måde. Alternativt kunne fonden opkøbe bygninger, istandsætte dem og udleje dem så længe bevaring blev sikret.⁷⁴ I fondens efterladte materiale italesættes det ikke eksplicit, at bolighygiejnen skulle sikres af hensyn til sundheden, men der blev ikke sat spørgsmålstegn ved, at en god bolighygiejne forstøt som moderne leholdte materialer og en istandsættelse af boligens fysiske rammer, var nødvendig for at få lejere ind i bygningerne.

En arbejds metode for fonden blev, at fondens bestyrelsesmedlemmer henvendte sig til bygningernes ejere, for at søge at motivere dem til at istandsætte deres ejendomme og tilbyde tilskud fra fonden selv eller formidle kontakt til det nationale særlige bygningssyn, der tildelte midler til at istandsætte bevaringsværdige bygninger. Fondens søgte således at få ejere og forskellige fonde til at varetage ansvaret for boligens hygiejne i materiel henseende i de gamle ejendomme, mens den løbende rengøring af boligen ikke var en del af fondens horisont.

En af de første ejendomme, som fonden blev involveret i at få sikret i Randers lå i Vestre Grave 48. Ejendommen var et bindingsværkshus fra 1649, og ejeren var antikvitethandler F. Buchwald. I 1963 havde ejeren behov for økonomisk tilskud til at installere varme for at kunne gennemvarme ejendommen og derved gøre den mere beboelsesegnet. Fondens midler var i høj grad bundet af istandsættelse af det ydre af Bødkerens Gård, som fondens bestyrelse havde forhåbninger om blev så flot, at den ville kunne fungere som blikfang for fondens arbejde.⁷⁵ Det kunne en installation af varme i en ejendom ikke, så selvom formålet var inden for fondens område, blev ejeren henvist til at skrive en anmodning om økonomisk bistand fra Det Særlige Bygningssyn i København.⁷⁶

For fonden var bolighygiejnen en størrelse, som bestod i at sikre, at ejendommene skulle istandsættes, og det indre skulle være i god stand med moderne bekvemmeligheder og leholdte materialer. Fondens arbejde afspejlede, at de accepterede, at der skulle en vis materiel standard til i boligens indre, for at ejendommene var tiltrækkende at bo i, og for at beboerne kunne holde dem rene.

I Fonden indtog nogle af bestyrelsesmedlemmerne en funktion som eksperter qua deres uddannelse og erhvervsstilling inden for kulturarvsområdet eller som arkitektkyndige. Hermed udtalte de sig med legitimitet om kulturarv og udpegede bevaringsværdige ejendomme.⁷⁷ På dette tidspunkt i historien havde grupper af mænd nemmest adgang til at tage uddannelser, som senere gav dem adgang til privilegerede positioner i samfundet. Fondens bestyrelsesmedlemmer samarbejdede som beskrevet med andre eksperter inden for kulturarvsfeltet, og dette samarbejde ledte tilsyneladende både til en smidighed i sagsgangen for ansøgninger vedrørende økonomiske tilskud samt uden tvivl til omtale af fondens arbejde i pressen.

I alle tre organisationer spillede eksperter således en central rolle for deres tilgang til bolighygiejnen. I alle tre organisationer var der desuden en opfattelse af, at det var muligt at opnå en god bolighygiejne, og at alle uanset socialt tilhørsforhold burde have en god bolighygiejne. Alle tre organisationer påpegede, at en god bolighygiejne krævede moderne bekvemmeligheder og de rette fysiske materialer. Mens de to foreningers definition af bolighygiejne endvidere omfattede kvindens eller husmoderens fagligt kvalificerede arbejdsindsats, som især blev begrundet i koblingen mellem god bolighygiejne og en sund familie.

Samspil med myndighederne

De frivillige organisationer kan forstås i en kontekst, ved at se hvordan de fungerede i med- og modspil med de offentlige myndigheder, der i 1900-tallet voksede sig stadig mere markante i forhold til drive samfundsudviklingen.⁷⁸ Med myndigheder menes her byrådet, kommunale udvalg samt kommunale embedsmænd. I samspillet med myndighederne mødtes organisationer og myndigheder omkring organisationernes primære motiver, som var bevaring af kulturarv, faglig organisering af husligt arbejdende og dygtiggørelse af husmoderen.

Hos Randers Husmoderforening var det uformelle samarbejde med byrådet og den kommunale forvaltning et gennemgående træk. Forstået på den måde at byens mandlige ledende politikere og de kommunale embedsmænd støttede op om foreningens arbejde ved for eksempel at

være foredragsholdere for dem.⁷⁹ En formel støtte til foreningens arbejde fra myndighedernes foregik ved, at foreningen lånte lokaler gratis på byens kommunale skoler til kursusaktivitet. Marthaforbundet har "[...] mødt en enestående velvilje hos myndighederne".⁸⁰

Foreningen havde ingen politik på boligområdet, som gik imod den offentlige boligpolitik. Det kan udledes, at de offentlige lokale myndigheder åbenlyst accepterede foreningens arbejde. Det var altså muligt for kvinder, der socialt set ofte tilhørte middelstanden, at træde ud i offentligheden med myndighedernes støtte og arbejde for deres sag, når de ikke gik imod den offentlige politik.

Fonden søgte et intimt og formaliseret samarbejde med Randers Byråd, hvilket blev accepteret. Fondens bestyrelse bestod af veluddannede mænd med netværk i byen. Myndighederne viste sig lydøre overfor fondens bevaringsstrategi, der stod for andre værdier og tiltag end myndighedernes politik.

Husligt Arbejderforbund søgte ligesom Fonden at ændre på nogle eksisterende forhold. Foreningen ville sikre en faglig organisering af husassistenterne i byen og herunder på de kommunale og offentlige arbejdspladser, som i høj grad benyttede sig af uorganiseret husligt arbejdende omkring 1940. Foreningen søgte at ændre på dette forhold gennem deres alliance med socialdemokraterne i kommunale udvalg og i byrådet. Efter et vist pres fra foreningens bestyrelse blev dette delvist imødekommet.⁸¹ Husligt Arbejderforbund med sit sociale tilhørsforhold til arbejderklassen opsøgte og havde ikke et åbent samspil med myndighederne, men med Socialdemokratiet der var betydningsfuldt i Randers. Hvis ikke arbejderpartiet havde stået stærkt i byen, havde foreningen givet haft sværere ved at nå sine mål.

Afrunding

I de tre undersøgte organisationer var der en opfattelse af, at det var muligt at opnå en god bolighygiejne, og at alle uanset socialt tilhørsforhold burde have en god bolighygiejne efter samme standard især af hensyn til befolkningens sundhed. For alle tre organisationer var der indlejret krav om, at god bolighygiejne kun kunne opnås i boliger

med moderne sanitære installationer og de rette fysiske materialer. Her synes idealerne ikke at skifte i den undersøgte periode. Ejerne af boligerne blev udpeget som ansvarlige for at sikre de rette materialer og installationer.

En god bolighygiejne var hos Husligt Arbejderforbund og Randers Husmoderforening eksplicit forklaret som nødvendig at sikre af hensyn til familiens sundhed, hvor Fonden til Bevarelse af Gamle Bygninger uden debat accepterede, at hvis man skulle sikre ejendomme, skulle de fysiske indre rammer bestå af moderne materialer og have sanitære installationer. Her viser et signifikant kønsperspektiv sig i tilgangen til bolighygiejnen, da det kan udledes, at Husligt Arbejderforbunds og Randers Husmoderforenings forståelse af begrebet bolighygiejne omfattede husmoderens, kvindens, fagligt kvalificerede løbende arbejdsindsats. Her er de tre organisationer repræsentative for det mønster, der tegner sig i byen generelt. I de organisationer i Randers, hvor hjem, husholdning eller boligens standard var en del af arbejdsområdet, viser det sig, at det var organisationer præget af mænd, der stod for den fysiske éngangs-konstruktion af boligen og istandsættelsen af materielle forhold, mens den løbende renligholdelse af boligens indre rum blev behandlet i organisationer med en overvægt af kvinder. Det vil givet være et mønster, som kan genfindes i nordiske byer på dette tidspunkt.

Her abonnerer organisationer med mænd i front på en forståelse af bolighygiejnen som ligger på linje med myndighedernes tilgang til bolighygiejnen, der omtales i saneringspolitikken og i sundhedslovgivningen samt endda i et værk som *Dansk Husmoderleksikon*. Selve det at menneskelige aktører skulle gøre rent, og dermed løbende holde en god bolighygiejne, synes her at være en usynliggjort praksis, som ikke eksplicit blev inkluderet som en del af begrebet bolighygiejne. Om end den omfattende rengøringsarbejdsindsats fra kvinder var nødvendig for at holde sygdomme borte.

Organisationer med kvinder i front arbejdede med *hvordan, med hvilke hjælpemidler og hvor ofte*, der skulle gøres rent i hjemmet, her fik de og tog de et samfundsansvar for at holde alle boligens brugere sunde. Forudsætningen for, at husmoderen kunne holde en god bolighygiejne gennem sin arbejdsindsats, var, at de fysiske rammer i boligen var i

orden. Mange af aktiviteterne i de to foreninger drejede sig om fagligt at opkvalificere deres medlemmer i husligt arbejde efter eksperterts anvisninger, men forsøget på at professionalisere det huslige arbejde gennem husmoderfunktionen virkede til at svinde ind i den behandlede tidsperiode i takt med, at husmoderfunktionen mistede betydning.

De tre behandlede organisationer havde forskellige motiver for deres virke, og arbejdet med boligens hygiejne var ikke det centrale tema for nogen af dem. Husligt Arbejderforbund havde som målsætning at få husligt arbejdende kvinder, der især kom fra arbejderlaget, fagligt organiseret for at sikre bedre arbejdsvilkår. Randers Husmoderforenings hovedformål var at dygtiggøre den danske husmoder, hvor Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger har som motiv for sit arbejde at bevare kulturhistoriske ejendomme. Bag disse eksplicitte motiver afspejlede organisationernes arbejde endvidere, at køn og socialt tilhørsforhold synes at binde kroppe til den retorik og argumentation, som blev anvendt. Jo mindre privilegeret, jo mere forbundet var man til den samfundspostion, der var knyttet til ens krop og sociale tilhørsforhold. I Husligt Arbejderforbund, hvor bestyrelsesmedlemmerne var kvinder og tilhørte arbejderlaget, var man sig meget bevidst om sit sociale tilhørsforhold og en arbejderkamp. Det var de husligt arbejdende kvinder, man arbejdede for. Det sociale tilhørsforhold til middelstanden var ikke så eksplicit tydeligt i Husmoderforeningens arbejde, hvor bestyrelsens kvinder involverede sig i at diskutere og forbedre kvinders muligheder i samfundet. Mens fondens bestyrelsesmedlemmer, der var mænd af borgerstanden, ikke eksplicit forholdt sig til køn eller sociale tilhørsforhold i deres afsæt for at række ud i verden.

Organisationernes samspil med myndighederne viser, at hvor Husligt Arbejderforbund havde mindst samspil, men ved vedvarende pres fandt støtte hos Socialdemokratiet, havde Husmoderforeningen en del formel og uformel støtte. I Fonden blev myndighederne simpelthen en del af bestyrelsen, denne institutionalisering har givet været med til at gøre Fonden levedygtig til den dag i dag. Husligt Arbejderforbund vedtog i 1980'erne trods vokseværk i medlemstallet at blive en del af et større fagforbund, FOA, og Randers Husmoderforening blev nedlagt i 2005.

Noter

- 1 *Dansk Husmoderleksikon I*, Braae, Karen (red.), København: Standard Forlaget, 1948, 132.
- 2 Mortensen, Mette Tapdrup, *Pensionatets kulturhistorie: Fællesskab, flirt og frikadeller*, Aarhus: Aarhus University Press, 2015, 190.
- 3 Thomsen, Kristian Buhl, *Da de danske byer blev revet ned: Praksis og ideologi i dansk sanerings- og byfornyelsespolitik 1939–1983*, Aarhus: Aarhus University Press, 2015, 12–15.
- 4 *Ibid.*, 7.
- 5 Hyldgaard, Inger Marie, Jensen, Knudsen, Tina, Sørensen, Hanne Schaumburg & Smidt-Jensen, Jørgen (red.), *Randers: Fra handelsplads til storkommune 1000–1975*, Randers: Elmenhoff, 2002, 153–163.
- 6 Malinen, Antti, *Perheet ahtaalla: Asuntopula ja siihen sopeutuminen toisen maailmansodan jälkeisessä Helsingissä 1944–1948*, Helsinki: Väestöliitto, 2014.
- 7 Thomsen, 17, 35, 41.
- 8 Se for eksempel Sjöberg, Marja Taussi & Vammen, Tinne (red.), *På tröskeln till välfärden: Välgörenhetsreformer och arenor i Norden 1800–1930*, Stockholm: Carlssons, 1995.
- 9 Lützen, Karin, *Byen Tømmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, København: Hans Reitzels Forlag, 1998, 14–16, 179, 203–205.
- 10 Vammen, Tinne, "Det skjulte arbejde: Nyere perspektiver på kvinders arbejde i familie og husstand ca. 1750–1915", *Fortid og nutid*, vol. XXIX, nr. 2, 1981, 202–223.
- 11 Kiessling, Ninna, "Kampen for en videnskabelig husholdningsuddannelse", *Kvinder undervejs: Dansk Kvindesamfund i Århus 1886–1986*, Nielsen, Hanne Rimmen & Lous, Eva (red.), Aarhus: Aarhus University Press, 1986, 124–132; Carlsson, Karin, *Den tillfälliga husmodern: Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*, Lund: Nordic Academic Press, 2014, 75.
- 12 Klausen, Kurt Klaudi, "Et historisk rids over den tredje sektors udvikling i Danmark", *Frivillig organisering i Norden*, Klausen, Kurt Klaudi & Selle, Per (red.), Oslo: Tano, 1995, 35f.
- 13 Denne tilgang er inspireret af Catarina Lundström, *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900–1940*, Umeå: Umeå universitet, 2005.
- 14 Fink, Jørgen, "The middle class in Denmark 1840–1940", *The Scandinavian middle classes 1840–1940*, Ericsson, Tom, Fink, Jørgen & Myhre, Jan Eivind (red.), Oslo: Unipub/Oslo Academic Press, 2004, 201–223.
- 15 Sign.: Ran, "Vi vil ikke have mændene med", *Folkebladet* 7 november 1970, 3.
- 16 "Alma Lindenstrøm er død", *Social-Demokraten* 25 februar 1958, 3.
- 17 "Husassistenterne siger nu god for deres mandlige Kolleger" 15 juli 1935. Avisudklip 1925–64, 126, Husassistenternes Fagskole. Rigsarkivet.
- 18 Brev fra Randers Historiske Museum til Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger. Randers september 1962. Læg korrespondance. A62, 1 Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune. Randers Stadsarkiv.
- 19 Møller, J., *Saneringsundersøgelse i Randers 1937*, forord, upubliceret. Randers Stadsarkiv.
- 20 Hyldgaard, 99, 173f, 253.
- 21 *Ibid.*, 153, 213–18, 261.
- 22 *Ibid.*, 234.

- 23 Olesen, Bodil & Thorndal, Jytte, *Da de danske hjem blev elektriske 1900–2000*, Viborg: Kvindemuseets Forlag, 2004, 301, 313.
- 24 Petersen, Erik, ”Vækst og demokratisering 1848–1914”, *Danmarks historie – i grundtræk*, Busck, Steen & Poulsen, Henning (red.), Gylling: Aarhus Universitetsforlag, 2000, 231–288, 282.
- 25 Hyldgaard, 132.
- 26 *Ibid.*, 92–99.
- 27 ”Ny Husmoderforening i Randers”, *Socialdemokraten* 16 november 1945, 4.
- 28 ”Husmoderforening dannet i Randers”, *Randers Amtsavis* 16 november 1945, 8.
- 29 <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/de-danske-husmoderforeninger-1920-2009/> (senest kontrolleret den 9 juli 2019).
- 30 Sign.: SIS, ”Det huslige Arbejde kræver en uddannelse”, *Randers Dagblad* 3 februar 1959, 3.
- 31 ”Ny Husmoderforening i Randers”, 4.
- 32 ”Kvinder til Verdens-Konference over Snolderød Sogneraad? Nye og stærke Toner lyder fra Husmoder-Organisationernes Ordførere”, *Berlingske Tidende* 27 maj 1946, 7.
- 33 Forhandlingsprotokol 1945–1961, A918 1, Randers Husmoderforening, Randers Stadsarkiv, 46, 114, 173.
- 34 *Ibid.* 112, 158, 166.
- 35 Olesen, 239.
- 36 Larsen, Anne-Trine, *En slags mandinder: En analyse af køn og arbejde i Danmark 1950–1989*, Aarhus: SFAH, 2006.
- 37 Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Viborg: Akademisk Selskab, 1987, 116–121.
- 38 Carlsson, 41.
- 39 Olesen, 308.
- 40 ”Marthaforbundets første semester blev succes”, *Randers Dagblad* 8 april 1948, 4.
- 41 *Dansk Husmoder Leksikon II*, Braae, Karen (red.), København: Standard Forlaget, 1949, 143.
- 42 Sign.: Anny, ”Marthaforbundet har størst tilslutning i de østjydske byer”, *Randers Amtsavis* 28 mars 1949, 1.
- 43 Brev fra P. Røschmann-Nielsen til Udvalget for Kulturelle anliggender. Læg 1992/18 K, Marthaskolen i Randers. A579. Martha Forbundet Randers. Randers Stadsarkiv.
- 44 Sign.: Anny, ”Marthaforbundet har størst tilslutning i de østjydske byer”, 1.
- 45 Sign.: Anny: ”Festligt Aften i Marthaforbundet”, Randers Stadsarkiv 1948, Scrapbog A579 C.
- 46 Eksamensplaner, Arkivæske 1, A579, a. Randers Stadsarkiv.
- 47 Marthaforbundets kursus i Hjemmets hygiejne og spædbørnspleje, 1, A579, a. Randers Stadsarkiv.
- 48 *Ibid.*, 1–2, 18.
- 49 *Dansk Husmoder Leksikon I*, 557.
- 50 Hansen, Oskar, *Gennem 50 år: Fra Kjøbenhavns tjenstepigeforening til husligt arbejderforbund*, København: National-Trykkeriet, 1954, 6–8.
- 51 ”Alma Lindenstrøm er død”, 3.
- 52 ”Tjenestepigens fagforening blev stor og stærk”, *Randers Amtsavis* 27 oktober 1973, 19.
- 53 Olesen, 239.

- 54 Carlsson, 17, 41, 74 & Rosenbeck, Bente, *Har videnskaben køn? Kvinder i forskning*, København: Museum Tusulanums Forlag, 2014, 116–119.
- 55 Årsberetning 1960–65, Materiale vedr. undervisningen (1959–1970) 55, Husassistenternes Fagskole. Rigsarkivet.
- 56 Stoumann, Astrid, *Gør husarbejdet lettere: Moderne rengøring: Vask: Kemisk rensning*, København: Jul. Gjellerups Forlag, 1957, 8.
- 57 Ibid., 23, 36.
- 58 Ibid., 18.
- 59 Ibid., 27.
- 60 Carlsson, 36.
- 61 Stoumann, 10.
- 62 Ibid., 24–31.
- 63 Olesen, 245.
- 64 Vedtægter 1961 §2. *Fonden til Bevarelse af gamle Bygninger i Randers Kommune*, læg 1, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 65 *Folkebladet* 12 april 1961, læg Udsklip 1961–64, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 66 Brev til Randers historiske Museum fra Randers Byråd 31 maj 1961. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 67 Brevudkast 19 januar 1961 til mag. Langberg, Det særlige Bygningssyn. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 68 <https://www.gamlehuse.dk/om-fonden/historie>: (senest kontrolleret 7 juli 2019).
- 69 *Folkebladet* 5 december 1964. Læg udsklip 1961–64, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 70 Brevudkast fra Byhistorisk Arkiv Randers, 11 november 1960. Rådhuset. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 71 Brev 9 december 1960 fra Poul Strømstad, Nationalmuseet, til von Spreckelsen. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 72 Brev 9 december 1960 fra Otto Norn, Nationalmuseet, til P. von Spreckelsen. Læg korrespondance, A62, 1. Randers Stadsarkiv.
- 73 Thomsen, 61.
- 74 Vedtægter 1961 §2. Læg 1. A62, 1, Randers Stadsarkiv.
- 75 Brev til det særlige bygningssyn fra Byhistorisk Arkiv 18 september 1963. Læg korrespondance, A62 1. Randers Stadsarkiv.
- 76 Ibid.; Brev fra Fr. Buchwald til Det særlige Bygningssyn 14 februar 1963. Læg korrespondance, A62 1. Randers Stadsarkiv.
- 77 Notat fra bestyrelsesmøde 14 april 1962. Læg korrespondance, A62 1. Randers Stadsarkiv.
- 78 Klausen, Kurt Klaudi & Selle, Per, "Frivillig organisering i Norden", *Frivillig organisering i Norden*, Klausen, Kurt Klaudi & Selle, Per (red.), Oslo: Tano, 1995, 21f.
- 79 Forhandlingsprotokol 1945–1961, 152, 169f, A918 1. Randers Stadsarkiv.
- 80 Sign.: SIS, 3.
- 81 Protokol, referat 3 januar 1940 & referat 16 januar 1940. A201 1. Husligt Arbejderforbund. Randers Stadsarkiv.

Rent kök

Hemutställningar, materialitet och renlighet i en svensk stad i början av 1900-talet

Karin Carlsson

Den 18 oktober 1923 invigde Gefle Husmodersförening (GHF) sin första hemutställning. Över 50 utställare hade tagit plats i stadshusets lokaler och periodvis var besökstrycket så högt att arrangörerna tvingades stänga entrén och slussa in besökarna i omgångar. I hyllande ordalag skrev lokalpressen om hur utställningen överträffade alla förväntningar, både vad gällde ”mångfald”, ”omfattning och rikedom”.¹ Störst uppmärksamhet fick de tre utställda köken: det elektriska köket, lantushållsköket och slutligen Husmodersföreningens eget stadskök. ”En första klassens attraktion”, skrev *Norrlandsposten* och *Gefle Dagblad* konstaterade att just denna del av utställningen ”väckt livlig uppmärksamhet” och att det var i dessa rum som ”utställningens idé så att säga koncentrer[ade] sig”.²

De utställda köken var fulla av finesser och moderna materialval som skulle underlätta både arbete och rengöring, och lokalpressen noterade uppskattande varje detalj. Åtta år senare, mitt i 1930-talets ekonomiska kris, var det dags för nästa utställning. Även denna gång drogs publikens och lokalpressens blickar mot de utställda köken. Men som vi ska se i det följande hade de genomgått en transformation. Det gällde inte enbart materialval och inredningsdetaljer. Även det språk med vilket köket beskrevs var nytt. Köket var ”hypermodernt”, ett ”laboratorium för köksvetenskap” med ”elektrisk bekvämlighet”, ordnat efter ”vetenskapligt exakta beräkningar”.³ Det var ett kök som glänste av renlighet och som gav goda förutsättningar för ett hygieniskt köksarbete.

Ur ett historiskt perspektiv kan köket beskrivas som bostadens smutsigaste rum. Där stod slaskhinken intill grisspannen, och vid spisen var ytterligare en hink för aska placerad. Köket var platsen där avfall, rens och skräp producerades och hanterades. I vissa hushåll har köket dessutom utgjort hemmets enda rum. Detta innebar att köket, utöver att fungera som en plats för tillagning av mat, var rummet där nästintill all verksamhet i bostaden utfördes. Det var ett rum för samvaro, sömn, arbete, måltider samt tvätt av både kläder och kroppar.⁴ För trångbodda familjer skapades på så vis en ännu större produktion av smuts samtidigt som de begränsade ytorna försvårade möjligheten att hålla rent. I det dåtida politiska och offentliga samtalet betraktades detta som ett hot mot individens hälsa samtidigt som det ansågs utgöra en risk för moraliskt förfall. Detta uppmärksammades dels av statliga myndigheter, dels av filantropiska och frivilliga verksamheter såsom Gefle Husmodersförening. För dem var köket extra intressant eftersom det var där kvinnorna tillbringade en stor del av sin arbetstid. Genom sina hemutställningar nådde föreningen en stor, om än relativt homogen, publik som fick ta emot dess budskap: ett optimalt planerat kök gav förutsättningar för ett hygieniskt och effektivt hemarbete vilket var av stor betydelse både för familjens och hushållets stabilitet och i förlängningen också för samhället i stort.

Men för vilka grupper i samhället öppnades dörrarna till det rena och välplanerade köket? Skinande marmorbänkar och köksytor stora som en mindre lägenhet var en lyx få förunnad. Husmodersföreningens ambition att föra ut kunskap om huslighet och hygien hade sina gränser och hushållens materiella resurser utgjorde det största hindret, oavsett om det handlade om att ha råd att betala entréavgiften till själva utställningen, ha tid att besöka den eller att ordna ett praktiskt kök i sitt eget hem.

Med exempel hämtade från en mellansvensk industristad ska jag visa hur bilder av det samtida och framtida idealt utformade köket fördes ut till allmänheten på det lokala planet. I centrum står två utställningskök som visades på hemutställningar som Gefle Husmodersförening arrangerade 1923 och 1931. De fysiska köken finns inte bevarade. Däremot finns bilder samt detaljerade beskrivningar av kökens utformning och funktioner. Här kan jag, bland annat genom besökarnas och journalisternas blickar, synliggöra tidsspecifika köksfunktioner och inrednings-

detaljer som i köksvardagen emellanåt doldes av sin egen självklarhet. Jag analyserar hur de utställda köken skilde sig åt och hur de förhöll sig till den samtida rådgivningslitteraturens rekommendationer.⁵ Med hjälp av anteckningar som stadens bostadsinspektörer lämnat efter sig diskuterar jag även de utställda köken i relation till vissa individers köksvardag. Sammantaget leder detta fram till en diskussion om materiella förutsättningar för huslighet, renlighet och hygien.

Köksmaterialitet – några metodologiska reflektioner

Som bland andra historikern Karen Harvey påpekat kan en analys av föremål hjälpa oss att förstå individers vardagsliv samtidigt som de kan underlätta för oss att avtäcka dåtida normer och ideal. Ett rums utformning, liksom de föremål som är placerade där, berättar till exempel om de människor som skapat dem och de tankar och idéer som legat bakom.⁶ På samma sätt som ett föremåls konstruktion påverkar hur vi använder det styr kökets inredning våra steg och rörelser. Emellanåt kan kökets materialitet till och med berätta för oss vad som ska göras och hur detta bör utföras, vilket i sin tur visar på hur interaktionen mellan individ och materialitet pågår konstant. Ofta blir föremålen en så självklar del av vår vardag att vi inte ens noterar hur de påverkar oss. Som antropologen Daniel Miller uttrycker det så ”arbetar” föremålen

by being invisible and unremarked upon, a state they usually achieve by being familiar and taken for granted. Such a perspective seems properly described as *material culture* since it implies that much of what makes us what we are exists, not through our consciousness or body, but as an exterior environment that habituates and prompts us.⁷

De utställda kök som står i centrum för detta kapitel har visserligen inte nått det stadium som Miller visar på ovan. De berättar inte om någons vardagliga kökspraktik och det faktiska samspel som sker mellan individ och materialitet. Men de berättar däremot om ett tänkt scenario där hushållsexperter och köksproducenter, genom inredningsdetaljer och placering av kökets olika arbetsstationer, visade hur de önskade att köket skulle användas och vilka sysslor som skulle utföras där.

Huslighet, renlighet och hygien

Ett begrepp som ”huslighet” har ett relativt vidsträckt innehåll som dessutom förändrats både över tid och mellan rum. En genomgång av ett antal rådgivningsböcker från 1800-talets slut till mitten av 1900-talet som fokuserar på hemmets skötsel visar dock – om än med skiftande tyngdpunkter – hur personliga egenskaper, specifika kunskapsbaser, ordningssinne, erfarenhet, inställning till arbetet och renlighet utgjorde viktiga delar för att kunna utöva huslighet. Det finns en rad exempel på hur huslighet betraktades som en inneboende och kvinnligt kodad kompetens. Men det var inte alltid det räckte. Kunskapsinhämtning genom självstudier, arbetslivserfarenhet och utbildning ansågs också angeläget.⁸

En del av huslighetens innehåll handlade om förmågan att hålla rent – eller omvänt: att hålla smutsen borta. Sociologen och teknikhistorikern Boel Berner menar att städandet fick en ”moralisk positiv laddning” under 1800-talet.⁹ Även andra forskare har visat hur huslighet, och dess koppling till renlighet och dygd, sprang ur 1800-talets borgerlighet. Vissa har till och med framställt det som att medelklassen i det närmaste blev besatt av renlighet och visat hur rädslan för smuts kom att projiceras på mindre bemedlade grupper i samhället.¹⁰ Som ekonomhistorikern Marie Ulväng visar i sitt kapitel i denna antologi skänkte det prydliga och rena hemmet även status åt hushållet, inte minst då det signalerade att det fanns både tid och ekonomiska resurser att tillgå. Den nya renlighetsdiskursen överfördes senare till de arbetande klasserna genom myndighetspropaganda, frivilliga organisationers arbete, reklam och populärvetenskapliga texter.¹¹ Även om denna ”uppifrån-och-ned-rörelse” inte helt kan avskrivas har flera forskare hävdat att mönstren var betydligt mer komplexa och att de arbetande klassernas agens inte ska förbises.¹² Men även om normer kopplade till renlighet och hygien var etablerade så kunde de materiella villkoren för att upprätthålla idealen vara begränsade.¹³ Här utgjorde ekonomiska resurser, tillgång till vatten och avlopp och boendets generella standard potentiella hinder för renlighetsambitionerna.

Gävle och dess husmodersförening – en bakgrundsbild

När den första hemutställningen öppnade 1923 var Gävle Sveriges sjätte största stad. Placeringen vid kusten mot Bottniska viken, cirka 20 mil norr om Stockholm, hade gjort staden till en viktig handelsplats och dess ställning i regionen förstärktes ytterligare av det faktum att Gävle var residensstad. Under andra halvan av 1800-talet växte antalet industrier, framför allt inom den textila och kemisk-tekniska industrin, men även sågverks- och konfektyrindustrin var viktiga. Företag som Skoglund & Ohlson, Bo Fajans, Rettigs och Ahlgrens Tekniska fabrik byggde gjutjärnsspisar, tillverkade porslin och fyllde landets butikshyllor med tobak och konfektyr. Detta skapade i sin tur både en välbärgad borgarklass och en utbredd arbetarklass.¹⁴ Som många andra städer växte Gävle snabbt. Från mitten av 1800-talet till sekelskiftet 1900 ökade stadens befolkning från 10 000 till 30 000 invånare. När Husmodersföreningen öppnade dörrarna till sin andra utställning hade befolkningen ökat till närmare 40 000.¹⁵ Bostadsbyggandet höll inte jämn takt med befolkningsökningen och de bostadssociala problemen växte. Många av ägarna till de stora varven och industrierna bodde visserligen i palatsliknande våningar i stadens centrala delar eller i stora jugendinspirerade hus i det närliggande Villastaden. Men för deras anställda såg situationen helt annorlunda ut.

När ordföranden för Gefle Husmodersförening höll utställningens invigningstal 1923 påpekade hon att det kunde ”synas djärvt av en föga mer än årgammal förening att träda inför offentligheten med ett sådant företag som en utställning”.¹⁶ Men då syftet att sprida kunskap om hemmets skötsel var så pass viktigt fann hon ingen anledning att vänta. Föreningen hade dessutom fått god hjälp av Sveriges Husmodersföreningars Riksförbund (SHR), som hade en relativt lång erfarenhet av liknande utställningar. Gävleutställningen var nämligen dess artonde.¹⁷ Riksförbundet hade bildats 1919 med syftet att dels bevaka husmödrarnas intressen i frågor som berörde hemmet och hushållet, dels arbeta för att det husliga arbetet skulle uppvärderas både socialt och ekonomiskt. Det sistnämnda skulle ske genom propaganda riktad mot både allmänhet och myndigheter. Utöver detta skulle husmödrarna utbildas i

hemarbetets olika delar, vilket skulle göra dem skickliga samtidigt som deras yrkesmedvetenhet och status skulle öka.¹⁸ I förbundets styrelse återfanns från start en rad kvinnor aktiva inom politik och föreningsliv, med erfarenhet av hemekonomi och bostads- och hushållsfrågor. Dess första ordförande, och tillika en av initiativtagarna till förbundets bildande, Agnes Ingelman (1870–1956), hade tidigare lett arbetet inom Folkhushållningskommissionens kvinnoråd och var dessutom ledamot i Kommittén angående bostadssociala minimifordringar. Vice ordförande, Ida Norrby (1869–1934), var föreståndare för – och en av grundarna till – Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala. Hon var också nära vän med Kerstin Hesselgren som i sin tur var Socialstyrelsens representant i SHR.¹⁹ Husmodersförbundets syfte och mål, tillika de medel som användes för att nå dessa, känns igen från de förbund som bildats i andra nordiska länder från tiden kring sekelskiftet 1900. Som historikern Inger Lyngdrup Nørgård påpekar i sitt kapitel i denna antologi formaliserades samarbetet mellan länderna genom bildandet av Nordens Husmodersförbund 1920.²⁰

När Gefle Husmodersförening anslöt sig till det svenska Husmodersförbundet 1922 fanns 58 lokalföreningar i landet vilka redan året därpå ökade till 73.²¹ Till ordförande valdes Rut Johansen, aktiv inom Fredrika-Bremer-Förbundets Gävlekrets. Hanna Lång valdes till vice ordförande och sekreterare blev föreståndarinnan för Föreningen Gefle Husmodersskola Margit Gezelius.²² Övriga ledamöter var bland andra teckningslärarinnan Signe Leksell och skolkökslärarinnan Anna Bergström som, liksom Johansen, var involverad i Folkpartiets Kvinno-grupp under 1930-talet.²³ Det var med andra ord en grupp kvinnor med erfarenhet av föreningsliv och politiskt arbete varav flera kände varandra innan föreningen etablerades. Enligt SHR:s riktlinjer skulle de arbeta för att förbättra husmödrarnas situation genom rådgivning, informationsspridning och olika typer av sociala verksamheter. De uppmanades också att, så långt möjligt, samarbeta med kommunen.²⁴

Efter Gävleföreningens första möte 1922 hade 133 kvinnor anslutit sig som medlemmar. Tio år senare hade medlemsantalet växt till över 250 och rader av filmvisningar, föredrag samt matlagings-, inrednings- och madrasstoppningskurser hade ordnats, liksom kurser och föredrag

med teman som kvinnans självdisciplin, barnuppfostran och sjukvård.²⁵ GHF skapade omgående ett brett nätverk och initierade samarbeten med andra organisationer såsom det lokala hushållningssällskapet, Svenska fattigvårdsförbundet, barnavårdsnämnden, Fredrika-Bremer-Förbundet, Röda korset och arbetsförmedlingen. De arrangerade även semestrar för husmödrar och bedrev hemsysterverksamhet. Allmänheten kunde också vända sig till Gefle Husmodersförening för att få tips och råd när de skulle modernisera eller inreda sin bostad. Just detta arbete var, liksom hemutställningarna, ett led i ambitionen att sprida kunskap kring förbättrad ”bostads- och hemhygien”.²⁶ Syftet med hemutställningen var just, utöver att samla in pengar till föreningen, att:

göra allmänheten förtrogen med allt, som kan bidra till att göra ett hem på en gång prydligt, bekvämt, lättskött och billigt, allt som avser att förbilliga hushållen efter olika ekonomiska förhållanden, och över huvud taget allt materiellt, som främjar lycka och trevnad i hemmen.²⁷

Att skapa en hemutställning

Genom SHR och andra lokalföreningar fick GHF värdefulla råd om hur utställningen bäst kunde ordnas. Arbetsgrupper och kommittéer skulle skapas. Reklam, utställningskatalog och kontakt med press skulle förberedas. Föreningen fick tips om utställare som tidigare visat sig vara bra att samarbeta med samtidigt som de varnades för att bjuda in andra. Tidigt i processen fick Gefle Husmodersförening veta att just köksinredningar ofta väckte stort intresse hos allmänheten, vilket resulterade i att mycket energi lades på de utställda köken.²⁸

Redan innan invigningen var intresset för hemutställningen stort. När *Gefle Postens* redaktör fick reda på vad som var på gång åkte han direkt till Stockholm för att genom en intervju med riksförbundets ordförande ta reda på mer. Enligt SHR:s ordförande var han ”mäktigt imponerad” över att GHF tagit sig an ett så stort projekt. Lokalpressen rapporterade också kontinuerligt om vilka utställare som accepterats och vilka föredrag som bokats, detta långt innan dörrarna till utställningen öppnats.²⁹ Efter pressvisningen skrev en av de lokala tidningarna att

det ”torde komma att bli något enastående i utställningarnas historia”.³⁰ *Gefle Dagblad*, som lyckats få en intervju med ordföranden ”där hon stod i ett hörn av slagfältet och lugn som en Napoleon dirigerade de ordnade skaror som släpade utställningsföremål runt lokalerna”, var också imponerat. Att en handfull ”émabla” och ”korrekta” damer hade ordnat allt så väl slog en av journalisterna med ”häpnad”. Hans erfarenhet av utställningsarbete handlade nämligen om att ”karlar’ ha setat i bestyrelsen och mest fått klander”.³¹

Även om Husmodersföreningens hemutställningar inte är direkt jämförbara med tidens spektakulära världsutställningar så finns en rad gemensamma drag. Den upplysande och (ut)bildande aspekten fanns med, liksom tanken att handel och konsumtion skulle stimuleras. Medan Stockholmsutställningen 1897 inför omvärlden skulle visa upp Sverige som ett modernt land med blomstrande industri så placerade 1923 års hemutställning Gävle i centrum och gav i första hand plats för lokala företag. Utställarna fick visa upp sina varor och kunde dessutom sälja dem direkt på plats.³² Den här typen av mindre hemutställningar blev allt vanligare från 1910-talet. Som idéhistorikern Kerstin Thörn påpekat omgavs de dock inte av någon enhetlig utställningskultur. Den optimala bostaden kunde gestaltas genom skisser eller modeller. Alternativt byggdes hela, eller delar av, rum upp.³³ HSB, Centralförbundet för Socialt Arbete samt föreningen Bygge och Bo utgör andra exempel på organisationer och föreningar som stod bakom olika hemutställningar.³⁴ Tillsammans spred de olika utställningarna kunskap om vad som då ansågs vara ett gott och hälsosamt boende och fungerade på så sätt folkbildande.

Utställda kök

Den 18 oktober 1923 öppnades dörrarna till Gefle Husmodersförenings första hemutställning och besökarna bokstavligen vällde in. Väl inne bland montrarna kunde de bekanta sig med rader av ”underverk en genialisk manlig hjärna lyckats uppfinna”.³⁵ Den lilla elektriska Piff-ugnen gräddade ”hastigt och lustigt” bröd. Hos tvättmedelsfabrikanten Tritonbolaget möttes besökaren av havsguden Poseidons son som jättelik och gyllene kom ridande på en delfin med såpbubblor strömmande ur

munnen. Samtidigt snurrade tombolahjulet för att finna ägare till en symaskin, ett elektriskt strykjärn, en glassmaskin och mycket annat.³⁶

Men störst uppmärksamhet fick, som förutspåtts, de tre utställda köken. Det elektriska köket, lantushållsköket och slutligen Husmodersföreningens eget stadskök. Och det är just detta stadskök som i det följande ska studeras närmare. Flera journalister påpekade att föreningen, med en klädsam blygsamhet, varken velat kalla sitt kök för ideal- eller mönsterkök, trots att detta enligt tidningen var precis vad en husmor kunde önska sig – om så bara byggherrar och ekonomi tillät. I stadsköket fanns ett överflöd av finesser. *Norrlandspostens* utsända såg ”genomtänkta och praktiska detaljer” överallt. Den gamla traditionella diskbänken av zink, som krävde tidsödande polering, var ersatt av en korkmattsbeklädd skiva i vilken två handhamrade kopparhoar var nedsänkta. En marmorskiva var infälld i den del av arbetsbänken som var gjord av trä. Perfekt, konstaterade *Gefle Dagblads* utsända. Vidare imponerade lösningen för grismatshinken, som var placerad på en svängbar dörr. Vedlåren väckte också viss uppmärksamhet eftersom luckan gick ända ner till golvet för att underlätta städningen. Även det taklösa städskaftet med sin luftgenomströmning omtalades som mycket praktiskt.³⁷

1931 var det dags för GHF att ordna ytterligare en hemutställning. Denna gång fick besökarna möta dels ett för tiden modernt kök, dels ett traditionellt ”gammalt” kök. Det första köket bar spår av 1930-talets modernism med ljusa färger och rena ytor och beskrevs, som nämnts ovan, som ett ”laboratorium för köksvetenskap” där nya material och ”elektriska bekvämligheter” hade tagit sig in.³⁸ Bilder från utställningen visar också ett, i jämförelse med det första utställningsköket, avskalat rum. Det väggmonterade diskstället och diskskaftet i trä var borta. Kockärlen hade lämnat de öppna vägghyllorna och istället placerats i stängda skåp. Inga dammsamlare förvaringskärl för mjöl och socker stod framme och den dekorativa hushållsvågen hade flyttats bort från marmorbänken. Vaggarna var – med undantag av vattenkranar, ett värmeskåp, två lampor och en handdukhängare – helt kala. Det var ett kök som sken ”av renlighet”.³⁹

Men vad berättar egentligen diskskaftets väggplacering och städskaftets inredning om hur köket skulle användas och skötas? I det följande

Bild 9.1. "Stadsköket", utställt på Gefle Husmodersförenings hemutställning 1923.
Källa: Gävle husmodersförenings arkiv, Arkiv Gävleborg/fotograf G. Reimers.

ska jag närma mig några av de utställda kökens detaljer och vidare diskutera deras utformning i relation till tidens rådgivningslitteratur. Det kommer att handla om vattenledningar och trasskåp.

Kranarnas placering och separerade arbetsstationer

En av de viktigaste förutsättningarna för att hålla både kropp, kläder och hem rena är tillgången till vatten. Gävle var den tredje staden i Sverige som påbörjade utbyggnaden av vattenledningssystemet, ett arbete som startades under slutet av 1870-talet. Trots detta skulle det dröja innan vattenledningarna letade sig in i alla hushåll. Enligt en inventering som genomfördes i mitten av 1940-talet saknade åtta procent av små lägenheter i de så kallade saneringsområdena vatten och/eller avlopp, och i princip ingen av dem hade badrum.⁴⁰ Siffran bör rimligtvis varit ännu högre under 1920-talet.

Bild 9.2. Ett "modernt kök" utställt på Gefle Husmodersförenings hemutställning 1931. Källa: Gävle husmodersförenings arkiv, Arkiv Gävleborg/fotograf Carl Larsson.

I Husmodersföreningens kök, både 1923 och 1931, fanns inte bara en kran för vatten. I 1923 års utställningskök fanns för det första ett tappställe med både varmt och kallt vatten placerat ovanför diskhoarna i koppar. Den andra kranen var placerad ovanför slasken och en tredje ovanför ett mindre tvättställ mellan diskbänk och spis.⁴¹ En av tidningarna kommenterade att "de som regera i köket ha ej ord nog starka för fördelarna av denna tvättanordning". Men samtidigt var det "konfliktfyllt". Vattenskatten i staden räknades vid tiden per kran, vilket "visserligen [var] inkomstbringande för staden men ej befordrande för de hygieniska strävanden".⁴² Samma ordning återfanns i det kök som visades upp 1931. Först en kran med både kallt och varmt vatten intill spisen. Ovanför diskhon satt ytterligare en kran, också den med varmt och kallt vatten. Till sist en tredje, placerad vid diskbänkens ände, som var avsedd för handtvätt.⁴³

Norrlandspostens skribent var imponerad och konstaterade att köket med alla dess finesser och lösningar lättar ”husmoderns arbetsbörda och gör hennes arbetsdag solig och ljus”, allt tack vare de vetenskapliga beräkningarna som minskade stegen mellan olika köksstationer och praktiska anordningar.⁴⁴ Köken, men även journalistens språkbruk, speglar hur influenser från andra länder började spridas mer brett. Utställningens ”laboratoriekök” bar på spår från tayloristiskt inspirerad köksforskning som etablerades i USA under 1910-talet när makarna Frank (1868–1924) och Lillian (1878–1972) Gilbreth, som båda var ingenjörer, tillsammans med hushållsekonomen Christine Frederick (1883–1970) genomförde noggranna tidsstudier för att optimera kökets planlösning. Idéerna spreds sedan vidare, bland annat genom Fredericks böcker *The New Housekeeping* (1913) och *Household Engineering* (1919), vilka båda fick stor spridning.⁴⁵ Men språkbruket och den estetiska formen som återfinns i beskrivningarna av Husmodersföreningens 1930-talskök påminde till delar även om det så kallade Frankfurtköket, ritat av den österrikiska arkitekten Grete Schütte-Lihotzky (1897–2000). Rationalitet och funktionalitet var ledord och ett viktigt mål var att på en begränsad yta separera olika arbetsmoment.⁴⁶ Som flera forskare visat lät sig de nordiska länderna inspireras av dessa nya idéer. Men på sin väg mot de nordiska köken omvandlades och anpassades tankar och estetik så att de passade in i sina nya kontexter.⁴⁷

Vikten av ett flertal slaskar och tappställen för vatten var ett av rådgivningslitteraturens återkommande teman. En slask var inte gott nog. *Husmoderns bok om kök och köksinredningar* från 1927 påpekade det ytterst ohygieniska i att toaletthinken tömdes i samma slask som användes för att skölja grönsaker. I optimala fall skulle en slask vara avsedd enbart för tömning av skur- och toaletthinkar. Avståndet till övriga slaskar skulle sedan vara så stort som möjligt, vilket också betydde att kökets yta inte fick vara för snålt tilltagen.⁴⁸ I sin bok *Styra och ställa* från 1924 tog Gertrud Norden upp samma tema och beskrev det olämpliga i att kläder och blöjor tvättades på samma plats där maten lagades och att borstning av skorna – med deras spår av gatans ohygieniska damm – utfördes på samma ställe som barnens mat förbereddes. För Norden räckte det egentligen inte med ett flertal tappställen och

ökat avstånd mellan olika arbetsstationer inom köket. Hon önskade istället att rummet skulle utvidgas genom att lägga till ett renseri där det grövsta och smutsigaste köksarbetet kunde utföras, en lösning som krävde både utrymme och ekonomiska resurser.⁴⁹

Idén om ett flertal olika tappställen i ett och samma kök blev inte långlivad. När Sveriges standardiseringskommission 1950 gav ut skriften *Kök med standard* ritade man in endast en kran som var placerad ovanför diskbänken. Tanken om olika ”köksstationer” fanns visserligen kvar men hade reducerats till diskning, beredning och bakning. Någon tvätt var alltså inte längre tänkt att hanteras i köket. 1950 års köksstandard var utarbetad i samarbete med Hemmens forskningsinstitut som under flera år genomfört tids- och rörelsestudier för att nå fram till det optimalt planerade köket, eller en ”praktisk köksverkstad” som Standardiseringskommissionen uttryckte det. I deras kök hade ytan krympt för att på så sätt minska antalet steg ytterligare.⁵⁰

1920- och 1930-talens utställningskök, med sin inredning och tredubbla tapp- och utstjälpningsställena, visade tydligt för dem som arbetade i köket vilka arbetsuppgifter som skulle utföras var, att det som betraktades som smutsigt och rent inte fick blandas samman och att köket också var platsen där viss tvätt togs om hand.

Städskapet – en påminnelse om rengörandets praktik

En av de journalister som besökte 1923 års utställning förundrades över det städskap som fanns placerat i stadsköket, en till synes trivial inredningsdetalj som ”inrymmer oanade saker”. Där fanns skoputslådan med tillhörande korkbeklädd och utfällbar skiva där skorna skulle placeras under rengöringen. På en av hyllorna fanns ”fyra, härliga plåtklädda putsådor” fyllda med medel som behövdes för att hålla hemmet skinnande rent såsom kniv-, silver-, koppar- och spisputs. Utöver detta fanns en rad stänger på vilka trasorna kunde hängas för att torka i väntan på nästa arbetspass. En ”särskild finess” var det faktum att skåpet saknade tak vilket gjorde att de fuktiga trasorna torkade snabbare.⁵¹ Men det gjordes även plats för trasorna på andra ställen. På väggen ovanför diskbänken fanns till exempel ett långsmalt diskskåp tillverkat i trä.

Där placerades de mest frekvent använda rengöringsmedlen såsom såpa, soda, putspulver och sand. En del av skåpet hade ”en luftig avdelning” för diskborstar och tvålvispar samt ett antal pinnar där trasor alltså kunde hängas på tork. Utöver detta fanns även ett separat trasskåp.⁵² Trasorna spred på så vis ut sig över hela köket och trots att de hölls väl dolda bakom skåpsdörrarna var det knappast någon som kunde missa att trasorna var ett viktigt föremål.

Enligt handboken *Konsten att vara huslig* från 1917 var behovet av olika trasor stort. Enligt författaren behövdes det en trasa för diskning och en till för torkning.⁵³ Vidare krävdes tvättställstrasor, golvtrasor, fönster-, lamp- och putstrasor. Ytterligare en trasa var avsedd för tvätt-servisen och en annan för lavoaren. Det behövdes även specifika trasor till tvätt av trävirke och till damning. ”Det är bra att ha många trasor”, konstaterade författaren.⁵⁴ För att inte blanda samman de olika trasorna gavs rådet att ge var trasa sin specifika plats samt att de skulle märkas upp med hjälp av garn i olika färger.⁵⁵

Som Ingun Grimstad Klepp beskriver i sitt kapitel om disktrasor bar föremålet på en tydlig dubbelhet. Med hjälp av trasan skulle renlighet uppnås, men samtidigt utgjorde den ett potentiellt hygieniskt hot. Det gällde att sköta och hantera den på rätt sätt, annars fanns risk att både ohälsa och sjukdomar spreds i hushållet.⁵⁶ I den svenska rådgivningslitteraturen underströks också vikten av trasornas omvårdnad. För att undvika ”smutsiga, sura, slemmiga, oaptitliga [trasor] fyllda med bakterier” var rekommendationen att de efter varje användning skulle sköljas, rengöras, kokas i sodalut och därefter torkas. Minst en gång om dagen skulle trasan vara riktigt torr.⁵⁷ Innan wettexdukens och hushållspapprets tid var alltså behovet av trasor stort, i alla fall om vi lyssnar till de dåtida hushållsexperterna.

Att trasorna fick sådan stor plats, både i 1923 års utställningskök och i den dåtida rådgivningslitteraturen, kan till en del förklaras av upptäckten av bakterien. Kring sekelskiftet 1900 spreds information om att den som inte höll damm och smuts borta riskerade att få betala med sitt liv. Producenter av dammsugare och rengöringsmedel tog fasta på rädslan och kunde emellanåt anamma en rätt hotfull ton för att få individerna att konsumera sig bort från de osynliga bakterierna. Genom

rubriker som ”Älskar du ditt hem och dina barn? Då bör du hata dammet!” försökte till exempel Electrolux öka sin dammsugarförsäljning under 1900-talets början.⁵⁸ Som diskuteras i flera av kapitlen i denna antologi engagerade sig även läkare och hälsoinspektörer i frågan och arbetade aktivt för att människor skulle städa sina hem och rengöra sina kroppar. I sin mission fick de alltså hjälp, både av rådgivningslitteraturens författare och av Gefle Husmodersförening.

Genom rådgivningslitteraturens återkommande passager om vikten av hygien och hur vägen till renlighet såg ut skapades och synliggjordes också smutsen. Det samma gällde städskåpet som genom sin fysiska närvaro, tillsammans med de extra tras- och diskskåpen, uppmanade hushållets medlemmar att städa. Men städskåpets innehåll, med sina olika trasor och putsmedel, berättade även om hur städningen skulle utföras. Tillsammans utgjorde de således en materiell erinran om städandets praktik.

Köksutopier och skurgolvssentimentalitet

Även om lokalpressen var positivt inställd till de kök som visades upp på utställningarna så framkom samtidigt en viss ambivalens. I 1931 års hypermoderna hygieniska kök tycktes samtidigt något ha gått förlorat. Köket som familjens samlingspunkt, som ”hemmets hjärta”, var nu enligt vissa skribenter hotat.

För att förstärka upplevelsen av det moderna köket hade GHF valt att under 1931 års hemutställning samtidigt ställa ut ett ”gammalt” kök. Av lokalpressens reaktioner att döma var det ett effektivt grepp. Å ena sidan förstärktes de nymodigheter som visades upp i det moderna ”laboratorieköket”, å andra sidan väcktes en form av sentimentalitet hos besökarna. För hur opraktiskt, svårarbetat och svårstädat det gamla köket än var, så förmedlade det hemtrevnad och väckte en längtan till det förflutna. I köket fanns en öppen eldstad med inbyggd vedspis. Väggarna var klädda i mönstrade tapeter och på hyllorna blänkte kopparkärlen, kärl som enligt en av skribenterna ”slukat så mycket kvinnokraft”. Skurgolvet var täckt av trasmattor och i taket hängde stänger med brödkakor. Möbleringen vittnade om att köket var tänkt att användas till

Bild 9.3. Interiör från "det gamla köket" vid Hemutställningen 1931, Stadshuset i Gävle. Källa: Gävle husmodersförenings arkiv, Arkiv Gävleborg/fotograf G. Reimers.

mer än matlagning. En liggsoffa, ett köksbord som också tjänade som arbetsbord och vidare en brunmålad byrå och en skänk. Vattentunnan intill dörren berättade att vatten fick hämtas utanför bostaden.⁵⁹ En av tidningarna beskrev hur ett visst vemod sänkte sig över dem som klev in i det gamla köket.⁶⁰

Kontrasten mellan de båda köken var stor och reaktionerna var minst sagt delade. Vissa konstaterade att det moderna köket visserligen var att likna vid ett laboratorium men att hemtrevnaden ändå "inte drivits på flykten".⁶¹ För andra blev det mer komplicerat. Signe Leksell, som själv satt i styrelsen för GHF, skrev till exempel:

Vilket nöje det skulle vara att arbeta i ett sådant laboratorium för köksvetenskap och dock – med en liten suck kastar jag en blick tillbaka i

det gamla köket. I detta gamla tungarbetade och opraktiska kök dröjer en fläkt av hemtrevnad, som svårligen flyttar med i det nya köket med all sin elektriska bekvämlighet. Det kan aldrig bli den familjens samlingsplats med ombonad ro som det gamla köket erbjöd.⁶²

Vissa avskrev det moderna köket direkt. Signaturen O.M lät till exempel publicera ett längre inlägg om sin väns förskräckta reaktion efter att ha besökt utställningsköket. För denne var köket att likna vid en färglös verkstadslokal där ingen skulle kunna trivas. Vem kunde för övrigt avvara en sådan stor yta för ett kök? Och var skulle måltiderna intas? Bittert hade vännen konstaterat att surströmmingshippan nu var ett minne blott, för surströmming kunde inte ätas någon annanstans än i just köket. För denne stannade köket vid en ”idé”, långt från tidens – och framtidens – verklighet. Skribenten önskade istället en diskussion som fokuserade på hur de verkliga köken kunde moderniseras. Hur skulle de mer spatiösa Gävleköken omvandlas för att bli praktiska? Och hur skulle arbetarnas kök inredas? Kök där tvätt, strykning och tid för umgänge fortfarande var en verklighet. ”Hur skall moderniteten appliceras på de gamla köken?”⁶³

Uppenbarligen utmanade utställningsköket föreställningar om vad ett kök var och hur det kunde utformas och användas. Från att köket varit platsen för samvaro och arbete i en bredare bemärkelse hade det nu förvandlats till ett rum för så gott som enbart matlagning. Men som skribenten ovan också frågade sig: Vilka individer hade egentligen de resurser som krävdes för att skapa ett högblankt och praktiskt kök?

Gävle var, som nämnts ovan, en industristad med stor arbetarbefolkning. Invånarantalet hade växt snabbt med bostadsbrist som följd. För familjer med svaga ekonomiska resurser var bostadssituationen ofta bekymmersam. Det var inte alla arbetare som fick plats i de bostäder som det kommunalt ägda Gavlegårdarna erbjöd. Inte heller var industriföretagens egna arbetarbostäder tillräckliga.⁶⁴ För att få en inblick i hur det kunde se ut görs i det följande några nedslag i Hälsovårdsnämndens arbete. Samma år som Husmodersföreningen öppnade sin första hemutställning hade stadens bostadsinspektör genomfört inspektion av 1 122 lägenheter, av dessa fick 158 anmärkningar. Det handlade

om bristande eller icke-existerande ventilation, om otäta eldstäder och trasiga avloppsledningar. I vissa fall gjordes anmärkningar på grund av fukt och kyla eller på grund av att de boende delade rum med råttor och annan ohyra. Även bristande isolering och dålig lukt noterades i protokollen. I tolv fall gjordes även anmärkningar på bristande köksinredning där inspektören noterade både trasiga diskbänksplåtar och av fukt uppluckrade arbetsbänkar.⁶⁵ Trots att Hälsovårdsnämndens bostadsinspektör i flera fall ansåg hemmen obeboeliga var det svårt att tvinga de boende att flytta. De hade helt enkelt inte någon annanstans att ta vägen. Eftersom reparationskostnaderna samtidigt ansågs vara höga uppmanades emellanåt fastighetsägarna endast att åtgärda ”de mest i ögonen fallande sanitära olägenheterna, såsom bristfälliga golv, dörrar, fönster och eldstäder”.⁶⁶ Att tvinga äldre par ut ur fuktiga källarlokalerna, eller förmå en familj med elva barn, boende i ett rum och kök, att flytta på grund av trångboddhet var svårt om det enda alternativet var gatan.⁶⁷ En undersökning från mitten av 1940-talet visade att 87 procent av hushållen i de delar av staden som då betraktades som potentiella ”saneringsområden” fortfarande saknade centralvärme och endast 15 procent hade wc. Undersökningen visade även att ju mindre lägenheterna var, desto sämre var standarden.⁶⁸

Att hålla en hög hygienisk standard i lägenheter där vedspisen rykte in, där nedsolkade tapeter – fulla av vägglöss – lossnade från väggarna, där fukten inte kunde släppas ut ur bostaden och där vatten saknades var knappast möjligt. De materiella förutsättningarna för renlighet var med andra ord begränsade och för dessa hushåll lär Gefle Husmodersförenings utställningskök ha tett sig som en utopi.

Materiella förutsättningar för huslighet och hygien

Med exempel hämtade från Gefle Husmodersförenings hemutställningar har jag här visat hur samtida idéer om renlighet och hygien byggdes in i 1920- och 1930-talens idealkök. Som Daniel Miller påpekat styr och påverkar vår materiella omgivning oss, något som ofta sker så diskret att vi knappt uppfattar det. Det är detta som Miller benämner ”the humility of things”.⁶⁹ På så sätt kan kökets inredning förstås som en

tidsspecifik materiell påminnelse om vad som ska göras och hur det ska utföras. För 1920- och 1930-talens köksarbetare blev städskåpets närvaro med dess trasor, putsmedel och borstar inte bara en påminnelse om att det bör städas, utan i viss grad bar städskåpets inredning och innehåll även på information om hur det skulle utföras. Skoputslådan berättade att skorna skulle hållas blanka och de olika tappställena för vatten förpassade olika arbetsuppgifter till olika platser, helt i linje med dåtida hushållsexperters ideal. På så sätt kom experternas tankar om renlighet, hygien och hälsa att byggas in köket och bli en del av dess materialitet. Hur många som i praktiken följde inredningens tysta anvisningar vet vi så klart inte. För att helt avkoda rummets materiella arbetsanvisningar behövdes dessutom säkerligen viss kunskap. Oavsett vilket återspeglar utställningsköken tidens renlighetsideal, ideal som Gefle Husmodersförening, genom sina hemutställningar och tillsammans med myndigheter och hushållsexperten, önskade sprida till en större allmänhet.

Frågan är dock om utställningarnas budskap nådde fler än de redan frälsta, de som redan hade ett intresse av hem- och hushållsfrågor och som betraktade köket som en viktig och central arbetsplats. Det fanns en stor grupp människor som med största sannolikhet varken kunde frigöra tid eller skrapa fram pengar till hemutställningens entréavgift. För många av dessa hushåll var tidens renlighetsideal knappast möjliga att följa, även om de så hade önskat. Med vedspisar som rykte in och fyllde rummet med fet sot, med fönster som inte gick att öppna och med kök som saknade både vatten och avlopp var tidens renlighetsideal ett omöjligt mål. Medan kökets materialitet för vissa innebar en möjlighet så utgjorde det för andra ett reellt hinder, ett hinder som endast kunde övervinnas med hjälp av bostadspolitiska åtgärder. I Gävle påbörjades en bostadssanering följt av nyproduktion av flerfamiljshus i större skala under 1950-talet. Det var först då som det materiella hindret för ett hälsosamt och praktiskt boende – och tillika hindret för att nå ett ”rent kök” – eliminerades.⁷⁰ För om det undermåliga boendet inte fanns kunde det inte heller bebos.⁷¹

Noter

- 1 Av utrymmesskål har tidningsrubriker och namn på dokument emellanåt förkortats, detta markeras med "[...]". Arkiv Gävleborg, Gävles Husmodersförenings arkiv (i det följande: AG, GHFA). E1.1. In- och utg. handlingar. 1922–1926. 1923. Katalog Hemutställningen, 1923; AG, GHFA, F2.1. Handlingar rörande hemutställningar 1923–1958. Hemutställning 1923. Tidningsklipp (i det följande: AG, GHFA, F2.1. Tidningsklipp 1923), odat.; *Gefle Posten*, 19 oktober 1923, "Hemutställningen högtidligt öppnad igår".
- 2 AG, GHFA, F2.1. Tidningsklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, "Husmodersföreningens eget kök"; AG, GHFA, F2.1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923, "Husmodersföreningens kök".
- 3 AG, GHFA, F2.1. Handlingar rörande Hemutställningen. 1931 Programkatalog, anmälningar [...]. Hemutställningen 1931. Tidningsurklipp (i det följande: AG, GHFA, F2.1. Tidningsurklipp 1931). *Gefle Posten*, odat. "Köket och barnkamrarna [...]"; AG, GHFA, F2.1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. "Det moderna köket [...]".
- 4 Sjöstrand, Ylva, "Avfallet: Ett materialflöde i köksrummet", *Köket: Rum för drömmar, ideal och vardagsliv under det långa 1900-talet*, Torell, Ulrika, Lee, Jenny & Qvarsell, Roger (red.), Stockholm: Nordiska museets förlag, 2018.
- 5 Möller, Ingeborg, *Konsten att vara huslig: Praktisk handledning i hygienisk och ekonomisk hushållning*, Uppsala: Lindblad, 1917; Norden, Gertrud, *Styra och ställa: Några kapitler ur en husmors praktik*, Stockholm: Lagerström, 1924; Berg, Gösta (red.), *Husmoderns bok om kök och köksinredningar*, Stockholm: Åhlén & Åkerlund, 1927.
- 6 Harvey, Karen, "Introduction: Practical matters", *History and material culture: A student's guide to approaching alternative sources*, Harvey, Karen (red.), Abingdon: Routledge, 2009, 2–6, 9, 13. Jämför Forssberg, Anna Maria & Sennefelt, Karin, "Fråga med föremålen", *Fråga föremålen: Handbok till historiska studier av materiell kultur*, Forssberg, Anna Maria & Sennefelt, Karin (red.), Lund: Studentlitteratur, 2014, 13f.
- 7 Miller, David, *Stuff*, Cambridge/Malden: Polity Press, 2010, 50f. Citatet i översättning: "genom att vara osynliga och okommenterade, en position de vanligtvis uppnår genom sin självklarhet och vardaglighet. Ett sådant perspektiv beskrivs bäst som *materiell kultur* eftersom det implicerar att en stor del av vår existens inte skapas genom vår medvetenhet eller kroppsliga erfarenheter, utan genom hur vår materiella omgivning påverkar och styr oss." (Min översättning.) Se även Forssberg & Sennefelt, 21, för resonemang kring relationen mellan föremål och individ.
- 8 Se t. ex. Möller, 11–15 och Norden, 9f. Jämför även Carlsson, Karin, *Den tillfälliga husmodern: Henvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960*, Lund: Nordic Academic Press, 2013 om hur samma tendenser återspeglades på den politiska nivån under 1940- och 1950-talen. Se även Berner, Boel, *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis*, Stockholm: Carlsson, 1996, för en diskussion kring rådgivningslitteratur och huslighet.
- 9 Berner, 128.
- 10 Se till exempel Forty, Adrian, *Objects of desire: Design and society 1750–1980*, London: Thames and Hudson, 1986, 159–162.
- 11 Berner; Forty, 159–162.
- 12 Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930*, Stockholm: Carlsson, 1988; Kelley, Victoria, *Soap and water:*

- Cleanliness, dirt and the working classes in Victorian and Edwardian Britain*, London: I. B. Tauris, 2010; de Vries, Jan, *The industrious revolution: Consumer behavior and the household economy 1650 to the present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- 13 Kelley, 189–191.
 - 14 Gröndahl, Jan, ”Politik i Gävle från sekelskifte till rekordår”, *Den samtida historien: Studier till Gävles 550-årsjubileum 1996*, Attius, Håkan (red.), Stockholm: Carlssons, 1995; Karlström, Ture, *Gävle stadsbild: Bebyggelsehistoria och samhällsutveckling till 1900-talets början*, Uppsala: Uppsala universitet, 1974; Lundblad, Stefan, *Hedersam handelsman eller verksam företagare: Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2007.
 - 15 <http://ortshistoria.se/stad/gavle/befolkning#3> (senast kontrollerad 22 juni 2021).
 - 16 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat., utan rubrik, artikelns första rad: ”Den av Gefle husmodersförening anordnade hemutställning [...]”.
 - 17 Ibid.
 - 18 Hultgren, Inger, *Kvinnors organisation och samhällets beslutsprocess: Fredrika-Bremerförbundet och Husmodersförbundet Hem och samhälle på rikspanet och lokalt i Jämtlands län 1925–1975*, Umeå: Umeå universitet, 1982, 45, 60–62.
 - 19 Ingelman, släkt, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11956>, *Svenskt biografiskt lexikon* (senast kontrollerad 12 februari 2020); Hultgren, 45; Berry, Gustav, ”Ida Norrby”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, www.skbl.se/sv/artikel/IdaNorrby (senast kontrollerad 12 februari 2020); Frangeur, Renée, *Kerstin Hesselgren: Den gränsöverskridande politiker. En biografi*, Stockholm: Carlsson, 2013, 13–15. Bland de övriga ledamöterna fanns bland andra Anna Bugge Wicksell (1862–1928).
 - 20 Se Inger Lyngdrup Nørgårds kapitel ”God bolighygijene for alle – af hensyn til sundheden: Borgerengagement, køn og hygijene i Randers 1935 til 1965” i denna antologi.
 - 21 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926, 1922. Sveriges Husmodersföreningars Riksförbund. Styrelsens berättelse vid årsmötet 1922, 9; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926, 1923. Styrelsens berättelse vid landsmötet 1923, 6.
 - 22 AG, GHFA, L1:1. Tidningsklipp, 1922–1995, ”Gävle husmodersförening bildad igår”; *Hertha*, vol. 20, nr 4, 1933, 96; Sollbe, Barbro, ”Slutet för hushållsskolorna”, *Gefle Dagblad*, 22 april 2009, <http://www.gd.se/allmant/slutet-for-hushallsskolorna> (senast kontrollerad 12 februari 2020).
 - 23 Lundblad, 170–173; Nyström, Elin, ”Plats för en kvinna? Frisinnade/folkpartistiska kvinnors partipolitiska organisering och arbete i Gävle 1930–1946”, C-uppsats 10/15 poäng. Historia, Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap. Högskolan i Gävle, 2009, 20–22.
 - 24 Hultgren, 61.
 - 25 AG, GHFA, L1:1. Tidningsklipp 1922–1995. ”Gefle Husmodersförening 10 år”, 21 maj 1932; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926, 1923, Styrelsens berättelse vid landsmötet 1923, 8f.
 - 26 AG, GHFA, L1:1, Tidningsklipp 1922–1995. ”Gefle husmodersförening fyller 10 år”, 20 maj 1932; AG, GHFA, L1:1. Tidningsklipp 1922–1995, odat., ”Önskemål angående Husmodersförbundets arbete [...]”.
 - 27 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. 1923. Gefle den 17 augusti 1923. För Gefle husmodersförening. Utställningskommittén. Ruth Johansen (m.fl.). Jämför även Lyngdrup Nørgårds kapitel i denna antologi.

- 28 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. In- och utg. handlingar 1923. Brev från SHR till Johansen, Stockholm 7 april 1923; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. In- och utg. handlingar 1922. Brev från SHR 27 okt 1922 till Johansen; AG, GHFA, F2:1, Hemutställning 1923. Tidningsklipp, odat., ”Skolkökslärarinnorna: Gertrud Bergström och Nina Källberg”.
- 29 AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. 1923. Brev från SHR 3 okt 1923; AG, GHFA, E1:1. In- och utg. handlingar 1922–1926. 1923, Brev från SHR 3 okt 1923. Brev från *Gefle Posten* 28 september 1923; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. ”Intresset för hemutställningen [...]”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Posten*, odat. ”Inför hemutställningen i Gefle”.
- 30 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. ”Hemutställningen i Gefle”.
- 31 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 18 oktober 1923, ”Gefle husmodersförening”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. ”En eloge [...]”.
- 32 Ekström, Anders, Jülich, Solveig & Snickars, Pelle, ”Inledning: I medicarkivet”, 1897: *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, Ekström, Anders, Jülich, Solveig & Snickars, Pelle (red.), Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2006, 33f.; Greenhalgh, Paul, *Fair world: A history of world's fairs and expositions, from London to Shanghai 1851–2010*, Winterbourne: Papadakis, 2011, 3, 142f.; Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm: Nordiska museet, 1994, 22, 206–208, 240f.; Houlitz, Anders, *Teknikens tempel: Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Hedemora: Gidlund, 2003, 103, 127.
- 33 Ett tidigt exempel på detta är den hemutställning som anordnades i Arbetareinstitutets lokaler i Stockholm 1899, bakom vilken bland andra Ellen Key stod. Se Thörn, Kerstin, *En bostad för hemmet: Idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889–1929*, Umeå: Umeå universitet, 1997, 174.
- 34 Thörn, 174, 186, 192f. Bakom Bygge och Bo stod Stockholms Byggnads- och ingenjörförening, se t.ex. Thörn, 192f.
- 35 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. ”Hemutställningen”.
- 36 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Posten*, 19 oktober 1923, ”Hemutställningen högtidligt öppnad igår”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. ”Isaac Westergren & C:o [...]”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, ”Det oändliga såplöddret [...]”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, odat. ”Hemutställningens tombola”.
- 37 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, ”Husmodersföreningens eget kök”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923. ”Husmodersföreningens kök”.
- 38 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat., ”Köket och barnkamrarna [...]”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. ”Det moderna köket [...]”.
- 39 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat. ”Köket och barnkamrarna [...]”; AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. ”Det moderna köket [...]”.
- 40 Gävle kommunarkiv, Hälsovårdsnämnden (i det följande GKA, HVNA), Gävle stads hushålls- och bostadsundersökning 1945, 70.
- 41 AG, GHFA, F2:1. Tidningsklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923, ”Husmodersföreningens kök”. Artikeln illustreras även av en bild på köket där två av dessa hoar är synliga.

- 42 Ibid.
- 43 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. Underrubriker: "Kronan på verket / Raffinerade detaljer [...]".
- 44 Ibid.
- 45 För Fredericks arbete med att effektivisera köket se t.ex. Rutherford, Janice Williams, *Selling mrs. consumer: Christine Frederick and the rise of household efficiency*, Athens: University of Georgia Press, 2003.
- 46 Bullock, Nicholas, "First the kitchen: Then the façade", *Journal of Design History*, vol. 1, nr 3-4, 1988, 177-192.
- 47 Se t.ex. Hagemann, Gro, "Amerikanisering? Funksjon og estetikk i norske kjøkken 1920-1970", *Amerika og det gode liv: Materiel kultur i Skandinavien i 1950'erne og 1960'erne*, Simonsen, Dorthé Gert & Vyff, Iben (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011, 73f., 95, 105 och Dybdahl, Lars, "Scientific management i 'hjemmets fabrik'", *Design: Køkkenet*, Dybdahl, Lars & Engholm, Ida (red.), Köpenhamn: Gylvendal, 2008.
- 48 Berg, 165.
- 49 Norden, 27.
- 50 Sveriges standardiseringskommission, *Kök med standard: Kommentarer och anvisningar till svensk standard för köksinredning*, Stockholm, 1950. För citatet "praktisk köksverkstad" se 3, för exempel på köksstationernas placering se 14-16.
- 51 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1923, *Norrlandsposten*, 18 oktober 1923, "Husmodersföreningens eget kök"; AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1923, "En första klassens [...]".
- 52 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1923, *Gefle Dagblad*, 20 oktober 1923.
- 53 Möller, Ingeborg, *Konsten att vara huslig: Praktisk handledning i hygienisk och ekonomisk hushållning*, Uppsala: Lindblad, 1917, 66.
- 54 Möller, 105f. Citatet från 106. Se även Norden, 27.
- 55 Möller, 104.
- 56 Se Ingun Grimstad Klepps kapitel "I renhetens tjeneste: Kjøkkenkluter i Norge 1860 og 1940" i denna antologi.
- 57 Möller, 66f., 71, 104. Samma resonemang förekommer även i den finska rådgivningslitteraturen. Se t.ex. Kanervio, Elina, *Kodinhoito ja ruokatavaraoppi vasta-alkajille*, Helsingfors: Kustannusosakeyhtiö Kirja, 1920, 7-23.
- 58 Tafvelin, Magdalena, "Rena idéer", *Dammsugare: Städning och Electrolux*, du Rietz, Peter (red.), Stockholm: Tekniska museet, 2002, 12. För en diskussion kring konsumtion av rengöringsproduktioner se även Marie Ulvängs kapitel i denna antologi.
- 59 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat., "Köket och barnkamrarna [...]".
- 60 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Dagblad*, odat. "Hemutställningen på Stadshuset [...]".
- 61 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Norrlandsposten*, odat. "Det moderna köket [...]".
- 62 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, *Gefle Posten*, odat. "Köken och barnkamrarna [...]".
- 63 AG, GHFA, F2:1. Tidningsurklipp 1931, sannolikt *Gefle Posten*, odat. "Opolitiska paralleller".

- 64 Gavlegårdarna, *Människor, möten, minnen: 90 år: Gavlegårdarna 1917–2007*, Gävle: Gavlegårdarna, 2007; Sundin, Ulla, "Bostadsområdet Kastet", *Bombus: Från fäbodbygd till industrisambhälle*, Lindstedt, Henry (red.), Gävle: Komm. för Bomhusboken, 1983; Viklund, Helmer, *Sambällsnytta till vardags: Med Gavlegårdarna genom 50 år*, Gävle: AB Gavlegårdarna i Gävle, 1966.
- 65 GKA, HVNA, Ö5:4. Årsberättelser 1903–1955. Årsberättelse 1923. Tabell 2. För ytterligare exempel på anmärkning av kök se t. ex. GKA, HVNA, Eze.I. Inkom. skrivelser till bostadsinsp. 1941–1951. Utdrag av protokoll, fört vid sammanträde med hälsovårdsnämnden, 1 juni 1944, § 191.
- 66 GKA, HVNA, Ö5:4. Årsberättelser 1903–1955. Årsberättelse 1924. Redogörelse över bostadsinspektionens verksamhet under år 1924. Bil. J, 60.
- 67 GKA, HVNA. Ö5:4. Årsberättelser 1903–1955. Årsberättelse för år 1929. Redogörelse över bostadsinspektionens verksamhet under år 1929, 44.
- 68 GKA, HVNA, Gävle stads hushålls- och bostadsundersökning, 1945, 70.
- 69 Miller, 50f., 53.
- 70 För 1950-talets bostadssanering se till exempel Gavlegårdarna, 19.
- 71 Ett varmt tack till Birgitta Lundblad (1937–2019) som vid ett flertal tillfällen tog sig tid för att dela med sig av sin djupa kunskap om Gävles historia. Även ett stort tack till Arkiv Gävleborg vars varma välkomnande och guidning i arkiven gjorde arbetet extra spännande.

Plats, genus och renlighet

Försäljning av livsmedel på torg i Finland under första delen av 1900-talet

Hanna Lindberg, Eija Stark & Ann-Catrin Östman

Hvad man vid torghandeln fordrar i en första klassens stad, och till den rangen måste vi väl ha rättighet att räkna vårt samhälle, är snygghet och renlighet. [...] Stadsborna i allmänhet anse sig, och detta ej utan skäl, i bredd med landsborna såsom mera bildade, och då böra de åtminstone kunna lägga bort att, såsom somliga för sed hafva, peta med fingrarna i smör och kött eller gräfva med händerna i bärkorgar, gurkbyttor etc.¹

Ännu under tidigt 1900-tal försåg sig stadsbefolkningen i Finland med livsmedel på torgen där olika slag av försäljare erbjöd bland annat smör, mjölk, grädde, ost, spannmål, bröd, kött och fisk. Vid denna tid växte städerna och det ställdes allt högre krav på matdistributionen då antalet människor ökade.² För jordbrukande hushåll i städernas omland medförde detta utökade försäljningsmöjligheter. Liberaliseringen av näringslagstiftningen under senare delen av 1800-talet lade grund för en utökad handel och försäljare av olika slag kunde dra nytta av denna möjlighet. Detta medförde att allt fler personer försörjde sig genom torghandel. Sammantaget ledde detta till en kraftig expansion av torghandeln, men ofta under mer eller mindre oreglerade förhållanden. I ökande omfattning diskuterades problemen med torghandeln i pressen. Torgen ansågs därför under det tidiga 1900-talet inte endast vara en plats för vardagliga handelstransaktioner, utan de symboliserade den snabba urbaniseringens och samhällsomvandlingens många utmaningar.

I det här kapitlet studerar vi hur uppfattningar om smuts och renhet kan relateras till torghandel och dess förändring. Det ohygieniska som tillskrevs både försäljarna och kunderna granskas i relation till olika varor och till såväl könskodade som platsbundna föreställningar om renhet och smuts. Även platsen hade en stor betydelse för synen på handel med livsmedel. Vi fokuserar huvudsakligen på försäljning av mjölk och smör, kött samt frukt och grönsaker. Utgående från bilder, tidningstexter och frågelistmaterial studerar vi hur uppfattningar om smuts och renhet kommer till uttryck när torghandel beskrivs, diskuteras och avbildas i de olika källorna.

Kring sekelskiftet 1900 tillhörde torgförsäljarna olika samhällssegment. Dels var det landsborna som reste in till städerna för att sälja avkastningen från sina gårdar eller fisk de fångat. Dels sålde stadsboende torghandlare uppköpta varor och därtill sålde handelsträdgårdar sina egna produkter. I viss mån befolkades torgen även av etniska minoriteter och i Helsingfors och Åbo fanns så kallade narinker, det vill säga handelsplatser där judiska handlare fick bedriva handel med i första hand begagnade kläder.³ På grund av torghandelns snabba expansion väcktes diskussioner om de faror som handelsformen kunde föra med sig, då oerfarna kunder köpte av försäljare som inte drog sig för svekfullhet och lurendrejeri. Yvonne Hirdman, som har studerat föreställningar och praktiker kring mat vid sekelskiftet 1900, beskriver situationen som otyglad och med otaliga exempel på fusk: ekollon tillsattes i kaffet, sågspån i mjölet och ister i smöret. Dessutom färgades korven röd och kalvköttet blåstes upp.⁴

I kapitlet visar vi hur torgen började uppfattas som smutsiga platser, hur dessa platser reglerades på striktare sätt och hur hanteringen på ett bekönat sätt kunde tolkas i termer av äckel och avsmak. Studien pekar på en iögonfallande uppdelning mellan smuts och renhet i relation till torghandel. Förmodligen bidrar dessa genuskodade föreställningar, i samverkan med klass, till att matförsäljning på torgen började uppfattas som ett arbete för kvinnor. Medan matförsäljningen i början av 1900-talet i stor utsträckning sköttes av jordbrukarhushåll eller andra personer på landsbygden, hanterades denna i mitten av seklet av kvinnor med detta som yrke eller av professionella trädgårdsodlare.

Kontext, källor och teoretiska perspektiv

Under andra hälften av 1800-talet förändrades samhället på en rad olika sätt som märkbart skulle förändra synen på mat och hanteringen av livsmedel. Kring sekelskiftet ökade behovet av matinförskaffning i städerna – nu hade korna och de andra djuren i hög grad försvunnit även ur de små städerna och dessutom ökade stadsbefolkningarna snabbt i omfattning. Tidigare hade en stor del av maten producerats i stadshushållen. I städerna, i synnerhet i de mindre, hade det länge funnits en förhållandevis hög grad av självhushållning. Det fanns även ett dagligt behov av inköp därför att de bostäder som byggdes åt arbetarna inledningsvis var mycket små. I dessa fanns varken kok-, kyl- eller förvaringsmöjligheter och därför var man tvungen att dagligen gå till torget eller butiker i grannskapet. Kring sekelskiftet 1900 köpte personer från alla sociala klasser sin mat från torgen.⁵

Samtidigt innebar den teknologiska och industriella utvecklingen att livsmedel producerades i ett annorlunda sammanhang och i en snabbare takt än det tidigare hade varit möjligt. Sedan 1870-talet hade jordbruket i Finland i stor omfattning varit inriktat på animalieproduktion eftersom det fanns tillgång till billig rysk spannmål. Under 1900-talets första decennier grundades flera mejerier, många i kooperativ form, och dessa möjliggjorde export och samordnad försäljning i städerna. De tidiga andelsmejerierna grundades vanligen i mera avlägset belägna byar och från dessa mejerier exporterades vanligen smöret, medan hushåll förhållandevis nära städer i högre grad kunde torgföra sina produkter lokalt.⁶

I denna tid av modernisering fick även torghandel, en traditionell form för varuförmedling, ett uppsving. I alla städer hade det sedan 1600-talet funnits stipulerade torgdagar, från början torsdagar, då människor från städernas nära omland kom in för att sälja matvaror som smör och fisk men även hö och ved. Torghandeln föll således delvis tillbaka på äldre reglering och på sedvana, och det fanns traditioner som tillskrev bönder, kvinnor och marginaliserade grupper en rätt att utnyttja torghandel som en försörjningskälla.

Medan äldre reglering möjliggjorde torgförande av många olika slag av varor vid speciella tidpunkter började handeln med livsmedel

så småningom att omgärdas av nya reglementen. Som ett led i den bredare hygiendebatten blev smittorisken genom kontaminerad mat tema för diskussion i många städer och även på nationell nivå. År 1895 skärptes reglerna i de större städerna och till grund för detta låg bland annat en debatt som beaktade närheten till Ryssland och riskerna med de livsmedel som kom därifrån. År 1910 gjordes en inskränkning av de varor som kunde torgföras, detta som ett resultat av att ny kunskap om livsmedelshygien hade skapats.⁷

Det finns förvånansvärt få studier över torghandeln och detta slag av matförmedling.⁸ Däremot föreligger en antologi som handlar om framväxten av livsmedelskontroll i Norden, med fokus på reglementen och den kunskapsmässiga utvecklingen.⁹ I vårt kapitel vänder vi istället blicken mot det vardagligt upplevda beaktande av den normativa bild av torghandel som målades av tidningspressen.

Vår analys är baserad på ett varierande källunderlag, utifrån vilket vi undersöker praktiker, textuella och visuella representationer samt erfarenheter av matförsäljning på torgen. Dessutom synliggör de tre olika typerna av källmaterial som utgör grunden för kapitlet även maktförhållanden och hierarkier. I stor omfattning baseras texten på svenskspråkiga tidningstexter som vi har sökt fram med hjälp av det finska Nationalbibliotekets digitala tidningsbibliotek. Artiklarna återger diskursiva förståelser av torghandel, dess problem och möjligheter samt även hur dessa förändrades över tid. Tidningarna innehåller olika slag av textmaterial som berör torghandel. Vid sidan av en förhållandevis neutralt hållen rapportering om tillgång, efterfrågan och priser publicerades ofta negativa skildringar som till innehållet avspeglar myndigheternas uppfattningar om brister i hygien och renlighet. I tidningarnas torghandelsskildringar ”fördes” läsaren ofta till torget i syfte att frammana visuella bilder samt doft- och smakintryck.¹⁰ Således påtog sig tidningarna rollen som myndigheternas språkrör och framstår därför som en motpol till folkliga uppfattningar om torghandel.

I kapitlet analyseras också fotografier som föreställer torghandel i Finland 1890–1950. Utifrån webbplatsen Kuvakokoelmat.fi, en kulturhistorisk och etnologisk samling som upprätthålls av Museiverket och som innehåller sammanlagt cirka 10 miljoner bilder, har vi valt ut 143

bilder. Med sökningarna ”marknad” och ”torg” (fi. *markkinat* och *tori*) ger databasen ungefär 370 träffar, och av dessa har bilder från år 1950 eller senare samt marknadsfotografier som föreställer andra finsk-ugriska folk uteslutits.¹¹ Vår analys av dessa fotografier utgår från visuell etnografi, något som tillför nya lager till förståelsen av vardagliga praktiker och normer. Vid analysen av bilderna uppmärksammar vi förutom såväl kulturella som sociala normer och förväntningar även överträdelser och förändringar av dessa. Liksom inom traditionell etnografi förankras analyserna av fotografierna i den kulturella kontext som det avbildade ingår i.¹² Alldeles för ofta har fotografier dock uppfattats som vinklade eller konstlade, trots att de materiella dimensionerna som kan tillföras ändå gör bilderna till viktiga historiska källor.

Dessutom har vi i vår analys beaktat frågelistmaterial som har skapats senare. I början av 1970-talet sände Åbo Akademis kulturhistoriska arkiv ut en frågelistas om smörframställning och smörhandel.¹³ Förutom detta material beaktar vi Svenska litteratursällskapets i Finland pristävling ”Land och stad” som ordnades 1976.¹⁴ I tävlingen ombads landsbygdsbefolkningen bland annat berätta om sina resor till städerna och kontakter med stadsbor, och bland frågorna fick erfarenheter av torghandel en framträdande plats. Vid sekelskiftet och fram till 1920-talet engagerade frågan om torghandeln och dess organisering myndigheterna stort, och som vi visar levde dessa diskussioner kvar i det senare insamlade minnesmaterialet.¹⁵

I vår analys utgår vi på ett intersektionellt sätt från två olika teoretiska antaganden. För det första är vi influerade av Mary Douglas tolkningar av smuts och plats. Som Douglas har visat i sitt klassiska verk om renlighetens och smutsens symboliska betydelser, är dessa starkt kopplade till rådande uppfattningar om manlighet och kvinnlighet samt till deras inbördes hierarkier.¹⁶ Ofta har uppfattningar om det orena relaterats till kroppsvätskor, främst kvinnors, men här visar vi hur mäns praktiker och hantering av livsmedel kan tolkas i termer av smuts. Därför är vi för det andra inspirerade av Michel de Certeaus tolkningar av vardagliga praktiker och av hur platser görs – dels genom överordnades strategier, dels genom de praktiker och ”taktiker” som torgets användare använder sig av. De Certeau beskriver just torget som en social plats som är svår

att kontrollera och reglera men som ändå präglas av informella regler om det passande.¹⁷ Medan de Certeau gör oss uppmärksamma på hur praktiker är platsbundna visar även Douglas att föreställningar om smuts är kopplade till plats, och att upplevelsen av smuts ofta är sammanbunden med att något görs på fel plats och på fel sätt.

Platsens betydelse kan utifrån dessa antaganden problematiseras på olika sätt. Torghandeln ägde rum utomhus i en tid då det också byggdes såväl saluhallar som mindre livsmedelsbutiker.¹⁸ En försäljningsplats inomhus var tvivelsutan lättare att kontrollera – och livsmedel hade länge hanterats inom hushållen. Nu började man även i allt större omfattning köpa in varor till de egna hushållen och dessa utifrån kommande varor, som man själv inte hade kontroll över, kunde ses som antingen smutsiga eller rena. Huruvida någonting betraktades som smutsigt berodde på om en viss vara hanterades av fel person på fel plats och på ett normbrytande sätt.

Torgen utgjorde en arena där olika befolkningsgrupper möttes och interagerade. Genusläsningen av materialet måste därför göras ur ett intersektionellt perspektiv, eftersom de människor som sålde eller gjorde inköp på torgen hade olika social bakgrund och sätten att beskriva män och kvinnor var djupt färgade av vilken social position de intog. Dessutom spelade uppdelningen mellan det agrara och det urbana stor roll vid denna tidpunkt.¹⁹

Torget var en plats där många rörde sig och där såväl män som kvinnor agerade försäljare. Bland kunderna intog kvinnorna en synlig plats, eftersom det oftast var de som ansvarade för inköpen i familjerna.²⁰ Även om urbanisering förändrade vardagslivet kunde de på landsbygden rådande vanorna och normerna ändå leva kvar i stadsmiljön. Också i städerna föll arbete som klädtvätt, städning, stickning, bakning, matlagning och skötsel av barn på kvinnor, vanligen inom det som sågs som hushållets ramar.²¹ Gradvis luckrades de könskodade normerna upp, och torgen gav ökade möjligheter för kvinnor att sälja egna produkter, som smör, bakverk eller hantverk, och kvinnor kunde även förmedla andras produkter. I kapitlet visar vi hur hushållets och arbetsdelningens könade normer omskapades och förstärktes under denna tid utifrån platsrelaterade uppfattningar om renlighet och smuts.

När bondsmöret blir ett problem

Att sälja på torgen var en rättighet som historiskt hade tillskrivits bönder och i större städer fanns torg på vilka enbart bönder fick sälja – det finns exempel på hur torgpoliser ålades att avslöja falska lantmän.²² Det vanliga i att jordbrukare förde livsmedel till torgen betonades i frågelistsvaren och olika slag av matvaror ingår i skildringarna – ”smör, färdigbakat bröd eller limpor, mjölk i bleckhinkar, även råmjölk som var eftertraktad, fisk, mest strömming, kom från Larsmo”.²³ Så här beskrevs utbudet på torget i Jakobstad, en liten österbottnisk kuststad, i en minnesskildring gjord av en man med jordbrukarbakgrund.

Bilderna av detta torg visar också dess agrara prägel (bild 10.1 och 10.2). Den ena halvan av salutorget var reserverad för försäljare som kom sporadiskt till staden för att sälja och här sålde i huvudsak landsbygdsbefolkningen (eller med en dåtida beteckning ”allmogen”) från kärror. På andra sidan fanns försäljningsplatser för mera stadigvarande försäljare. De mera etablerade matvaruhandlarna hade egna stånd.

År 1910 debatterades torghandeln i den lilla kuststaden och den lokala handelsföreningen ondgjorde sig över att torgavgifterna var lägre än i andra städer.²⁴ Det påstods att försäljare strömmade från andra orter till förfång för ”stadens skattedragande handlande och hantvarkare” och man yrkade på att polismyndigheten skulle övervaka ordningen vid salutorget och järnvägstorget, det sistnämnda kallades för ”Ryss-torget”. I inläggen framfördes ingen kritik mot jordbrukarna utan det var uttryckligen främst mellanhänderna som kritiserades:

Rörande handeln å Salutorget må tilläggas att färska livsmedel såsom bröd, mjölk, smör, ost, ägg, färsk fisk, fågel, skogsvilt, grönsaker, frukter, bär, svampar m.m. dyl. väl få av allmoge men ej av mellanhandlare, genom kringbärning föryttras.²⁵

Till städerna önskade man kring sekelskiftet 1900 ett tillräckligt omfattande inflöde av ”färska livsmedel”. De kritiska texterna som riktades mot jordbrukare började dyka upp några år senare då livsmedelsbrist rådde. Då talades det om hur man förde undermåligt smör till staden och hur bönder kunde be sina grannar sälja det smutsiga smöret å deras

Bild 10.1. En torgdag i Jakobstad på 1890-talet. Källa: Jakobstads museum/fotograf Ernst Lagus.

vagnar.²⁶ Det är tydligt att det smör som såldes direkt från gårdarna och inte via mejerier började ses som sämre. I den kooperativa tidskriften *Pellervo* gavs det exempel på hur gammalmodiga bondkvinnor tillverkade smör av dålig kvalitet.²⁷ Liknande berättelser återkommer också i frågelistmaterialet och det berättas bland annat om ”ekonomiskt” sinnade husmödrar som skummade mjölken för många gånger.²⁸

Berättelserna om fusk, både i förhållande till priser och till hur livsmedel hanterades, återknyter till en av det tidiga 1900-talets stora frågor om hur man skulle organisera förhållandena under en period av urbanisering. Men detta visar också hur sociala skillnader gavs betydelse i en tid av snabb förändring.

Att det inte alltid var så trevligt att stå på torget och sälja smör framgår av minnesberättelser som samlades in långt senare. I minnesskild-

Bild 10.2. Under 1890-talet, då denna bild togs, var det torgförsäljning endast en dag i veckan. I början av 1900-talet utökades antalet dagar. Källa: Jakobstads museum/fotograf okänd.

ringar rörande smörhandel omtalas en specifik företeelse rätt ofta. Det handlar om hur kunderna, ofta beskrivna som ”stassfruar”, smakar på smöret. Kunderna gav sig i denna situation således rätt att smaka på smöret, och det här har förmodligen väckt negativa känslor hos den grupp som sålde smöret eftersom detta är något som skribenterna ofta noterar i frågelistsvar.²⁹ Också kundernas beteende omtalas således och i skildringarna skrivna ur försäljarnas perspektiv betonades ofta de sociala skillnaderna: ”De som räknade sig till finare och högre komna på samhällsstegen vände lillfingret avigt och med nageln tog sitt prov och kvarlemnade en repa i smörbiten.”³⁰

I några av dessa skildringar omnämns också det ohygieniska, då tolkat utifrån en senare tid: ”Detta gick till så att v.b [vederbörande] tog

en gnutta smör med fingernageln och stoppade i munnen vilket måste anses mindre hygieniskt.”³¹

I mitten av 1910-talet fanns ny naturvetenskaplig kunskap om renhetens betydelse. Det här var också en tid då det rådde brist på förnödenheter, och inte minst under dessa turbulenta år präglade av politisk oro och världskriget misstänkliggjordes de jordbrukare som sålde mat på torgen. Vid denna tid förbättrades de agrara hushållens avkastning, men jordbrukarna i Finland påverkades också av internationella konjunkturen och dåliga skördeår. På den ryska marknaden ökade efterfrågan på smör under krigsåren och det var inte minst genom producenternas kooperativa organisationer som smöret såldes österut. Möjligheterna till spannmålsimport från Ryssland minskade under kriget och importen avbröts nästan helt och hållet våren 1917.

I Jakobstad publicerades namnen på jordbrukare som hade ren mjölk år 1917, ett år då tydlig reglering av matförsäljning hade införts:

Den bästa mjölken beträffande renhet, fetthalt och hållbarhet levererades senaste månad av följande bönder: Karby: Vikt. Nylund. Lövä: Vikt. Förste, Löfgren. Forsby: Katarina Bur, Alfred Andersson. Soklot: And. Gustafsson, Johan Nylund, Jakob Nikonen, Axel Karlsson, Aug. Froste. Staraby: Johan Karlsson, Sofia Nygård Vikt. Jansson, Henrik Skutnabb, Viktor Skutnabb. Mjölkleverantörerna uppmärksamgöres på att smutsproven dagligen utställas i skåpet å mjölklaboratoriet vid Otto Malmsgatan.³²

Att mjölkhanteringen hade förändrats på genomgripande sätt omtalas av många av de personer som sänt in frågelistsvar. Samtidigt framställdes de äldre praktikerna även på ett sätt som gör att det ordentliga och det rena träder fram:

Eftersom smöret var den dyrbarast[e] av gårdens egna produkter och mången gång den enda man kunde omsätta i reda pengar, så var själva tillverkningen, kärningen ett särdeles viktigt, nästan högtidligt företag som nog matmor själv för det mesta ville sköta.³³

Det smör vi använde själva packades ner omsorgsfullt, så att inga luftfickor fanns, i smörkrukan. Detta var en glaserad fajanskruka

med två öron. Sådana torde ännu finnas i handeln. Det smör som såldes packades i färdiga paket ell. i träbyttor, beroende på hur länge det skulle förvaras.³⁴

Det smör som producerades i hemmen började i ökande grad ses som smutsigt under en tid då försäljningen av mejeritillverkat smör ökade i omfattning. Samtidigt återspeglar frågelistsvar från dessa grupper en uppfattning om att de egna tillverkningsätten var gedigna och renliga.

Kött och det ordnade

På de tidiga torgbilderna kan försäljningsstånden stå förhållandevis ordnade. När torghandeln beskrevs i tidningarna sågs också detta, det röriga, som ett problem. Följande tidningsinlägg visar att man ville lägga grund för en mer ordnad försäljningsplats där olika slag av varor inte blandades. Det här förhållandet märktes tydligt i den bild som förmedlades av torghandeln i den finländska pressen:

Vi tro, att ifall hvarje dag en och hvarje torgdag ett par poliser vore placerade å torget och anvisade enhvar med sitt lass ankommande landsbo sin plats uti regelbundna, enligt förut uppgjord ordningsplan bestämda rader eller linjer med fria passager däremellan, så kunde mycket obehag undvikas för såväl säljare som köpare.³⁵

Artiklar och notiser beskriver hur kött, fisk, smör, bär och grönsaker stod uppställda bredvid säd, ved och hö på dammande torg där försäljarna hade placerat sig huller om buller för att bjuda ut sina varor. Bredvid sina provisoriska stånd hade torgförsäljarna dessutom hästarna som de hade färdats med till torget. Saften från köttet och frukten blandades med avfall, djurens avföring och dammet från torget och tillsammans blev det en gytjig sörja. Därmed var hela marken som torgen stod på sjuk.³⁶ Behovet av att flytta försäljningen av livsmedel inomhus till saluhallar framställdes som akut. Framför allt i Helsingfors tycktes behovet av en saluhall vara skriande, om man får tro *Hufvudstadsbladet*. På samma sätt som Hirdman visar att Stockholm i svensk press framställdes som efterblivet i jämförelse med europeiska storstäder såsom London, Paris

och Berlin, hävdade den finländska huvudstadspressen att utlänningar storligen förundrades över hur primitivt livsmedelsförsäljningen organiserades i Helsingfors. I en artikel från 1907 skrev *Hufvudstadsbladets* redaktion att till och med Åbobor förvånades av tillståndet i Helsingfors, eftersom förhållandena var mycket bättre ordnade i Åbo.³⁷

I diskussioner om renlighet i allmänhet och på torgen i synnerhet verkar ett återkommande inslag vara att det egna landet eller den egna orten framställs som problematisk, medan idealet finns någon annanstans. För utlänningar kunde nämligen torgen i Helsingfors istället vara själva sinnebilden för det prydliga och rena, vilket Andrew G. Newby har visat i sin studie över Finlandsbilden på Irland. Då irländaren Michael Davitt besökte Helsingfors år 1904 beskrev han i sina anteckningsböcker ett torgbesök där han förundrades över både torgets och människornas renlighet och prydlighet, trots att där såldes livsmedel av de mest varierande slag. Enligt Davitt fanns en sådan renlighet inte att skåda i något annat land.³⁸

Men för att återvända till avsmaken och äcklet, så är de även starkt närvarande i minnesmaterialet, där framför allt kötthandeln väckte anstöt. Runt köttet, som ibland ryktades vara av självdöda djur, surrade spyflugor och det sveptes ofta in i smutsiga tyger. Även kötthandlarnas hantering av köttet lyftes fram och i Åbo fanns till exempel kötthandlaren som alltid höll kniven i munnen innan han skar upp köttet. Äcklet sträckte sig alltså vidare till kötthandlaren som person och en specifik slaktare beskrevs ofta vara berusad under torgtiden och det hände att han urinerade bredvid ståndet. Informanterna framställde dessutom kötthandlarna som våldsamma både mot de assisterande familjemedlemmarna och mot andra kötthandlare.³⁹

Att det är just kötthandeln som föranleder informanterna att återge minnen av avsmak är inte förvånande. Enligt Christina Nordin steg köttet fram som stommen i matkonsumtionen vid sekelskiftet 1900, och detta gällde i synnerhet för de större städerna. Köttet blev därigenom en basföda runt vilken annan konsumtion byggdes upp, och därtill var köttet det födoämne som var utsatt för flest risker då det gällde livsmedelshygien.⁴⁰ Bildmaterialet visar att köttet också kunde säljas oslaktat (bild 10.3 och 10.4).

Bild 10.3. Det var ofta männen som ansvarade för köttförsäljningen på torgen. Denna bild från tidigt 1900-tal är från Jakobstad. Källa: Jakobstads museum/fotograf okänd.

Informanternas upplevelse av äckel pekar på en intressant dimension av hur erfarenheter aktualiseras i minnesmaterialet. I dylikt material har det ofta varit kollektivets erfarenheter som skrivits fram, och den person som skrivit ner berättelsen har istället för att lyfta fram det egna subjektet snarare fungerat som ett språkrör för en bredare gemenskap.⁴¹ Äcklet presenteras dock som en individuell och inte som en kollektiv erfarenhet.⁴² I informanternas berättelser är det dessutom i högre grad försäljaren, det vill säga slaktaren, än produkten (köttet) som väcker anstöt, vilket förstärker individcentreringen i hågkomsterna av avsmak. Försäljarna pissar, för över sin saliv på köttkniven samt står med smutsiga förkläden och lakan. Dessutom är de på fyllan och våldsamma.

I minnesberättelserna finns en könsbaserad avsmak, där smutsen – i dessa fall pisset, saliven, blodet och flottet – associerades med män.

Bild 10.4. På denna bild från torget i S:t Johannes, Karelen, tagen under 1930-talet säljer männen grisar. Källa: Museiverket/fotograf T. Laitinen.

Även tidningsmaterialet visar att det fanns en tydlig koppling mellan orenhet och maskulinitet samt mellan renhet och kvinnlighet då det handlade om torghandel. I en artikel för tidningen *Östra Finland* från 1895 förfasade sig signaturen "s" över all smuts på torgen. Smutsen var enligt artikelskribenten ofta förorsakad av försäljarnas lättja och fusk när det gällde att följa de existerande föreskrifterna. För att övervaka och råda bot på smutsen på torgen rekommenderade skribenten att en snygghetspolis borde inrättas. Enligt skribenten borde kvinnor vara mera kvalificerade än män för uppgiften:

För att vara arbetande i denna snygghetspolisår kräfvdes ingalunda att tillhöra det manliga könet, utan långt hållre skulle denna värksamhet kunna öfverlämnas till fruntimmerna. Dessa hafva nämligen för snygghet i allmänhet en mera klar och öppen blick än männen, hvarför

de också lättare äro i tillfälle observera när osnyggheet förekommer. Dessutom skulle fruntimmer, då de naturligtvis ej för skötandet af sin snygghetspolistjänst behöfva vara uniformerade, lättare öfverras-ka dem, som vid torghandeln bära sig snaskigt åt, än en uniformerad polisman är i stånd till.⁴³

Detta citat visar med tydlighet att kvinnor associerades med renhet och prydlighet, att de ansågs ha en naturlig fallenhet för ordning och att observera ”snaskighet”, något som männen antogs vara sämre på. Kopplingen mellan avsmak och genus tycks dock ha varit produktspecifik, och förstärkts vid hanteringen av särskilda matvaror.

Trädgården och den rena naturen

I tidiga tidningsskildringar framstår alla varor som smutsiga och det handlar som det redan framgått också om att olika slag av varor blandades, bland dem grönsaker och frukter: ”Det var rotfrukter av olika slag, det var ull och lin som behövdes för husets behov, kött och bröd hämtades även till torget, och säkert såldes de många gånger under sådana förhållanden att nutidens hälsovårdsnämnder skulle få slaghicka.”⁴⁴

I några minnesskildringar framhålls att det lantliga kunde ses som positivt – en åländsk kvinna minns att det åländska smöret hade god åtgång i Stockholm och hon relaterar detta till en frisk och ren natur: ”Eckeröborna berättar att deras smör var uppskattat för sin läckerhet. Och undra på hur bra smaken var frisk och god då korna som levererat råvaran betat på de härliga åländska lövängarna.”⁴⁵

På torgen skulle olika slag av försäljare skiljas åt och en tidningsdebatt från 1910-talet visar att de försäljare som drev handelsträdgårdar inte ville blanda sig med de bönder som sålde på Vasa torg. I två lokala tidningar refererades den dispyt som berörde frågan om var trädgårdsodlare från landsbygden skulle sälja sina produkter. Dessa hade av allt att döma mot sin vilja placerats bland bönderna.⁴⁶

Trädgårdsodlarna utvecklades till en egen ny yrkesgrupp och de ville förmodligen inte förknippas med jordbrukarna. I tidningstexterna som publicerades under mellankrigstiden är det huvudsakligen trädgårds-

odlarna och de produkter som dessa säljer som förknippas med det rena och friska från landsbygden. Både de livsmedel och de blommor som fås från handelsträdgårdarna beskrivs som rena:

Trädgårdsmästare och grönsaksgummor på torgen börja också få sina bord rågade med högsommarens hela rikedom. Den långa köttdietens öken är lyckligen tilländalupen och man har hunnit till grönsakernas fruktbara oas.⁴⁷

Också trädgårdsodlarna omkring Lappvik ha glömt våra torgdagar. Jag försäkrar att allt vad deras trädgårdar ge i grönsaker och frukt skulle ha en rykande åtgång på Lappvik torg. Köparena äro redan på förhand färdiga att slåss om varan.⁴⁸

Kvinnorna, kläderna och de raka leden

I senare bilder av torgen märks rakare led. En analys av bilder som tagits av torgen visar också en annan sak – på de senare tagna bilderna är det i ökande grad kvinnor som är försäljare. Bland torgförsäljarna var kvinnornas andel påfallande stor – det visar fotografierna. På ett fotografi från höstmarknaden i Uleåborg 1933 syns endast kvinnliga försäljare, och som man kan notera i disken hos försäljningskvinnan med ljus jacka fanns matvaror och överraskande nog även småvilt bland försäljningsprodukterna. Just småvilt förefaller ofta ha saluförts av män.

På fotografierna säljer kvinnorna främst matvaror (bild 10.5). Då penningekonomin blev mer allmän saluförde de troligen egenhändigt tillverkade produkter för att få extra inkomster. Medan husmödrar i bondehushåll och torp hade ansvarat för inomhusarbete och hushållningen med mat, så hade döttrarna eller pigorna utfört smutsigare och tyngre delar av jordbruksarbete, nämligen utomhusarbetet. Kunde man tänka sig att torghandeln ”proletariserades” på så vis att kvinnorna som under den moderna omvandlingen sålde sina varor på torget representerade en äldre form av självhushållning och förknippades med de betydelser som denna hade? På ett fotografi av Kuopio torg är torgförsäljerskorna gamla (bild 10.6). Så är det på de flesta av de bilder från mellankrigstiden som har analyserats.

Bild 10.5. Det är enbart kvinnliga försäljare som syns på detta fotografi av höstmarknaden i Uleåborg 1933. Källa: Museiverket, JOKA Journalistinen kuva-arkisto/fotograf okänd.

Till skillnad från de unga kvinnor i fabriker och handelsbodas som arbetade utanför hemmets sfär, utgjorde torgförsäljarkvinnornas försörjningsuppgifter en tydlig fortsättning på det arbete som utförts i landsbygdshem. Försäljarnas resor till städernas torg kunde vara långa,⁴⁹ men oftast kom man ändå från kringliggande landsortskommuner. Till exempel Hermanstads och Majstads områden i Helsingfors, som ligger 4–5 kilometer från Helsingfors centrum, hörde ännu i 1900-talets början till stadens yttre, landsbygdsliknande områden, där det varken fanns vattenlednings- och avloppssystem eller regelbunden lokaltrafik.⁵⁰ Försäljarna var också ofta tvungna att åka till torget tidigt på morgonen.⁵¹ Då utgjorde försäljningen på torget självhushållningskedjans allra sista led.

I agrarsamhället, där försörjningen i hög grad hade grundat sig på självhushållning och det förekom en ganska strikt kontroll av med-

Bild 10.6. Torget i Kuopio. Källa: Museiverket/fotograf Hans Ritter.

lemmarna i de gemenskaper som byar och släkt utgjorde, höll sig en respektabel och giftasvuxen ung kvinna i närheten av hemmets krets. Dessa kvinnor rörde sig ofta på bekanta platser i närheten av hemmet.⁵² Det fanns således kulturella uppfattningar om en hushållssfär som fortsättningsvis kunde prägla vardagligt beteende i städerna.

De kvinnliga torgförsäljarna bar skylande kläder. En förklaring till torgförsäljarnas klädsel kan ligga i det faktum att alla allmogens kvinnor traditionellt hade klätt sig på detta sätt. Dessutom bestämde de nordliga väderförhållandena klädseln: i varmt väder skyddade kläderna huden från brännande sol och i kyla värmdde de. Men förklaringen är kanske för pragmatisk. Av kvinnor i kundbetjäningssyrken förväntades, som Marja-Liisa Hentilä visar i sin studie, sedlighet och ett välartat sätt, och den unga kvinnan skulle skyla sig med fotsida och långärmade kläder. Prål var emellertid inte passande: en försäljare som kommit från fattiga

Bild 10.7. På denna bild från Uleåborgs torg år 1938 har både försäljarna och köparna hatt. Källa: Museiverket, JOKA Journalistinen kuva-arkisto/fotograf okänd.

förhållanden fick inte klä sig grannare än sin välbeställda kund, men hon fick inte heller klä sig bättre än arbetarbefolkningen. Kvinnans civilstånd hade stor betydelse när det gällde att få ett arbete: ensamma mödrar eller gravida kvinnor godkändes oftast inte som butiksförsäljare.⁵³

Kvinnornas torgklädsel hänger samman med agrarkulturens traditioner rörande kvinnlighet samt föreställningar om och representation av genus. Då väcks frågan: Klädde sig kvinnorna som stod på torget i enlighet med en kulturell förväntan, som hade sina rötter i den gamla landsbygdkulturen där kvinnor ofta utfört arbetet på gården och i det egna hushållet skyddade från främmande (mans)blickar? Kunde försäljningskvinnornas torgklädsel hänga ihop med att de medvetet täckte sin kropp och sin hud så att de inte skulle framstå som oanständiga kvinnor?

Att arbetar- och försäljarkvinnor bar täckande kläder kan tolkas som en sammankoppling mellan renlighetsföreställningar och maktförhållan-

den. Eftersom hela samhället genomsyrades av hierarkier internaliserade individen olika kontrollregimer. Därmed reproducerade hen omedvetet undertryckande kontrollmekanismer.⁵⁴ Genom att undvika kroppslig exponering på torgen kunde kvinnorna stå för renhet och prydlighet. Det är emellertid viktigt att poängtera att de kvinnliga klädkoderna knappast var skapade av män, utan tvärtom av andra kvinnor. Liksom Helga Druxes har argumenterat var det modern och inte fadern som övervakade att normerna kring renlighet, prydlighet och matkonsumtion efterföljdes.⁵⁵

Dessutom kan sammanlänkningen mellan kvinnlighet och renlighet ha gjort att man inom hushållen valde att låta kvinnor stå för försäljningen. Således mötte äldre föreställningar om sedlighet nyare uppfattningar om renhet och prydlighet. Vid denna tid förefaller det ha varit viktigt att klä sig på ett sätt som signalerade renlighet och ordentlighet. Det sista fotografiet visar försäljning av blommor, och här har försäljerskan en friare klädsel. På denna bild från Uleåborgs torg år 1938 har både försäljarna och köparna hatt, och de sociala skillnaderna är inte längre lika tydliga (bild 10.7).

Genus, klass och en plats i förändring

I det här kapitlet har vi visat hur de olika varorna som såldes på torget kunde tolkas på varierande sätt när det handlar om uppfattningar om renhet och smuts. När det gäller bondsmöret så framstod både bönderna och de kvinnor som ansvarade för tillverkningen i negativ dager i tidningarna och dessa försäljare kunde framställas som gammalmodiga och snikna. Delvis återfinns även uppfattningar av detta slag i frågelistmaterialet. Berättelser av det här slaget knyter också an till uppfattningar om att en del av jordbruket utövades på gammalmodiga och primitiva sätt.

I både tidningsmaterialet och minnesmaterialet lyfts den smutsiga kötthanteringen fram. Just när det gäller känslor av äckel och smuts är det många av skribenterna som lyfter fram de egna erfarenheterna. Och ofta handlar det om en könsbaserad avsmak, där smutsen associerades med män. Tidningsmaterialet visar att det fanns en tydlig koppling

mellan orenlighet och maskulinitet samt mellan renlighet och kvinnlighet då det handlade om torghandel.

Vi har visat att kvinnorna ges ett utökat utrymme i torghandeln och denna utveckling på ett tydligt sätt kan kopplas samman med könade uppfattningar om smuts. Dessutom har sammanvävda föreställningar om renlighet och genus en stor betydelse, och det förefaller vara så att äldre tankesätt om renlighet omformas när moderna synsätt etableras. I dessa processer stärks uppfattningar om livsmedelshantering som ett yrke för kvinnor. Vår analys av bilderna visar att många av de kvinnliga försäljarna länge skylde sina huvuden med sjalar och dukar. På de äldre bilderna finns flera yngre kvinnliga försäljare och på de nyare fotografierna är försäljerskorna ofta äldre.

I det här kapitlet har vi också gett exempel på förändrade sätt att uppfatta smuts – olika smutskoncept möter varandra. Normer och praktiker kring hygien varierade mellan stadsbor och glesbygdens landsbygdsbor. Dessutom krävde tillgången till bad, byteskläder och matförvaring ekonomiska resurser, något som långt ifrån alla hade i början av 1900-talet. Klass inverkade även på föreställningar om renlighet. Å ena sidan finns tydliga exempel på hur uppfattningar om de smutsiga andra sätts i rörelse – smutsen och det rena tillskrivs specifika grupper. Å andra sidan ser man hur moderna uppfattningar om renlighet, baserade på kunskap om hur sjukdomar sprids, får fotfäste. I bägge fallen spelar dock platsen en speciell roll – uppfattningar om och känslor kring det rena och det smutsiga ges betydelse av platsen, i det här fallet torget. Sammantaget visar vår studie hur traditionella och moderna uppfattningar vävs samman.

Noter

- 1 *Östra Finland* 19 september 1895.
- 2 Andelen människor som bodde i städer eller köpingar i Finland var år 1890 9,9 %, 1910 14,7 % och 1930 20,6 %. *Statistisk Årsbok för Finland: Ny serie – LXIV – År 1968*. Statistiska Centralbyrån. Helsingfors: Statens tryckericentral 1969, 5.
- 3 Se t.ex. Wassholm, Johanna, "Handel i marginalen: Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* vol. 102, nr 4, 2017, 596–603.

- 4 Se t.ex. Hirdman, Yvonne, *Magfrågan: Mat som mål och medel: Stockholm 1870–1920*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1983.
- 5 För studier av förändring av livsmedelshandel under krigsåren, se t.ex. Hirdman 1983; Nyström, Samu, *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta: Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918*, Helsingfors: Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXIX, 2013.
- 6 Jämför Östman, Ann-Catrin, "Traditions of gender, class, and language: Cooperative organizing in a Finland-Swedish community", *Markets and economic change in Europe from the 13th to the 20th century*, Pinella, Vicente (red.), Turnhout: Brepol Publishers 2009, 227–247.
- 7 Hietala, Marjatta, "Upplysning om hygien: Utländska influenser på finska läkares engagemang inom livsmedelskontrollen i Finland", *Mot ett modernt livsmedelssystem: Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Eriksson, Per (red.), Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 2015, 111–120.
- 8 För exempel, se Hirdman; Nordin, Christina, *Oordning: Torghandel i Stockholm*, Lund: Sekel bokförlag, 2009; Lee, Jenny, *The market hall revisited: Cultures of consumption in urban food retail during the long twentieth century*, Linköping: Linköping Studies in Arts and Science No. 497, 2009; Nyström. För exempel på internationella studier, se Thompson, Victoria E., *The virtuous marketplace: Women and men, money and politics in Paris, 1830–1870*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press, 2000; Shorett, Alice & Morgan, Murray, *Soul of the city: The Pike place public market*, Seattle: University of Washington Press, 2007; Tangires, Helen, *Public markets and civic culture in nineteenth-century America*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003; Graham, Richard, *Feeding the city: From street market to liberal reform in Salvador, Brazil 1780–1860*, Austin: University of Texas Press, 2010.
- 9 Eriksson, Per (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem: Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 2015.
- 10 Jämför också Lindberg, Hanna, "Kyllä mä oon aina silleen tykännyt torikaupasta. Ihmisten väliiset suhteet ja vastenmielisyyys torikauppaa käsittelevissä kokemuspohjaisissa tarinoissa n. 1900–1950", *Eletty historia: Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, Kivimäki, Ville, Malinen, Antti & Annola, Johanna (red.), Tammerfors: Vastapaino, 2019, 217–248. Se även Wassholm; Östman, Ann-Catrin, "Smör och känslor i kristid", *Köpa salt i Cadiz och andra berättelser*, Tandefelt, Henrika et al. (red.), Helsingfors: Siltala, 2020, 199–210.
- 11 www.kuvakokoelmat.fi. (senast kontrollerad 23 juni 2021).
- 12 Pink, Sarah, *Doing visual ethnography: Images, media and representation in research*, London: Sage, 2007.
- 13 KIVÅ 29 A, B 1971, skapad av Nils Storå, detta material finns på arkivet Cultura, Åbo Akademi.
- 14 Pristävlingen fick 160 bidrag och arkivmaterialet omfattar 1 070 brevsidor. Informanterna var i huvudsak födda mellan 1890 och 1925, vilket innebar att de vid tiden för insamlingen var mellan 50 och 85 år gamla, och den tid som beskrevs var första hälften av 1900-talet.
- 15 Jämför också Lindberg, "Kyllä mä [...]"; Östman, Ann-Catrin, "Att synliggöra det nedvärderade", *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs akademins årsbok*, 2019, 73–84. Se även Åström, Anna-Maria, "Strömmingsmarknaden som identitetssymbol", *Gräns-*

- folkets barn: Finlandssvensk marginalitet och självhävvelse i kulturanalytiskt perspektiv*, Åström, Anna-Maria, Lönnqvist, Bo & Lindqvist, Yrsa (red.), Helsingfors: SLS, 2001, 292f.
- 16 Douglas, Mary, *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*, New York: Routledge, 1996, 3.
 - 17 de Certeau, Michel, *The practice of everyday life*, Berkeley: University of California Press, 1984, xii–xiii, 30–34; de Certeau, Michel, Giard, Luce & Mayol, Pierre, *Arkipäivän kekseliäisyys 2: Asuminen, ruuanlaitto* Tammerfors: niin & näin, 2013, 33–40.
 - 18 Jämför också Tooftgard, Jens, "Marketplaces and central spaces: Markets and the rise of competing spatial ideals in Danish city centres, c. 1850–1900", *Urban History*, vol. 43, nr 3, 2015, 1–19.
 - 19 Fiebranz, Rosmarie, "Lagårdar och lönearbete: Modernisering och skillnadskapande i norrländsk skogsbygd vid 1900-talets mitt", *Scandia* vol. 76, nr 1, 2010, 100–128. Jämför också Åström, 2001.
 - 20 Se t.ex. Skarin Frykman, Birgitta, *Larsmässemärknaden: En folklig karneval i 1800-talets Göteborg*, Göteborg: Göteborgs universitet, 1993.
 - 21 Markkola, Pirjo, "Maaseudun työläisvaimot", *Tuntematon työläisnainen*, Laine, Leena & Markkola, Pirjo (red.), Tammerfors: Vastapaino, 1989, 47–53; Stark, Eija, *Köyhyyden perintö: Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkertä- ja sananlaskuaineistoissa*, Helsingfors: SKS, 2011, 251.
 - 22 Nordin, 44–52, 215–217.
 - 23 "Land och stad", SLS 1185, *Svenska litteratursällskapet i Finland*, Helsingfors, 140.
 - 24 *Jakobstad* 22 januari 1910; *Jakobstad* 12 februari 1910.
 - 25 *Jakobstad* 12 februari 1910.
 - 26 Jämför också *Vasabladet* 7 november 1911, 10 september 1912, 4 april 1915 och 8 oktober 1916.
 - 27 Detta är en återkommande – och transnationell – berättelse i kooperativa tidskrifter, se t.ex. Wawrzeniuk, Piotr & Östman, Ann-Catrin, "Brukbar historia? Framställningar av böndernas historia och bondesamhällets seder", *Perspektiv på lantbrukets organisering*, Eriksson, Fredrik & Eriksson, Per (red.), Stockholm: KSLs, 2016, 52f.
 - 28 KIVÅ 3108.
 - 29 Se t.ex. KIVÅ 3088 och 3111; SLS 1185, 135.
 - 30 KIVÅ 3076.
 - 31 KIVÅ 3092.
 - 32 *Pedersöre* 13 oktober 1917.
 - 33 KIVÅ 3063.
 - 34 KIVÅ 3087.
 - 35 *Kotka Nyheter* 4 september 1897.
 - 36 *Östra Finland* 19 september 1895; *Wasa Nyheter* 24 april 1896; 24 juni 1898; *Västra Nyland* 30 maj 1902; *Hufvudstadsbladet* 13 april 1907.
 - 37 Hirdman, 140; *Hufvudstadsbladet* 13 april 1907.
 - 38 Newby, Andrew G., "'The cold, northern land of Suomi': Michael Davitt and Finnish nationalism", *Journal of Irish and Scottish Studies*, vol. 6, nr 1, 2013, 81.
 - 39 SLS 1185, 644.
 - 40 Nordin, 130.
 - 41 Östman, Ann-Catrin, *Mjolk och jord: Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademis förlag, 2000, 50.

- 42 Enligt filosofen Olli Lagerspetz är äckel en djupt personlig känsla som berättar mera om subjektet än objektet för upplevelsen. Detta kan även förklara hur upplevelser av äckel formulerades i minnesmaterialet. Lagerspetz, Olli, *Smuts: En bok om världen, vårt hem*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006, 62.
- 43 *Östra Finland* 19 september 1895.
- 44 SLS 1185, 695.
- 45 KIVÅ 3131:1.
- 46 *Vasabladet och Vapaa Sana* 8 juli 1911.
- 47 *Wiborgs Tidning* 14 juli 1913. Jämför även *Österbottningen* 19 september 1929; *Svenska Pressen* 26 februari 1927.
- 48 *Västra Nyland* 12 juli 1921. Se även *Västra Nyland* 3 oktober 1925.
- 49 Räsänen, Matti, ”Tori tutkimuskohteena”, *Uusimman ajan etnologinen tutkimus taajamissa ja kylissä: Seminaari 4–8.2.1974*, Valonen, Niilo & Kovalainen, Pirkko, (red.), Helsingfors: Helsingfors universitet, 1974, 72.
- 50 Herranen, Timo, ”Helsingin kasvukipuja vuosisadan vaihteessa. Hermannin ja Toukolan esikaupungit”, *Arki ja murro: Tutkielmia keisarinajan lopun Suomesta*, Peltonen, Matti (red.), Jyväskylä: Suomen Historiallinen Seura, 1990, 117.
- 51 Jämför också Lindberg, 217–248.
- 52 Peltonen, Matti, ”Työnjako sosiaalisena tilana: Sukupuolenmukaisesta työnjaosta maataloudessa”, *Suomalaisen työn historiaa: Korvesta konttoriin*, Parikka, Raimo (red.), Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1999, 40–45; Rahikainen, Marjatta, ”Kotiapulaisena 1900-luvun kaupunkilaisperheessä”, *Työteliäs ja uskollinen: Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi (red.), Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006, 27.
- 53 Hentilä, Marja-Liisa, ”’Pikku myyjätär’: Ammatin naisistuminen ja hygienian tulo myymälään”, *Suomalaisen työn historiaa: Korvesta konttoriin*, Parikka, Raimo (red.), Helsingfors: SKS, 1999, 112.
- 54 Druxes, Helga, *Resisting bodies: The negotiation of female agency in twentieth-century women's fiction*, Detroit: Wayne State University Press, 1996, 9.
- 55 *Ibid.*, 69.

Om författarna

Johanna Annola är disputerad i historia och arbetar nu som akademiforskare vid Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhets-historia (HEX) vid Tammerfors universitet. Hennes nyaste projekt handlar om kvinnofångelser i Finland under det långa 1800-talet.

Karin Carlsson är historiker och verksam vid Stockholms universitet. Hon disputerade 2014 på avhandlingen *Den tillfälliga husmodern*. Hon har i sin forskning intresserat sig för välfärds- och genusfrågor, liksom köks- och stadshistoria ur ett materialitetsperspektiv.

Annelie Drakman disputerade 2018 i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet på en avhandling om hur åderlätning och klimatmedicin övergavs under 1800-talets lopp. Hon arbetar nu som forskare vid Institutionen för kultur och estetik på Stockholms universitet.

Josefin Englund disputerade 2018 i historia vid Uppsala universitet på en avhandling om könsideal i svenska kontaktannonser 1890–1980. Hon arbetar nu som lektor i utbildningsvetenskap vid Institutionen för rörelse, kultur och samhälle på Gymnastik- och idrottshögskolan i Stockholm.

Ingun Grimstad Klepp är professor i kläder och hållbarhet vid Forbruksforskningsinstitutet SIFO, OsloMet. Hon är utbildad etnolog, och i sin omfattande forskning om textilier, klädvanor, tvätt och miljö förenar hon tekniska och historiska infallsvinklar med samtidsperspektiv för att förstå konsumtion.

Minna Harjulas forskning handlar om hälsa, välfärdsstat och medborgarskap. Hon arbetar nu som forskare vid Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhetshistoria (HEX) vid Tammerfors universitet.

Hanna Lindberg är historiker och arbetar som forskare vid Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhetshistoria (HEX) vid Tammerfors universitet. I sin forskning har Lindberg studerat minoriteter, genus och funktionsvariation i framväxten av den finländska välfärdsstaten under 1900-talet.

Inger Lyngdrup Nørgård disputerade i historia 2015 vid Syddansk Universitet. Hennes avhandling handlar om synen på fattiga samt behandlingen av dem inom välgörenhet och den offentliga fattigvården 1770–1874. Idag arbetar hon vid Randers Stadsarkiv, Museum Østjylland, på ett större forskningsprojekt om varför vi blivit så intresserade av att registrera persondata under 1900-talet.

Eija Stark är folklorist och disputerade 2011 på en avhandling om fattigdomens kultur i Finland. Hennes forskningsintressen inkluderar folkkultur med fokus på klass och folklorens funktioner. Hon arbetar nu som forskare vid Finska Litteratursällskapets forskningsavdelning.

Marie Ulväng är disputerad i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och verksam som biträdande lektor i modevetenskap vid Institutionen för mediastudier vid Stockholms universitet. Hennes forskning handlar om konsumtion, arbete och försörjning under 1800-talet med fokus på materiell kultur och genusfrågor.

Karolina Wiell disputerade 2018 i ekonomisk historia vid Uppsala universitet på en avhandling om hur badstugor, bastubad och skolbad utvecklades för att förbättra befolkningens hälsa i Sverige vid sekelskiftet 1900. Hon arbetar nu som universitetslärare i historia vid Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap vid Karlstads universitet samt vid Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap vid Mittuniversitetet.

Ann-Catrin Östman är disputerad i historia och är verksam som akademilektor i nordisk historia vid Åbo Akademi. Hon har i sin forskning intresserat sig för handel och Kooperation samt studerat landsbygdens historia ur genushistoriska perspektiv.